

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Бойко Дмитро Миколайович

УДК 316.343.6+316.442+316.75

ДИСЕРТАЦІЯ
«РЕЧІ В ІНСТРУМЕНТАРІЇ СИМВОЛІЧНОГО НАСИЛЬСТВА
В ПОСТСУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ»

Спеціальність 22.00.01 – «Теорія та історія соціології»
(Соціологічні науки)

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

Д. М. Бойко

Науковий керівник Голіков Олександр Сергійович, кандидат соціологічних наук,
доцент.

Харків – 2019

АНОТАЦІЯ

Бойко Д. М. Речі в інструментарії символічного насильства в постсучасному суспільстві. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.01 – теорія та історія соціології (Соціологічні науки) – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України, Харків, 2019.

Дисертація присвячена концептуалізації залучення речей до процесів символічного насильства. Актуальність представленої теми полягає, з одного боку, у обмеженості евристичного потенціалу класичної дихотомії «матеріалізму-ідеалізму» та «фізичного-символічного» для вивчення процесів символічного насильства: традиційно фізичне насильство розглядається з точки зору залучення фізичних засобів, а символічне насильство – символічних; тому було запропоновано вийти з *circulus vitiosus*, проводячи метафоричну діагональ у цьому логічному квадраті – дослідити залучення речей (як фізичних об'єктів) до символічного насильства (як символічних процесів). З іншого боку, в сучасній Україні та світі в цілому відбувається поширення різноманітного (фізичного, символічного, структурного тощо) насильства в процесі боротьби за політичну, економічну, ідеологічну та ін. владу. Символічна боротьба та символічне насильство виступають ще одним «фронтом» протистояння, фактором та засобом переведення зіткнення сил з фази безпосередньої фізичної взаємодії до фази дискурсивної взаємодії. У ході цього протистояння відбувається становлення своєрідної системи соціальної диференціації та стратифікації, і, як причиною, так і наслідком цього процесу становлення, є виникнення та розвиток нових систем владних відносин, нових систем панування-підпорядкування, примусу і гегемонії, нових способів регуляції і легітимації (принаймні, «нових» для українського суспільства); а символічне насильства виступає одним з ключових засобів у цій

боротьбі, адже дозволяє досягти тих же цілей, що й завдяки фізичному насильству та примусу, проте без їхнього використання.

Перш за все, було проаналізовано та впорядковано теоретико-методологічні доробки з соціологічної рефлексії феномену речей. Еклектичний набір концепцій та концептів соціології речей було систематизовано та впорядковано за допомоги класифікації за парадигмальними основами: були виділені, розкриті та проаналізовані релятивістські, субстанціоналістські, номіналістські та реалістські концепції речей у соціології. Завдяки виділенню ключових аспектів соціальності речей у розглянутих методологіях та їхньому комбінуванню, запропонована трирівнева схема соціальної онтології речей: 1) діяльнісний рівень, на якому основною характеристикою речей виступає їхня функціональність та інструментальність; 2) дискурсивний рівень, на якому речі виступають матеріальними корелятами когнітивних структур, носіями символічного та об'єктами репрезентації, відтворюючись у «агрегатному стані» текстів, знаків, кодів, ідей і т.д.; 3) просторовий рівень, де відбувається уречевлення соціального простору у фізичному та культивування фізичного простору соціальним.

Наступним кроком було проведено деконструкцію поняття «символічне насильство», у результаті чого була виявлена системна помилка інтерпретації його родових категорій як підпорядкованих одна одній: «насильство» – родове поняття, а «символічне» – видова ознака, тому «символічне насильство» ставиться у один ряд із «фізичним», «психологічним» та іншими типами і формами «насильства». На противагу цьому була використана їхня інтерпретація як рівноцінних складових поняття «символічне насильство». Точкою перетину цих категорій стають процеси розрізнення та структури нетотожності і асиметричності, а семантика терміну будується навколо наступних антиномій та вузлових точок: знання та влада; дискурс та боротьба; символ та сила. Це лягло в основу реінтерпретації поняття «символічне» у контексті його медіативного функціоналу між ментальними і об'єктивними структурами та пов'язаною з цим нетотожністю перших та останніх, котра підтримується різністю процесів інтеріоризації та об'єктивації, і соціологічного розуміння «насильства» як процесу застосування «сили» у ході

взаємодії, що є причиною та наслідком асиметричності позицій сторін у цій взаємодії.

Одразу після цього, за результатами ретроспективного та структурного аналізу соціологічного знання щодо насильства, було прослідковано процес проблематизації символічного насильства, внаслідок чого запропоновано класифікацію соціологічних теорій насильства (за критерієм співвідношення природи соціальності та природи насильства): було виділено дві традиції у соціології – апологетичну (соціальність та насильство – взаємовиключні явища) та критичну (насильство розглядається як невід’ємний атрибут (пост)сучасної соціальності). Саме у генезисі критичної традиції прослідковується поступова проблематизація символічного насильства, яка криється у вивченні низки суміжних з ним процесів та явищ: (соціальна, класова, символічна) боротьба, відчуження та експлуатація, уречевлення та фетишизація, гегемонія, дискурсивна та дисциплінарна влада, легітимація, натуралізація тощо.

Далі поняття «символічне насильство» було співставлено та узгоджено з іншими суміжними термінами. Найбільш загальним поняттям у цьому контексті виступає «символічна боротьба» (перманентний процес реалізації та відстоювання життєвих шансів); «символічна влада» являє собою стійкий елемент організації процесу «символічної боротьби», притаманний для певної ситуації місця та часу (поля), і реалізується у двох ключових формах – «дискурсивній владі» (владі встановлення, яка ідентифікує та описує соціальні конструкти) та «дисциплінарній владі» (владі підтримання, що обмежує, змушує та примушує відповідати встановленим соціальним конструктам); «символічний капітал» є основним джерелом «символічної влади» (і, відповідно, «дискурсивної» та «дисциплінарної»); «гегемонія» являє собою стійку систему різних форм та проявів «символічної влади» у різних соціальних полях.

Відповідно, символічне насильство концептуалізовано як аналітично виокремлений процесуальний момент символічної боротьби із застосуванням символічного капіталу для встановлення (дискурсивної) та відтворення (дисциплінарної) символічної влади, що оформлюється у вигляді гегемонії.

Ключовою антиномією символічного насильства є протиставлення процесів нав'язування та спротиву, що реалізуються у тактичних та стратегічних формах, а генералізує цю антиномію процес легітимації, тобто пояснення та виправдання соціальної реальності. На основі цього пропонується авторське визначення поняття «символічне насильство», що розуміється як нав'язування значень, символів або символічних систем та їхня легітимація, направлені на встановлення та відтворення гегемонії. Така концептуалізація символічного насильства була операціоналізована для емпіричного вивчення (пост)сучасного суспільства, в результаті чого було виділено наступні критерії: процесуальний та практичний рівні; нав'язування (imposition) та спротив (opposition) як габітуалізовані практики та реакції; легітимація, тобто способи пояснення і виправдання соціальних відносин; створення та відтворення гегемонії, тобто організації соціальної згоди, форми стійких соціальних відносин в умовах ієрархізованої соціальної структури, які передбачають, що агенти, які займають більш високі позиції, з одного боку, мають перевагу в розподілі життєвих шансів та ресурсів (у тому числі капіталів), і, з іншого боку, мають можливість і здатність нав'язувати свою волю іншим.

Запропонована концептуальна схема була використана для вивчення суті та форм залучення речей до символічного насильства. Початковим (чи навіть попереднім) етапом залучення речей до символічного насильства було визначено процес їхнього соціального освоєння, який являє собою динамічну єдність символізації речі (тобто ототожнення речі зі значенням, символом чи символічною системою, яке може мати форму номінації, класифікації, кодифікації чи стигматизації) та матеріалізації символу (втілення значення, символу чи символічної системи в неіснуючих раніше речах чи їхніх матеріальних характеристиках, яке може мати форму виробництва речі, її тиражування, ремонту та реставрації і зміни). Саме по собі соціальне освоєння речі передбачає символічно-насильницький характер, що можливо фіксувати і досліджувати при вивченні окремих речей чи класів речей. Проте при більш широкому розгляді (з вивченням залучення речей взагалі) необхідною стає розробка аналітичної схеми, орієнтованої не на окремі речі чи окремі процеси символічного насильства, а на

«їхню точку перетину» – конкретні практики та ситуації. В результаті цього були визначені основні властивості та характеристики речей при їхньому залученні до процесів символічного насильства на різних рівнях їхньої соціальної онтології (виведених у першому розділі): на діяльнісному рівні речі використовуються у формі інструментів-медіаторів, виконуючи функції дистрибуції чи редукції (тобто кількісно впливаючи на виробництво символічного насильства) та/або референції та індиференції (тобто їхній вплив носить якісний характер); на дискурсивному рівні речі вписуються у якості текстів у певні дискурси, і, розташовуючись у координатах дискурсивних антагонізмів, розчиняються у міфах та реіфікуються до груп та спільнот, пов'язаних з ними; на просторовому рівні відбувається привласнення простору, у ході якого соціальна структура нерівності втілюється, реалізується та закріплюється у матеріальних конструктах, продукуючи символічне насильство, що обмежує не тільки ментально, але й фізично, а основним проявом символічного насильства на просторовому рівні онтології речей виступає (соціальна) дистанція.

Емпіричне дослідження проблеми залучення речей до символічного насильства будувалося за індуктивною логікою і мало розвідувально-ілюстративний характер, для цього робота проводилася у парадигмі якісної методології, а у якості стратегії пошуку, збору та відбору даних була обрана методика кейс-стаді. Емпіричне вивчення залучення речей до символічного насильства проводилось окремо на діяльнісному, дискурсивному та просторовому рівнях їхньої соціальної онтології. Для кожного з трьох рівнів були розроблені окремі методи, методики та техніки:

1. Залучення речей до символічного насильства на діяльнісному рівні було досліджено шляхом системного та глибинного аналізу окремого об'єкту – індустрії «модного» одягу для домашніх тварин. Використовуючи дані комплексного цільового дослідження ринку одягу для домашніх тварин (яке було проведено у співпраці з Marketing Consulting Group та включало у себе низку методів, методик та технік соціології, маркетингу та медіа-аналітики: експеримент (методом «таємного покупця»), експертне інтерв'ю з менеджерами та власниками магазинів,

аналіз текстів та контенту в інтернеті, кабінетне дослідження пропозиції на ринку одягу для домашніх тварин та структуроване вибіркоче інтерв'ю із споживачами «модного» одягу для тварин (n=289 респ.); дослідження проводилось у Києві та Харкові у листопаді-грудні 2017 року), пропонується аналіз ключових фреймів демонстративного споживання одягу для собак з точки зору їхнього символічно-насильницького функціоналу.

2. Залучення речей до символічного насильства на дискурсивному рівні було досліджено за допомоги критичного дискурс-аналізу (у методології Е. Лакло та Ш. Муффа, методикою Н. Феркло), мета якого полягала у тому, щоб прослідкувати закономірності виробництва символічного насильства шляхом артикуляції речей-текстів. Аналізувався масив з 15 кейсів з різних дискурсів та соціальних полів: 1) індустрія масової та високої культури, а також індустрія спорту та індустрія свят; 2) політична індустрія; 3) індустрія товарного споживання; 4) індустрія гендеру, тілесності та сексуальності; 5) індустрія релігії.

3. Емпіричний аналіз просторового рівня залучення речей до символічного насильства проводився за рахунок комбінування методики КДА з включеним спостереженням у варіації «прогулянки містом» (М. де Серто), мета яких полягала у прослідкуванні закономірностей привласнення соціального простору шляхом культивування фізичного простору. Було проведено аналіз 14 кейсів, які умовно можна поділити на три категорії: 1. Кейси фреймування простору. 2. Кейси транспонування фреймованого простору. 3. Кейси розриву фрейму простору.

За допомоги цього було досліджено операції та дії з залучення речей до символічного насильства окремо на кожному з рівнів їхньої онтології: на діяльнісному рівні речі використовуються у ході диверсифікації повсякденності та дифузії габітусів; на дискурсивному рівні речі стають об'єктами множинної міфологізації, нав'язування яких відбувається за рахунок встановлення інтертекстуальних зв'язків міфів про речі з магістральними дискурсами; на просторовому рівні речі стають засобами та об'єктами демонстрації та латентизації, за рахунок чого у просторі відбувається конструювання та актуалізація відповідних

схем сприйняття, мислення та судження агентів, що стає запорукою встановлення та підтримання дисциплінарної та дискурсивної влади.

Практичне значення дисертаційної роботи полягає у концептуалізації залучення речей до символічного насильства, що може бути використано у розробці пропозицій та рекомендацій щодо стратегій соціальної політики, управлінні міським простором, розробці стратегій для подолання різних форм дискримінації та насильства, роботи навчальних закладів та установ, що опікуються проблемами громадянського виховання. Основні положення та висновки дослідження успішно використані для розвитку та вдосконалення таких курсів, як «Критичний аналіз сучасного суспільства» та «Маніпуляційні технології в сучасному суспільстві» (міжфакультетських дисциплінах для II та III курсів), «Критична соціологія», «Політична соціологія» та «Річ. Символ. Насильство», що викладаються на III курсі соціологічного факультету, «Новітні соціологічні теорії», що викладається на V курсі соціологічного факультету. Матеріали дисертації можуть бути використані при розробці та викладанні таких курсів, як «Соціологія речей», «Соціологія насильства», «Соціологія повсякденності» та інших.

Ключові слова: символічне насильство, символічна боротьба, гегемонія, дискурс, дискурс-аналіз, речі, уречевлення, соціальний простір, постструктуралізм.

SUMMARY

Dmytro M. Boyko. Things in the tools of symbolic violence in (post-)modern society. – Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

Thesis of a Candidate Degree in Sociology: Specialty 22.00.01 – Theory and History of Sociology (sociological sciences). – V. N. Karazin Kharkiv National University of Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2019.

The dissertation is devoted to the conceptualization of the inclusion of things in the processes of symbolic violence. The relevance of the presented topic lies, on the one hand, in the limited heuristic potential of the classical dichotomy of "materialism-idealism" and "physical and symbolic" to study the processes of symbolic violence: traditionally, physical violence is regarded from the point of view of attracting physical means, and symbolic violence is considered with symbolic; because it was suggested to break the *circulus vitiosus*, drawing a metaphorical diagonal in this square of opposition – to investigate the involvement of things (like physical objects) to symbolic violence (as symbolic processes). On the other hand, in today's Ukraine there is an escalation of various (physical, symbolic, structural, etc.) violence in the struggle for political, economic, ideological power. Symbolic struggle and symbolic violence are another "front" of confrontation, factors and means of transferring the collision of forces from the phase of direct physical interaction into the phase of discursive interaction. In the course of this confrontation there is the formation of a peculiar system of social differentiation and stratification, and, for both the cause and the consequence of this process of formation, there are the emergence and development of new systems of power relations, new systems of domination-subordination, coercion and hegemony, new ways of regulation and legitimation (at least "new" for Ukrainian society); and symbolic violence is one of the key means in this struggle, because it allows to achieve the same goals as physical violence and coercion, but without using them.

First of all, the theoretical and methodological developments from the sociological reflection of the phenomenon of things are analyzed and quadrated. The eclectic set of

the concepts of the sociology of things was systematized and streamlined by paradigm classification: the relativistic, substantive, literary, nominalist, and realistic concepts of things in sociology are identified, revealed and analyzed. Due to the selection of key aspects of sociality of things in the methodologies under consideration and combinations; Three-level scheme of social ontology of things is proposed: 1) activity level, on which the main characteristic of things is their functionality and instrumentality; 2) discursive level, on which things act as material correlates of cognitive structures, bearers of symbols and objects of representation, reproducing in texts, signs, codes, ideas, etc "aggregation"; 3) the spatial level, the reification of social space in physical and the cultivation of physical space in social.

The successor step is to deconstruct the concept of "symbolic violence", which results in detection of a systematic mistake in the interpretation of its generic categories as subordinate to each other: "violence" is perceived as a generic concept, and "symbolic" is perceived as a type feature, therefore "symbolic violence" is put into one a par with "physical", "psychological" and other types and forms of "violence". In contrast, authors propose to interpret this terms as equivalent components of the term "symbolic violence". The intersection point of these categories are the distinguishing process and structure of asymmetry, and semantics of the term is based around the following key points and antinomies: knowledge and power; discourse and struggle; symbol and strength. This understanding formed the basis of reinterpretation of the notion of "symbolic" in the context of its media functionality between the mental and objective structures and the associated inequality of the former and the latter, supported by the difference in the processes of internalization and objectification, and the sociological understanding of "violence" as a process the use of "power" in the course of interaction, which is the cause and effect of the asymmetry of the positions.

Next, the retrospective and structural analysis of sociological knowledge about violence indicate the process of problematization of symbolic violence, resulting in the classification of sociological theories of violence (by criterion of the relationship between the nature of society and the nature of violence), was allocated two traditions in sociology – apologetic (sociality and violence – mutually exclusive phenomena) and

critical (violence is seen as an inalienable attribute of (post-)modern sociality). It is in the genesis of the critical tradition the gradual problematization of symbolic violence is followed by the study of a number of related processes and phenomena: (social, class, symbolic) struggle, alienation and exploitation, reification and fetishization, hegemony, discursive and disciplinary power, legitimation, naturalization etc.

Further, the concept of "symbolic violence" is matched and coordinated with other related concepts. The most common notion in this context is the "symbolic struggle" (the permanent process of realizing and defending life's chances); "symbolic power" represents a stable element of the organization of the process of "symbolic struggle" in a particular situation of place and time (field); "symbolic power" is realized in two key forms – "discursive power" (the establishment power that identifies and describes social constructs) and "disciplinary power" (the power of maintenance that restricts, forces to conform to established social structures); "symbolic capital" is the main source of "symbolic power" (and, accordingly, "discursive" and "disciplinary"); "hegemony" represents a stable system of various forms and manifestations of "symbolic power" in various social fields.

Accordingly, symbolic violence is conceptualized as analytically isolated as procedural moment of a symbolic struggle with the use of symbolic capital for the establishment (discursive) and reproduction (disciplinary) of symbolic power, which is formalized in the form of hegemony. A key antinomy of symbolic violence is the antinomy of imposition and opposition processes that are implemented in tactical and strategic forms, and generalizes this antinomy process of legitimation, that is, an explanation and justification of social reality. On this basis, the author proposes the definition of "symbolic violence", which is understood as the imposition of meanings, symbols or symbolic systems and their legitimation, is directed at the establishment and reproduction of hegemony. This conceptualization of symbolic violence is operationalized for empirical study (post-)modern society, with the result that has been allocated the following criteria: procedural and practical level; imposition and opposition as habitat practices and reactions; legitimation as ways of explaining and justifying social relations; the creation and reproduction of hegemony, that is, the organization of social

consensus, the form of stable social relations in a hierarchical social structure, which assumes that agents who occupy higher positions, on the one hand, have an advantage in distributing life chances and resources (including capital), and, on the other hand, have the chance and ability to impose their will on others.

The proposed conceptual scheme is used to study the essence and forms of inclusion things into symbolic violence. The initial (or even prior) stage of involving things into symbolic violence is determined by the process of their social development, which is the dynamic unity of the symbolization of thing (that is, the identification of thing with meanings, symbols or symbolic systems, which may have a form of nomination, classification, codification or stigmatization) and materialization of symbol (the embodiment of meanings, symbols or symbolic systems in previously non-existent things or their physical characteristics, which may take the form of producing, replication, repair, restoration and change). In itself, the social development of things involves a symbolic-violent character that can be investigated in the study of individual things or their classes. However, with wider consideration (with the study of the attraction of things in general), it is necessary to develop an analytical scheme that focuses not on individual things or individual processes of symbolic violence, but on the "point of their intersection" – specific practices and situations. The result is identified basic properties and characteristics of things in their involvement in the process of symbolic violence at various levels their social ontology (outlined in the first section): on the activity level, things are used in the form of mediator tools, performing functions of distribution or reduction (ie, quantitatively affecting the production of symbolic violence) and / or references and indifference (ie, their impact is qualitative); on the discursive level, things are articulates as texts in certain discourses, and, being in the coordinates of discursive antagonisms, dissolve in myths and reify to groups and communities associated with them; on the spatial level, there is the appropriation of space, during which the social structure of inequality is embodied, realized and fixed in material constructs, producing symbolic violence, which limits not only mentally but also physically, and the main manifestation of symbolic violence on the spatial level of the ontology of things is (social) distance.

An empirical study the problem of attracting things to symbolic violence is based on inductive logic and has intelligence-illustrative character, for this research is carried out in the paradigm of quality methodology, and as a strategy for the search, collection and selection of data, the method of the case-stage is chosen. An empirical research of the attraction of things to symbolic violence is conducted separately on the activity, discursive and spatial levels of their social ontology. For each of the three levels, separate methods and techniques are developed:

1. Involvement of things on symbolic violence on their activity level is investigated by systematic and in-depth analysis of a single object – the industry of "fashionable" pet clothing. Using data from a comprehensive research pet clothing market (which is conducted in collaboration with Marketing Consulting Group and included a number of methods and techniques of sociology, marketing and media analytics: experiment (by the method of "secret buyer"), expert interviews with managers and shop owners, analysis of texts and content on the Internet, desk research proposal on a pet clothing market and structured selective interview with consumers of "fashionable" clothing for animals (n = 289 rep.); the study was conducted in Kyiv and Kharkiv in November-December 2017), it is proposed to analyze the key frames of demonstrative consumption of clothing for dogs in terms of their symbolic and violent function.

2. Involvement of things on symbolic violence on the discursive level is investigated by means of critical discourse analysis (in the of E. Laclau's and Ch. Mouffe's methodology, by N. Fairclough method), aimed on following the patterns of the production of symbolic violence through the articulation of things-texts. An array of 15 cases from different discourses and social fields is analyzed: 1) the mass and high culture industry, as well as the sports industry and the industry of holidays; 2) political industry; 3) the commodity consumption industry; 4) the industry of gender, corporeality and sexuality; 5) the industry of religion.

3. An empirical analysis of the spatial level of involvement of things to symbolic violence carried out by combination of CDA techniques with the included observation in the variation of "walking around the city", aimed on following consistent pattern of appropriation of social space by culturing physical space. An analysis of 14 cases is

carried out, which can be divided into three categories: 1. Cases of space framing. 2. Cases of transposing of framed space. 3. Cases of space frame breaking.

With this, efforts and actions is taken to attract things to symbolic violence separately at each level of their ontology: on the activity level, things are used in the course of diversification of everyday life and diffusion of habits; on the discursive level, things become objects of multiple mythologization, the imposition of which occurs through the establishment of intertextual links between myths about things with mainstream discourses; on the spatial level, things become the means and objects of demonstration and latentization, due to which in space the design and updating of the corresponding schemes of perception, thinking and judgment of agents takes place, which becomes a pledge of establishment and maintenance of disciplinary and discursive power.

The practical significance of the dissertation work is conceptualization of the attraction of things to symbolic violence, which can be used in the development of proposals and recommendations on social policy strategies, management of urban space, the development of strategies to overcome various forms of discrimination and violence, the work of educational institutions and institutions dealing with problems civic education. The main findings and conclusions of the study have been successfully used to develop and improve such courses as "Critical analysis of modern society" and "Manipulation technologies in modern society" (inter-faculty disciplines on 2nd and 3rd year of baccalaureate), "Critical sociology", "Political sociology" and "Thing. Symbol. Violence", taught at the 3rd year of the School of Sociology, "The Newest Sociological Theories ", which is taught at the 5th year of the School of Sociology. The materials of the dissertation can be used in the development and teaching of courses such as "Sociology of Things", "Sociology of Violence", "Sociology of Everyday Life", and others.

Keywords: symbolic violence, symbolic struggle, hegemony, discourse, discourse analysis, reification, social space, post-structuralism.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Публікації у фахових виданнях України:

1. Бойко Д. Н. Символическое насилие как объект социологического исследования: категоризация и операционализация / Д. Н. Бойко // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2017. – №37. – С. 91-95.
2. Бойко Д. Н. Эвристический потенциал акторно-сетевой теории в изучении иерархических социальных отношений и структур // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, Серія “Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи”. – 2017. – №39. – С. 95-100.
3. Бойко Д. Н. Дискурсивное насилие как инструмент социологической легитимации идеологического порядка разделенного общества / О. Нехаенко, Д. Бойко, А. Литовченко // Социологические студии. – 2018. – №2 (13). – С. 37-44 (Index Copernicus Value – 77.18). *(Особистий внесок здобувача Бойка Д. М.: участь у формулюванні задач дослідження, концептуалізація дискурсивного насильства як інструменту соціологічної легітимації ідеологічного порядку).*
4. Бойко Д. М. «Насильство» в соціологічному дискурсі: апологетична традиція / Д. М. Бойко // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. – 2018. – №80. – С. 22-29.

Публікації основних результатів дисертації у зарубіжних спеціалізованих виданнях:

5. Бойко Д. Применение методологии дискурс-анализа для изучения дискурсивного уровня онтологии вещей: возможности и ограничения / Д. Бойко, Б. Дикань // Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences. – 2019. – VII (32). – Is. 192. – С. 85-88 (Index Copernicus Value – 73.35). *(Особистий внесок здобувача Бойка Д. М.: участь у формулюванні задач дослідження, аналіз літератури з теми, концептуалізація дискурсивного рівня онтології речей,*

адаптація дискурс-аналізу Е. Лакло та Ш. Муффа до дослідження дискурсивного рівня онтології речей).

Публікації апробаційного характеру (матеріали конференцій):

6. Бойко Д. Феномен інформаційного тероризма: соціологічна перспектива / Бойко Дмитрій // Соціологія у (пост)сучасності. Збірник тез доповідей XI Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів (м. Харків, 28-30 березня 2013 р.). – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – С. 21-23.
7. Бойко Д. Насиліє в структурі соціального: спроба теоретико-соціологічного осмислення / Бойко Дмитрій // Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи: Тези доповідей учасників II Конгресу Соціологічної асоціації України «Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи» (м. Харків, 17-19 жовтня 2013 р.). – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – С. 264-265.
8. Бойко Д. Європейська і американська традиції в соціологічному осмисленні феномена (демонстративного) потреблення / Бойко Дмитрій, Борисов Роман, Лавриненко Юлія // Соціологія у (пост)сучасності. Збірник тез доповідей XII Всеукраїнської наукової конференції студентів та аспірантів (м. Харків, 27-29 березня 2014). – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – С. 33-35. *(Особистий внесок здобувача Бойка Д. М.: участь у формулюванні задач дослідження, аналіз літератури з теми, класифікація теорій демонстративного споживання).*
9. Бойко Д. Символічне насиліє: концептуалізація і операціоналізація поняття / Бойко Дмитрій, Цымбалюк Віталій // Соціологія у (пост)сучасності. Збірник тез доповідей XIII Всеукраїнської наукової конференції студентів та аспірантів (м. Харків, 23-24 квітня 2015 р.). – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 19-21. *(Особистий внесок здобувача Бойка Д. М.: участь у формулюванні задач дослідження, аналізі літератури з теми, розробка понятійно-категоріального апарату, операціоналізації поняття «насильство»).*
10. Бойко Д. Роль «врага» в конституванні національної ідентичності / Бойко Дмитрій, Дикань Богдан // Соціологія у (пост)сучасності. Збірник тез XV Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів (м. Харків, 30-31

березня 2017 р.). – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. – С. 79-81. *(Особистий внесок здобувача Бойка Д. М.: участь у формулюванні задач дослідження, аналіз літератури з теми, розробка рекомендацій).*

11. Бойко Д. Н. Возможности акторно-сетевой теории для изучения иерархий: критика, интерпретация, синтез / Бойко Дмитрий Николаевич // Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання. Тези доповідей та виступів учасників III Конгресу Соціологічної асоціації України (Харків, 12-13 жовтня 2017 року). – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. – С. 232-234.

12. Бойко Д. О «поворотах» в соціології / Бойко Дмитрий, Дикань Богдан // Соціологія у (пост)сучасності. Збірник тез XVI Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів, докторантів і молодих вчених (Харків, 15-16 березня 2018 р.). – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. – С. 24-25. *(Особистий внесок здобувача Бойка Д. М.: участь у формулюванні задач дослідження, аналіз літератури з теми, інтерпретація результатів).*

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

13. Бойко Д. Н. Демонстративное потребление в поле подростковойности: связь позиции и диспозиции / Д.Н. Бойко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2014. – №1122. – С. 119-124.

14. Boiko D. Symbolic violence as the object of sociological research: inter Bourdieu and Zizek / Dmitriy Boiko // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2016. – №36. – С. 57-61.

ЗМІСТ

ВСТУП		3
РОЗДІЛ 1	ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЧЕЙ В ІНСТРУМЕНТАРІЇ СИМВОЛІЧНОГО НАСИЛЬСТВА	13
1.1	Речі як об'єкт соціологічної рефлексії	13
1.1.1	Соціологічний релятивізм: речі як метафора соціального	15
1.1.2	Соціологічний субстанціоналізм: речі як учасник соціального	21
1.1.3	Соціологічний номіналізм: речі як інструмент соціального	27
1.1.4	Соціологічний реалізм: речі як проекція соціального	30
1.2	Поняття «символічне насильство» в системі соціологічного знання	46
Висновки до розділу 1		63
РОЗДІЛ 2	КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ЗАЛУЧЕННЯ РЕЧЕЙ ДО СИМВОЛІЧНОГО НАСИЛЬСТВА	67
2.1	Символічне насильство як об'єкт соціологічного дослідження	67
2.2	Теоретична інтерпретація залучення речей до символічного насильства	97
Висновки до розділу 2		128
РОЗДІЛ 3	ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАЛУЧЕННЯ РЕЧЕЙ ДО СИМВОЛІЧНОГО НАСИЛЬСТВА	131
3.1	Комбінований критичний дискурс-аналіз дискурсивного рівня залучення речей до символічного насильства	134
3.2	Просторовий рівень залучення речей до символічного насильства: критичний дискурс-аналіз із включеним спостереженням	145
3.3	Діяльнісний рівень залучення речей до символічного насильства: кейс-стаді сфери демонстративного споживання	157
Висновки до розділу 3		171
ВИСНОВКИ		176
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ		186
ДОДАТКИ		204

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Тема символічного насильства в соціології, соціальній філософії, соціальній антропології та інших суміжних дисциплінах є, з одного боку, очевидно та наочно актуальною, проте, з іншого боку, залишається без належної уваги. Складність теоретизування із цього питання полягає не (с)тільки в неоднозначності постановки проблеми, відсутності консенсусу у визначенні його критеріальних характеристик, розслідування його природи, навіть не в багатовимірності і багатшаровості онтології феномену, скільки в його дискурсивності і сензитивності. Гносеологічна складність даної тематики криється не на рівні ідей, не на рівні концепцій і не на рівні теорій, а на рівні світогляду. Веберіанський постулат про свободу від оцінки тут є недоречним, а застосування міллівської «соціологічної уяви» вимагає надзвичайних зусиль, зокрема і з об'єктивації дослідником самого себе за логікою П. Бурдьє.

Другою важливою проблемою у вивченні даного феномену є те, що можна назвати віктимністю, тобто «прив'язка» до актів прямого, безпосереднього, явного застосування сили з подальшими жертвами і втратами (теракти, вбивства, війни, акти вандалізму і т.п.). Зазвичай такі дослідження (навіть, швидше, розслідування) обмежуються питаннями акторів, їхніх мотивів, засобів і наслідків насильницьких дій, тоді як глибинні, системні причини і наслідки залишаються без належної уваги та, в кращому випадку, розглядаються тільки мигцем.

Третьою проблемою, яка є прямим наслідком попередніх двох, є апріорне сприйняття насильства у категоріях девіації. Слідом за М. Фуко, П. Бурдьє, С. Жижеком та іншими майстрами соціологічної критики, ми у даній роботі ставимо питання, чи не є насильство не просто відхиленням від норми, збоєм системи, але невід'ємним елементом «соціального організму» на даному етапі його «еволюції». Акцентуючи увагу на множинній та багаторівневій природі насильства, з одного боку, та «переключаючи» погляд дослідника з прямих з тіткнень фізичної сили (того, що С. Жижек назвав «суб'єктивним насильством») на ті ж сутички сили, але опосередковані символічним

інструментарієм (мовою, знаками, символами, статусами, ритуалами тощо), ми пропонуємо концептуалізацію саме символічного насильства у (пост)сучасному суспільстві. Цим питанням та суміжними з ним займалися багато дослідників, серед яких вже згадані П. Бурдьє (у співавторстві з Ж.-К. Пассероном), С. Жижек, М. Фуко, а також Т. Адорно, Х. Арндт, З. Бауман, В. Беньямін, Ж. Бодрійяр, Л. Болтанськи та Л. Тевено, В. Бурлачук, Є. Головаха, А. Грамші, О. Голіков, Д. Гребер, Б. Дикань, А. Здравомислов, Н. Еліас, С. Катаєв, І. Кононов, Н. Костенко, П. Кутуєв, О. Куценко, Е. Лакло та Ш. Муфф, А. Лефевр, А. Литовченко, О. Личковська, Д. Лукач, К. Маркс та Ф. Енгельс, Г. Маркузе, О. Петренко, А. Ручка, М. де Серто, Ю. Сорока, В. Судаков, О. Філіппова, Е. Фромм, Н. Хомський, М. Хоркхаймер, Н. Черниш, О. Шульга та інші. Але всі попередні дослідження були сфокусовані лише на знаково-дискурсивних сторонах цього феномену, випускаючи з уваги матеріальну, чи навпаки – акцентували увагу на фізичному аспекті насильства, виключаючи культурний. Доповнюючи існуючі концепції і концепти символічного насильства та полемізуючи з ними, ми, під впливом ідей «повороту до матеріального» та «прагматичного повороту», пропонуємо дослідження місця та ролі речей (як матеріальних об'єктів) у такому дискурсивно-знаковому процесі, як символічне насильство.

Гносеологічний аспект проблемної ситуації нашого дослідження криється у обмеженості евристичного потенціалу класичної дихотомії «матеріалізму-ідеалізму» та «фізичного-символічного» для вивчення процесів символічного насильства. Традиційно фізичне насильство розглядається з точки зору залучення фізичних засобів, а символічне насильство – символічних; ми пропонуємо вийти з *circulus vitiosus*, проводячи метафоричну діагональ у цьому логічному квадраті: дослідити залучення речей (як фізичних об'єктів) до символічного насильства (як символічних процесів). Багато у чому це стало причиною того, що існуючі нині приклади дослідження процесу символічного насильства (і з прямим використанням цього терміну, і з використанням синонімічних та симетричних концептів) предметно чи програмно обмежують його, виділяючи символічне насильство як один з аспектів чи типів іншого процесу чи явища: П. Бурдьє та Ж.-

К. Пассерон шукали його у системі освіти, Д. Гребер – у бюрократії, для Ж. Бодрійяра це окремий вид символічного обміну, для С. Жижека – особливий тип насильства у капіталістичному суспільстві тощо. Ми же пропонуємо системне та комплексне вивчення самих процесів символічного насильства як таких, намагаючись співставити їх з «уявною» протилежністю – речами.

Практичний аспект проблемної ситуації пов'язаний з тим, що в сучасній Україні та світі в цілому відбувається поширення різноманітного (фізичного, символічного, структурного тощо) насильства в процесі боротьби за політичну, економічну, ідеологічну та ін. владу. Символічна боротьба та символічне насильство виступають ще одним «фронтом» протистояння, фактором та засобом переведення зіткнення сил з фази безпосередньої фізичної взаємодії у фазу дискурсивної взаємодії. І, на відміну від інших видів та форм насильства, символічне насильство зосереджується не на відкритих та публічних аренах протистояння, натомість воно орієнтовано на специфічне виробництво найбільш звичних, рутинних та безпроблемних структур соціальності – на сферу повсякденності. Саме за рахунок цього відбувається становлення своєї системи соціальної диференціації і стратифікації, яка маскується та відтворюється за допомоги символічно-насильницьких практик, «вмонтованих» у структури повсякденності.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Немає.

Мета й завдання дослідження. *Метою* роботи є концептуалізація залучення речей до практик символічного насильства.

Для досягнення даної мети були поставлені такі *задачі*:

- проаналізувати теоретико-методологічні доробки із соціологічної рефлексії феномену речей;
- уточнити поняття «речі» на основі синтезу та/або комбінування тематичних концепцій та концептів соціології;
- прослідкувати процес проблематизації символічного насильства у ході ретроспективного та структурного аналізу соціологічного знання щодо насильства;

- співставити поняття «символічне насильство» із суміжними поняттями – «символічна влада», «символічна боротьба», «символічний капітал», «гегемонія»;
- виявити критеріальні характеристики символічного насильства та дати йому визначення;
- проаналізувати форми залучення речей до символічного насильства;
- визначити основні властивості та характеристики речей при їхньому залученні до практик символічного насильства;
- дослідити операції та дії із залучення речей до символічного насильства.

Об'єктом нашого дослідження є практики символічного насильства.

Предметом – залучення речей до практик символічного насильства.

Головною гіпотезою нашої дисертаційної роботи є теза, що характеристики та властивості речей, які залучаються до процесів символічного насильства, не мають довільного характеру. Тим самим ми вступаємо у полеміку з П. Бурдьє, який зазначав, що значення, які нав'язуються в ході символічного насильства, мають саме довільний характер: саме цю тезу ми перевіряли відносно речей. Симетричним твердженням до цієї гіпотези є те, що процеси символічного насильства, до яких залучаються речі, також є не випадковими.

Інструментальними гіпотезами цього дослідження є такі:

1. Матеріальні властивості речей грають роль при їхньому використанні в якості інструментів продукування символічного насильства.
2. Речі можуть переймати ролі агентів у процесі символічного насильства.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети та вирішення дослідницьких задач використано комплекс методів, серед яких: порівняльно-історичний метод – для аналізу соціологічного дискурсу у вивченні тематики речей і проблематики насильства; системно-структурний – для концептуалізації залучення речей до символічного насильства; а також такі загальнонаукові методи, як аналіз, синтез, типологізація, порівняльний аналіз та інші. У дисертаційній роботі було використано такі кількісні та якісні методи емпіричного дослідження, як напівструктуроване інтерв'ю, дискурс-аналіз, аналіз документів, експертне інтерв'ю, експеримент (методикою «таємного покупця»), спостереження. Серед

методів обробки соціологічної інформації було застосовано факторний, дисперсійний, а також кореляційний аналіз.

Теоретико-методологічною базою дисертаційного дослідження стали розробки представників постструктуралізму (П. Бурдьє, Е. Лакло та Ш. Муфф); нео- та постмарксистські теорії (у виконанні А. Грамші, А. Лефевра, Д. Лукача та представників Франкфуртської школи); соціології повсякденності (авторства І. Гофмана, М. де Серто); акторно-мережевої теорії (Б. Латур, Дж. Ло та К. Кнорр Цетіна); аналіз (пост)сучасного суспільства відбувається із позицій критичної парадигми соціології.

Емпіричну базу складають результати авторських досліджень: аналіз просторової та дискурсивної артикуляції речей – в межах дослідження «Залучення речей до символічного насильства на дискурсивному рівні», здійсненого за методикою критичного дискурс-аналізу (Харків, березень-грудень 2018 р.), у рамках якого було проаналізовано 27 кейсів; включене спостереження практик привласнення меморіального простору, здійснене в межах авторського дослідження «Привласнення простору у виробництві символічного насильства» технікою «прогулянкою містом» за М. де Серто (методика комбінованого критичного дискурс-аналізу та включеного спостереження) (с. Сковородинівка та м. Чугуїв Харківської обл., вересень-листопад 2018 р.). До емпіричної бази дисертації входить також дослідження за участі автора у співпраці з Marketing Consulting Group, присвячене комплексному цільовому аналізу ринку одягу для домашніх тварин, яке включало в себе: структуроване вибіркоче інтерв'ю із споживачами «модного» одягу для тварин (n=289), експеримент (методикою «таємного покупця»), експертне інтерв'ю з менеджерами та власниками магазинів, аналіз текстів та контенту в інтернеті, кабінетне дослідження пропозиції на ринку одягу для домашніх тварин (Київ, Харків, листопад-грудень 2017 року).

Наукова новизна отриманих результатів полягає у вирішенні важливої задачі сучасної теоретичної соціології – концептуалізації залучення речей до практик символічного насильства, а саме:

вперше:

- концептуалізовано символічне насильство як процесуальний аспект символічної боротьби із застосуванням символічного капіталу для встановлення дискурсивної та відтворення дисциплінарної символічної влади, що набуває форму гегемонії; виявлено, що ключовою антиномією символічного насильства є протиставлення процесів нав'язування та спротиву, що реалізуються у тактичних та стратегічних формах та генералізуються в процесі легітимації, тобто пояснення та виправдання соціальної реальності;

- визначено форми соціального освоєння речі в процесі символічного насильства, а саме символізація речі (ототожнення речі зі значенням, символом чи символічною системою, яке може мати форму номінації, класифікації, кодифікації чи стигматизації) та матеріалізація символу (втілення значення, символу чи символічної системи в неіснуючих раніше речах чи їхніх матеріальних характеристиках, яке може мати форму виробництва речі, її тиражування, ремонту, реставрації і зміни);

- виявлено основні властивості та характеристики речей, що актуалізуються в практиках символічного насильства на різних рівнях: на діяльнісному рівні вони використовуються як інструменти-медіатори, що виконують функції дистрибуції чи редукції та/або референції чи індиференції; на дискурсивному рівні – артикуються як тексти у певних дискурсах та реїфікуються до груп і спільнот, пов'язаних з ними; на просторовому рівні відбувається привласнення простору, в ході якого соціальні структури нерівності втілюються, реалізуються та закріплюються в матеріальних конструктах;

- схарактеризовано операції та дії в процесі залучення речей до символічного насильства окремо на кожному з рівнів їхньої онтології: на діяльнісному рівні речі використовуються в процесах диверсифікації повсякденності та дифузії габітусів; на дискурсивному рівні – стають об'єктами множинної міфологізації, нав'язування яких відбувається за рахунок встановлення інтертекстуальних зв'язків міфів про речі із магістральними дискурсами; на просторовому рівні – засобами та об'єктами демонстрації і латентизації, за рахунок

чого в просторі відбувається конструювання та актуалізація відповідних схем сприйняття, мислення й судження агентів, що стає запорукою встановлення і підтримання дисциплінарної та дискурсивної влади;

удосконалено:

- класифікацію теоретико-методологічних доробків із соціологічної рефлексії феномену речей; існуючі в умовах мультипарадигмальності класифікації адаптовано для систематизації еkleктичного набору концепцій та концептів соціології речей: виділено, розкрито та проаналізовано релятивістські, субстанціоналістські, номіналістські та реалістські концепції речей у соціології;

- соціологічну концептуалізацію речей завдяки виділенню ключових аспектів їхньої соціальності; запропоновано трирівневу схему соціальної онтології речей: діяльнісний рівень, на якому основною характеристикою речей виступає їхня функціональність та інструментальність; дискурсивний рівень, на якому речі виступають матеріальними корелятами когнітивних структур, відтворюючись у «агрегатному стані» текстів, знаків, кодів, ідей тощо; просторовий рівень, де відбувається уречевлення соціального простору у фізичному та культивування фізичного простору з боку соціального;

- соціологічну інтерпретацію символічного і насильства; символічне представлено в контексті його медіативного функціоналу між ментальними і об'єктивними структурами та пов'язаною з цим їхньою нетотожністю, що підтримується різністю процесів інтеріоризації та об'єктивації; насильство розглядається як процес застосування сили в процесі взаємодії, що є причиною та наслідком асиметрії позицій сторін у цій взаємодії;

- тематичні категорії соціологічного постструктуралізму: поняття «символічне насильство» співставлено та узгоджено з суміжними поняттями, серед яких найбільш загальним поняттям виступає «символічна боротьба»; «символічна влада» являє собою стійкий елемент організації процесу «символічної боротьби», притаманний для певної ситуації місця та часу (поля), і реалізується у двох ключових формах – «дискурсивній владі» та «дисциплінарній владі»; «символічний капітал» є основним джерелом «символічної влади» (і, відповідно,

«дискурсивної» та «дисциплінарної»); «гегемонія» є стійкою системою різних форм та проявів «символічної влади» в різних соціальних полях;

дістали подальшого розвитку:

- соціологічна інтерпретація поняття «символічне насильство» завдяки його позбавленню метафоричної конотації та визначенню як нав'язування та легітимації значень, символів або символічних систем, що сприяють встановленню та відтворенню гегемонії;

- концепція символічного насильства, доробки якої були конкретизовані та операціоналізовані для емпіричного вивчення (пост)сучасного суспільства; з цією метою було виділено: процесуальний та практичний рівні; нав'язування (imposition) та спротив (opposition) як габітуалізовані практики та реакції; легітимація, тобто способи пояснення і виправдання соціальних відносин; створення та відтворення гегемонії, тобто організації соціальної згоди, форми стійких соціальних відносин в умовах ієрархізованої соціальної структури, які передбачають, що агенти, які займають більш високі позиції, з одного боку, мають перевагу в розподілі життєвих шансів та ресурсів, з іншого – можливість і здатність нав'язувати свою волю іншим;

- класифікація насильства С. Жижека, чия тріада суб'єктивного, символічного та об'єктивного насильства була перебудована в діяду суб'єктивного символічного насильства та об'єктивного символічного насильства.

Практичне значення дисертаційної роботи полягає у концептуалізації залучення речей до символічного насильства, що може бути використано у розробці пропозицій та рекомендацій щодо стратегій соціальної політики, управління міським простором, подолання різних форм дискримінації та насильства, роботи навчальних закладів та установ, що опікуються проблемами громадянського виховання. Основні положення та висновки дослідження успішно використані при викладанні в ХНУ імені В.Н. Каразіна таких навчальних курсів, як «Критичний аналіз сучасного суспільства» та «Маніпулятивні технології в сучасному суспільстві» (міжфакультетські дисципліни), «Критична соціологія», «Політична соціологія» та «Річ. Символ. Насильство», «Новітні соціологічні

теорії», що викладаються на соціологічному факультеті. Матеріали дисертації також можуть бути використані при розробці та викладанні таких курсів, як «Соціологія речей», «Соціологія насильства», «Соціологія повсякденності» та інших.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею. Наукові результати та висновки, що містяться у дисертації, отримані автором особисто. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, в узагальненому вигляді використано лише ті фрагменти, які безпосередньо належать авторові дисертації. Зокрема, в статті «Дискурсивное насилие как инструмент социологической легитимации идеологического порядка разделенного общества» здобувачем Бойком Д. М. проведено концептуалізацію дискурсивного насильства як інструменту соціологічної легітимації ідеологічного порядку; в статті «Применение методологии дискурс-анализа для изучения дискурсивного уровня онтологии вещей: возможности и ограничения» здобувачем Бойком Д. М. здійснено концептуалізацію дискурсивного рівня онтології речей та адаптацію дискурс-аналізу Е. Лакло та Ш. Муфф до дослідження дискурсивного рівня онтології речей.

Апробація результатів дисертації. Основні висновки і положення дисертаційного дослідження були викладені на міжнародних наукових конференціях: «Соціологія у (пост)сучасності» (Харків, 2013, 2015, 2016, 2017, 2018), II Конгресі Соціологічної асоціації України «Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи» (Харків, 2013), «Якубинська наукова сесія» (Харків, 2015), «Харківські соціологічні читання» (Харків, 2015, 2016, 2018), III Конгресі Соціологічної асоціації України «Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання» (Харків, 2017), Школах молодого соціолога (Ужгород, 2016, 2018; Тернопіль, 2017). Результати дисертаційної роботи обговорювалися також на теоретичних семінарах кафедри соціології та соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, одинадцяти підрозділів, висновків до кожного розділу та загальних

висновків, списку використаних джерел, що складається з 212 найменувань, додатків. Обсяг основної частини дисертації – 186 сторінок. Робота ілюстрована 4 таблицями. Загальний обсяг дисертації – 225 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЧЕЙ В ІНСТРУМЕНТАРІЇ СИМВОЛІЧНОГО НАСИЛЬСТВА

1.1 Речі як об'єкт соціологічної рефлексії

Питання про співвідношення матеріальної і семіотичної складової в об'єктах речового середовища ніколи не було принциповим для соціології за декількох причин: по-перше, основна увага завжди приділялася суб'єкту і тому, що створює його суб'єктність (соціальні (взаємо)дії, зв'язки, мережі та ін.); по-друге, в рамках багатьох підходів (напр., символічний інтеракціонізм, формальна соціологія та ін.) це питання було заздалегідь вирішене радикально на користь символічної складової; по-третє, об'єктом вивчення соціології зазвичай є феномени, які не мають прямого матеріального втілення (соціальні інститути, групи, відносини тощо). Тому це питання не проблематизували і приймали апріорі вирішеним аж до 1980-их років, коли зусиллями Бруно Латура [112; 113; 114; 115], Джона Ло [121], Аннмарі Мол [133] та інших [195; 206; 209] була зроблена спроба розвінчання пансеміотичного підходу, що отримала назву «поворот до матеріального» [22; 30]. Можна сказати, що соціологія відкрила для себе властивості агентності і перформативності речей як матеріальних об'єктів.

І буквально за декілька років навколо проблеми соціальності речей активізується інституціоналізація відповідної спеціальної галузі соціологічної науки – соціології речей. Для представників цього напрямку характерна спроба переосмислення ролі та місця матеріальних об'єктів у соціальних відносинах, у чому вони спиралися на реінтерпретацію класичних робіт Георга Зіммеля [81; 82; 83], Гарольда Гарфінкеля [49], Ірвінга Гофмана [62; 63], активно залучуючи доробки суміжних дисциплін – соціальної філософії (особливим попитом користувалися роботи Мартіна Хайдеггера [182]), соціальної та культурної антропології та етнології. Це вплинуло на специфіку концепцій, що були створені

у рамках цієї теорії середнього рівня: з одного боку, вони дозволяють проблематизувати й досліджувати неочевидні та латентні зв'язки між соціальним і матеріальним, але, з іншого боку, доволі еkleктичний та ситуативний характер цих концепцій, помножений на утрирувано егалітарну та апологетичну наукову картину світу, переважно не дозволяє ані побудувати чітку теоретико-методологічну схему дослідження у рамках цього підходу, ані отримувати однозначні та валідні результати, а сама проблематика залишається лише на мікрорівні соціального, майже повністю дублюючись проблемним полем соціології повсякденності. Крім того, за різних причин (концептуальних, теоретико-методологічних чи світоглядових) представники соціології речей майже ігнорують доробки багатьох соціологічних концепцій та напрямів, що націлені у тому числі на проблематику соціальності матеріальних об'єктів, як то класичний марксизм, нео- та постмарксизм Франкфуртської школи (Т. Адорно, М. Хоркгаймер [184], Е. Фромм [175], Г. Маркузе [130]) та школи праксису, постструктуралістського напрямку (М. Фуко [176; 177; 178], П. Бурдьє [39; 40; 41; 42; 43; 44; 45; 46], Ж. Дерріда [74; 75], Ж. Дельоз [73], Ю. Крістева [109] та інші), а також робіт А. Лефевра [116; 117], Л. Болтанські, Л. Тевено [34; 35; 36; 160; 161] тощо. Крім того, подальшого розвитку цій галузі соціологічного знання могло б надати залучення доробків з такої суміжної науки, як історична, а саме адаптація теорії та методології школи «Анналів» (Л. Февра, М. Блока, Ф. Броделя [38]) для соціологічного вивчення речей.

Тому можна впевнено казати, що соціологічне вивчення феномену речей не зводиться до використання теорії та методології соціології речей як спеціальної галузі, концептуальне поле набагато більш широке та різноманітне, ніж це змальовано у трактатах представників цього напрямку: від відверто лівих фрейдомарксистських концепцій франкфуртців до право-консервативної теорії Т. Веблена; від мікросоціологічного та сингулярного методу Г. Гарфінкеля до кон'юктурного та світ-системного аналізу школи «Анналів»; від егалітарної мережі Дж. Ло до перманентного поля боротьби М. Фуко.

Мультипарадигмальність, що характерна для соціології в цілому, значним чином втілюється і у соціології речей як гносеологічній області. Проте це втілення відбувається непрямо, і актуальні для структури соціологічного знання класифікації парадигм [193] втрачають свою інтерпретативну та пояснювальну силу у цій галузі. Майже усі концепції, котрі лягли в основу своїх парадигм, якщо взагалі приділяють речам увагу, то доволі опосередковано розбирають соціальність речей, зазвичай не виносячи їх у якості окремої проблеми чи аспекту, а деякі запозичують логіку вивчення цього питання у колег, що представляють інші парадигми чи навіть інші наукові дисципліни. Тому потрібна спеціальна класифікація саме для цієї ділянки проблемного поля соціології, яка зможе впорядкувати заплутаний клубок різнорідних та різнорівневих ідей та концепцій соціології речей.

Якщо використання класифікацій поліпарадигмальності у чистому вигляді не має сенсу через «помилку зміщення», то основи класифікацій є достатньо універсальними і для нашого випадку. І найбільш придатними для соціології речей ми вважаємо опозиції релятивізму-субстанціоналізму та номіналізму-реалізму.

1.1.1 Соціологічний релятивізм: речі як метафора соціального

Однією з найбільш розповсюджених та впливових трактовок ролі та місця речей у суспільних відносинах є розгляд матеріальних об'єктів як метафоричного втілення соціальних смислів. Таке розуміння базується на ідеях німецької історичної школи та філософії життя (а саме Г. Ріккєрта та В. Дільтея) у інтерпретації Георга Зіммеля [81; 82; 83; 103; 180], котрий шукав предметне поле соціології в «світі смислів», прикордонному царстві, розташованому між світом цінностей і світом буття. І психічне, і матеріальне залишається в світі буття, тоді як соціальне належить до царства смислів, яке даному світу незалежно протиставлено. Таким чином, соціологія відмовляється від вивчення «речей *per se*», обмеживши предмет свого дослідження їхніми соціальними смислами. Повернути в соціологічне міркування предметність – означає розімкнути каузальні ряди,

відмовитися від визнання суверенітету соціального, а разом з ним – від самостійності соціології.

Г. Зіммель – певне, єдиний класик соціології, що присвятив декілька робіт окремим матеріальним предметам («Руїна», «Міст і двері», «Рама картини», «Ручка»). Однак предмети для нього за своєю суттю смислові, а не матеріальні єдності. «Комплекси властивостей, які ми називаємо речами, – пише він, – з усіма законами їхнього взаємозв'язку і розвитку, ми можемо уявити собі в їхньому чисто предметному, логічному значенні, і, цілком незалежно від цього, питати, чи здійснені ці поняття або внутрішні споглядання <...> Цей змістовний сенс і визначеність об'єктів не задаються питанням про те, чи проявляються вони потім у бутті» [Цит. за: 171, с. 82].

Така постановка питання дозволяє Зіммелю говорити про різні в сприйнятті речі, такі як «екземпляри» і «види» однієї і тієї ж речі; його займає не онтологія, а логіка речей. Саме проблематизація «соціальної логіки речей» дозволяє йому стверджувати, що «характер речі залежить зрештою від того, чи являє вона собою ціле або частину»: наприклад, рама картини «... повторює загальні життєві труднощі, які полягають в тому, що елементи спільнот тим не менш претендують на те, щоб бути автономним цілим для себе самі. З цього видно, яку нескінченно тонку рівновагу виступів і відступів повинна утримувати рама, щоб з наочністю вирішувати завдання розмежувального і об'єднуючого посередництва між твором мистецтва та його оточенням – завдання, аналогією якого є історична взаємодія індивідуума і суспільства» [82, с. 53]. Ця цитата наглядно демонструє те, як афористична та есеїстична мова автора плавно перетікає з розмови про конкретні соціальні відносини в опис естетичного враження від предмета мистецтва, з визначення функціоналу матеріального об'єкта в узагальнення в абстрактних філософських категоріях. Принципової різниці у формах соціації немає; принциповим є лише вивчення саме форм соціації, навіть при дослідженні рами картини.

Іншими словами, матеріальний предмет – рама картини – являє собою проєкцію подвійності соціальних відносин – відносин індивіда та суспільства.

Прикордонне положення рами, яка не є ані частиною самої картини, ані частиною її фону, слугує для Г. Зіммеля ілюстрацією важливої для нього соціологічної проблеми «порубіжжя» як такої.

Та ж логіка дослідження застосовується ним і до опису ручки вази. Подібно рамі картини, ручка вази займає прикордонне положення між твором мистецтва і «зовнішнім» світом. Вона – точка інтерференції світів, світу мистецтва та світу практичної діяльності. Ця інтерференція Г. Зіммеlem трактується послідовно соціологічно: «Наприклад, індивідуум, що належить до закритого кола сім'ї, громади, одночасно є точкою проникнення в ці кола зовнішніх домагань: вимог держави, професії. Держава оточує сім'ю подібно до того, як практична середина оточує глечик, і кожен з її членів уподібнюється ручці, за допомоги якої держава маніпулює ним для своїх цілей. І так само як ручка своєю готовністю до виконання практичних завдань не повинна порушувати єдність форми вази, так і мистецтво життя вимагає від індивідуума, щоб він, зберігаючи свою роль в органічній замкнутості одного кола, одночасно служив цілям іншої, більш широкої спільноти і за допомоги цього служіння допомагав включенню більш вузького кола в коло, що його перевищує» [83, с. 46]. Тим самим Зіммель актуалізує питання про співвідношення частини та цілого не тільки у категоріях «індивід – суспільство», але й «реч – світ речей», проте «світ речей» зводиться саме до «суспільства». Дослідження речі неможливе без вивчення як інших речей, з якими вона пов'язана, так і суспільних відносин, до яких включена. І якщо для людини виділяються категорії, що описують її і як окреме («індивід», «особа» тощо), і як частину соціального цілого («особистість», «актор», «агент» та інші), то для речей однозначного вирішення цього питання немає: з одного боку, окремі об'єкти та предмети значним чином розрізняються між собою, що дає нам право та обов'язок розглядати їх окремо; з іншого боку, з речами куди складніше знайти втілення їхньої «окремоті» та «неподільності», зважаючи на їхній функціональну складність та структурну складеність. Тому, за логікою Г. Зіммеля, речей у окремому стані для соціолога не існує, як емпірично, так і суто абстрактно, і вони обов'язково пов'язані з іншими. При цьому, їхні матеріально-технологічний

зв'язок тотожний та симетричний суспільно-функціональному, тому редукується навіть під час постановки проблеми.

Дана логіка аналізу – «візитна картка» концепції Г. Зіммеля; відповідно, формальна соціологія – це соціальна геометрія «форм усупільнення». Геометрія вивчає просторові форми абстрактно, у відриві від їхньої маніфестацій у світі. Вона цікавиться тільки одним аспектом матеріального об'єкта – його просторовістю, залишаючи аналіз решти аспектів іншим наукам. Так само Г. Зіммеля займають проблеми включення одного «соціального кола» в інше «соціальне коло», «точок інтерференції», «відносин-“між”», «органічної замкнутості» і «ексклавів». У суміжних категоріях «логічного пристрою» (байдужого до конкретних маніфестацій у світі) можуть аналізуватися і події людського життя, і цілісність літературного твору, і облаштування публічного простору, і порядок матеріальних предметів тощо.

Вищезазначені дослідження Г. Зіммеля починаються як аналіз естетичного досвіду конкретної матеріальної речі, продовжуються концептуалізацією втілених в даній речі відносин («частини і цілого», «інтерференції світів» і т.д.) і завершуються додатком цих концептуалізацій до проблем соціальних – сама ж річ як матеріальний об'єкт на фінальному етапі випадає з його поля зору. «Можливо, специфічна проблема ручки і не варта була б настільки широкого тлумачення, якби саме тлумачення не виправдовувало себе широтою символічних відносин, яке саме воно надає цьому незначному феномену» [Там само]. Тобто сама річ – «незначний феномен», а звернення до неї виправдовується лише широтою символічних відносин, що за нею стоять. Матеріальне постає спонтанною метафорою символічного і, відповідно, соціального. Завдяки Г. Зіммелю, пошук «соціальної логіки речей» стає домінуючим способом проблематизації речі, матеріальні властивості якої не вважаються релевантними соціологічному міркуванню. Важливо не те, що річ «є», а те, що вона «говорить зору», те, як вона «прочитується».

Розвиток цієї схеми ми знаходимо у сучасного класика соціології повсякденності Ірвінга Гофмана. Теорія фрейм-аналізу І. Гофмана рясніє алюзіями

на процитовані вище роботи Г. Зіммеля. Більше того, саме поняття фрейму (рамки соціальної взаємодії) вводиться в психологічну, а потім і в соціологічну теорію за аналогією з рамою картини. Наприклад, театральна вистава сприймається глядачами саме як театральна вистава (а не як фрагмент повсякденного життя) завдяки сцені, котра, подібно рамі картини, окреслює межі особливої сфери досвіду, не дає йому змішатися з досвідом повсякденності. Подібні рамки розмежовують різні форми повсякденних взаємодій – «сімейний сніданок», «обговорення минулої відпустки», «нарада», «підготовка презентації до доповіді», «читання перед сном», «написання наукової роботи» тощо. Наявність фреймів вказує на процеси форматування соціального життя [62]. Там, де це форматування дає збій, відбуваються зриви взаємодії, аналогічні масовій паніці на прем'єрі першої стрічки братів Люм'єр.

Фрейми мають зримі матеріальні кореляти, вони втілені в оточуючих речах повсякденного вжитку. Форматування соціального життя немислиме без участі матеріальних об'єктів: «Яким би мінливим не був зміст глечика, – пише І. Гофман, відсилаючи до роботи Г. Зіммеля, – його ручка залишається цілком відчутною і незмінною» [62, с. 56]. Однак якщо для останнього ручка вази – метафора положення людини «на межі світів», то для першого ручка, насамперед, матеріальний об'єкт-медіатор, що об'єднує «внутрішнє» та «зовнішнє», діяльність, що виокремлюється фреймом з рухливого, мінливого світу за його межами. Ця відчутність і незмінність закономірно привертає увагу до матеріального конституювання соціального життя. І. Гофман робить крок у даному напрямку, вводячи поняття «оснащення» – всієї сукупності опосередковуючих соціальну взаємодію матеріальних об'єктів, які формують інтеракцію, закріплюють її, наділяють об'єктивністю. «Ми не можемо сказати, що світи створюються «тут і зараз», тому що незалежно від того, чи ми говоримо про гру в карти або про взаємодію в ході хірургічної операції, йдеться про використання деякого традиційного реквізиту, що має власну історію у «великому» суспільстві» [Цит. за: 49, с. 14].

Таким чином, за І. Гофманом матеріальний об'єкт – це «якір» соціальної взаємодії. Для людини в її повсякденному світі абсолютно неважливими є сутнісна структура речі, її технологія виробництва чи хімічний склад, актуальним є лише те, як її можна і треба використовувати. Калорійність йогурту важлива лише у фреймі «дієта», а призначення бульбашкової плівки у вантажоперевезенні відходить на другий план, коли актуалізується фрейм «боротьба зі стресом». Тому в дослідженні повсякденності у гофманівській традиції нівелюється річ як субстанція, а використовується лише її релятивне ситуаційне значення, яке, тим не менш, є достатнім чином формалізованим та типізованим, аби «заземлювати» соціальні взаємодії, а не просто бути вільним знаряддям у бурхливому суспільному морі.

Здавалося б, гофманівське вирішення проблеми матеріальності – його концептуалізація речі як «якоря взаємодії» – є прямо протилежним класичному зіммелєвському розумінню речі як смислової єдності, незалежної від своїх фізичних маніфестацій. Однак це некоректне протиставлення. І. Гофман і Г. Зіммель вирішують завдання різної теоретичної локалізації: останній веде свій пошук у високому царстві смислів, у якому річ неминуче підміняється «соціальним значенням речі»; перший же захоплений мікросвітом повсякденних взаємодій, де матеріальність речей «проступає» у всій своїй фізичній визначеності і подібна редукція до сенсу неоправдана. Мікросоціологу, що вивчає взаємодію обличчя-до-обличчя в ході хірургічної операції, досить важко ігнорувати матеріальність скальпеля, лампи, кардіографа, хірургічного столу і тіла на ньому. Для нього вони завжди щось більше, ніж «смилові єдності», хоча саме їхня смислова визначеність робить повсякденні ситуації зчитуваними, виразними, неproblemатичними.

У термінах І. Гофмана: «... безперервність характеру поведінки [з предметами – Д.Б.] нав'язана нам не об'єктивною безперервністю існування матеріальних речей, а нашими уявленнями про безперервність духовно-значущих предметів. Священні реліквії, сувеніри, подарунки і локони волосся на пам'ять підтримують якусь фізичну безперервність зв'язку з тим, про що нагадують. Але саме наші культурні вірування і уявлення про спадкоємність ресурсів діяльності надають таким реліквіям відоме емоційне значення, особистісне звучання – так

само, як ці вірування «надають» нам нашу особистість» [63, с. 117]. Соціологізована таким чином річ постає в образі фізичного об'єкта, обплетеного павутиною смислів. У цьому відношенні до матеріальності соціального світу ще раз проявляється подібність позицій І. Гофмана і Г. Зіммеля. Матеріальність вказує на соціальність, апелює та прив'язується до неї, посилається на смисли, тоді як самі соціальні структури – фрейми (наприклад, «гра в шахи містить дві принципово різні підстави: одна повністю належить фізичному світу, де відбувається просторове переміщення матеріальних фігурок, інша відноситься безпосередньо до соціального світу протиборчих в грі сторін» [62, с. 84]), хоча і мають матеріальні кореляти, є, тим не менш, нематеріальними. І найбільш важливим у цьому контексті є те, що речі знаходяться у постійному та системному зв'язку з соціальними структурами, як інкорпоровано-когнітивними (тими ж фреймами, габітусами, ціннісними орієнтаціями тощо), так і об'єктив(ова)ними (практиками, інститутами, групами і т.п.), забезпечуючи не лише єдність між різними частинами соціального цілого, але й взаємообумовленість зовнішнього та внутрішнього. Речі виступають медіатором не тільки у відносинах між різними людьми, а й посередником впливу структури на особистість і особистості на структуру, причому це посередництво не є прозорим та лінійним: властивості матеріальних об'єктів (як провідників) якісно та кількісно відрізняються від властивостей інших, нематеріальних «якорів» – мови, інформації, знаків, ідей, почуттів тощо. Така інтерпретація релятивістського бачення цього аспекту гарантує те, що горизонтальне та вертикальне «заземлення», забезпечене матеріальними речами, не буде редуковано ані до самої суті речей, які пов'язують, ані до суті соціальних структур, які пов'язуються.

1.1.2 Соціологічний субстанціоналізм: речі як учасник соціального

Якщо для вищевказаних соціологів речі хоч і включалися у фокус соціології, проте майже завжди залишалися поза кадром, редукуючись до соціальних відносин, які в них були закладені, то представники низки сформованих в кінці

XX ст. підходів висунули саме матеріальний аспект речей на центральне місце у предметному полі соціології. Мова йде про adeptів об'єктологічного повороту – Бруно Латура, Мішеля Каллона, Джона Ло та інших.

Б. Латур як одна з ключових фігур цього напрямку деякими дослідниками відноситься до «абсолютних релятивістів» [183, с. 240], проте це більше стосується раннього періоду його творчості [113], коли він перебував під серйозним впливом французького постструктуралізму та особливо П. Бурдьє. А якщо казати про його роботи більш пізнього періоду, на які ми і будемо спиратися, то в них він більше схильний теоретизувати з використанням логіки субстанціоналізму. Так, підбиваючи підсумки своєї співпраці з М. Каллоном та інтересу до соціобіології, Б. Латур робить висновок, що початкові побоювання, пов'язані з розширенням поняття соціального і його редукцією до біологічного, виявилися марними – маятник хитнувся в бік політичної філософії. Однак саме в зв'язку з положеннями соціобіології соціальна теорія повинна перевизначити поняття «соціальне» щодо його використання стосовно людини, оскільки допускається соціальний характер тваринного світу. Його вихідне питання – в чому принципова відмінність інтеракції людей від взаємодії тварин? Старанно ігноруючи усілякі апеляції до «змісту» або «символічних інтерпретацій», головну відмінність людської інтеракції від не-людської, француз бачить у повсюдній присутності матеріальних предметів: «Чому б не звернутися до тих незліченних об'єктів, які відсутні у мавп і повсюдно присутні у людей, локалізуючи або глобалізуючи взаємодію? Як можна сприймати касу без віконця, скла, двері, стінок, стільця? Як можна підводити щоденний баланс офісу без формул, квитанцій, рахунків, бухгалтерських книг – і як можна випускати з уваги міцність паперу, довговічність чорнил, нанесених на клавіші літер, практичність степлерів і гучні удари штемпеля? Чи не помиляються соціологи, намагаючись зробити соціальне із соціального, підлатати його символічним, не помічаючи присутності об'єктів у тих ситуаціях, в яких вони шукають лише сенс?» [115, с. 184]. З одного боку, Б. Латур доволі однозначно підмічає цю «навалу» речей, яскраво ілюструючи прикладами повсякденності. І дійсно мало хто з тварин може похвалитись степлером чи квитанцією у своїй кишені; навіть кишеня

доступна не всім, хіба що сумчастим. Проте чи значить це, що тварини зовсім обходяться без матеріальних об'єктів? Звісно, що ні: дерева та нори слугують їм укриттям, каміння – знаряддям, а рослинність чи м'ясо – ресурсами, не кажучи вже про повітря, землю, воду та сонячне світло. Усі приклади, що навів Б. Латур, дійсно відрізняють і відокремлюють нас від тварин, проте мавпа, що мешкає у поштовому відділенні (чи руїнах Держпрому) не стане людиною, так само як і у джунглях. Але в неї куди більше шансів нею стати, якщо вона почне виробляти ті речі, з якими має справу. Речі, що вказані у цитаті, поєднує те, що неможливо ігнорувати – їх створила людина, і, навіть уникаючи поняття «культури», «змісту» чи «суспільного виробництва», це необхідно враховувати вже на етапі проблематизації.

Апелюючи до методології І. Гофмана, Б. Латур адаптує вищезгадані поняття «фрейм» і «framework» (системи фреймів) під свою концепцію: людську інтеракцію від взаємодій мавп відрізняє саме її фреймованість, локалізованість, відмежована від подій «зовнішнього» – по відношенню до ситуації співприсутності – світу. Але фрейм не існує лише у свідомості, як ментальна структура або чиста схема інтерпретації, він укорінений в матеріальних предметах. «Щось перешкоджає одночасному поширенню людської взаємодії “назовні” і втручання в нього ”ззовні”. Чи є ця двостороння мембрана нематеріальною, на зразок фрейма (що розуміється метафорично), чи матеріальною, на кшталт огорожі, стіни або забудови?» [115, с. 175]. Якщо прихильники гофманівського напрямку акцентують нематеріальність фрейму, його укоріненість в когнітивних структурах та схемах, то для акторно-мережевого підходу значимі саме речові, матеріальні обмеження інтеракції. На думку Б. Латура, гофманівська теорія фреймів відмовляється заглядати в «прірву, яка відділяє індивідуальну дію від усього трансцендентного суспільства». Фрейми не дають відповіді на питання про те, що пов'язує взаємодії, які протікають в різних локальних, значно віддалених одна від одної. «На відміну від соціальної взаємодії мавп, взаємодія людей завжди здається більш розмитою. Немає ні одночасності, ні безперервності, ні гомогенності. Взаємодія людей не обмежується їхніми тілами, які одночасно присутні в одному часі і просторі, пов'язані взаємною увагою і спільною діяльністю; для розуміння людської

взаємодії доводиться звертатися до інших елементів, іншого часу, іншим місцям та іншим акторам» [115, с. 182]. Іншими словами, крім локалізуючих характеристик, у соціальної взаємодії є характеристики глобалізуючі, що розповсюджують її та роблять повсюдною. Якщо «фрейм» – це «редуктор інтеракції», то «мережа» – її «дистриб'ютор». Так, в латурівській соціології поняття «framework» доповнюється поняттям «network», що базується на двох ключових властивостях матеріальних об'єктів – їхня здатності локалізувати і глобалізувати взаємодію. Людська взаємодія, розглянута крізь таку схему, «виражається в суперечливих формах: вона являє собою систему фреймів (яка обмежує інтеракцію) і мережу (яка розподіляє одночасність, близькість і «персональність» взаємодій)» [115, с. 176].

Але таке розуміння соціальних структур потребує і переосмислення діяльнісної складової, що Б. Латур і пропонує. Виходячи з принципу симетрії, тобто методологічної вимоги розглядати суб'єкта та об'єкта як рівноправних учасників взаємодії, він пропонує власне розуміння діяльності: «діяти – значить опосередковувати дії іншого» [115, с. 190]. Саме тому для опису агентності матеріального об'єкту він звертається до семіотики, запозичуючи з структуралістської теорії А.-Ж. Греймаса (котрий, в свою чергу запозичив у Л. Теньєра) ідею «актанта» – «істоти або предмета, що бере участь в процесі у будь-якому вигляді і в будь-якій ролі, нехай навіть у якості простих фігурантів або найбільш пасивним чином» [68, с. 144]. Між «Я впав» і «Камінь упав» в лінгвістичному відношенні немає різниці: і «Я», і «Камінь» – актанти, включені в мережу різнорідних агентностей. Таким чином, речі – самодостатні, тотожні самі собі в онтологічному сенсі учасники (актанти) взаємодій, в тому числі соціальних, які в міру своїх властивостей і якостей їх обмежують (фреймують), тим самим забезпечуючи їхню відносну стійкість і незалежність, а також пов'язують їх між собою (утворюючи мережі), що гарантує відносну типовість і одночасність. Тим самим Б. Латур демонструє нам парадоксальність ролі речей в людському житті: вони її, з одного боку, обмежують, виступаючи редукторами інтеракцій, і, з іншого боку, поширюють, тим самим будучи дистриб'юторами. Суть парадоксу, зазначеного вище, криється в особливому розумінні об'єктів: будучи тривалими в

часі і протяжними в просторі (відповідно, обмеженими і відносно незалежними), вони існують лише в зв'язку з іншими об'єктами. Таким чином, локалізовані і глобалізовані взаємодії організовуються в структури, що нагадують «спіралевидну мережу», вивченням яких і займається акторно-мережева теорія (ANT).

Егалітарні світоглядні установи, що передують цій концептуальній ідеї, протирічать постанові питання про ієрархічність соціальності, модель «спіралевидної мережі» не дає жодних інструментів для аналізу вертикальної структури, що є просто необхідним в контексті вивчення символічного насильства [25]. Проте таке бачення дозволяє більш широко розглянути горизонтальний соціальний розподіл, залучуючи до процесів розрізнення не тільки соціальні структури та агентів, але й речі, які за своїми суто матеріальними характеристиками та зв'язками можуть «дати здачі».

Інший теоретик ANT – Джон Ло – каже, що «об'єкти є “похідними” деяких стійких множин або мереж відносин» [121, с. 233]. Відповідно, вони «зберігають свою цілісність до тих пір, поки відносини між ними стабільні і незмінні» [Там само]. Дж. Ло робить наступний логічний крок, кажучи про те, що не тільки об'єкти неможливі поза мережею, а й мережі неможливі поза об'єктами. Їхньою ключовою характеристикою є незмінність форми, що зберігається у різних мережах і що забезпечує їхнє існування; тому, за визначенням самого Дж. Ло, «об'єкти являють собою перетинання характеристик незмінності форми в різних топологіях» [121, с. 241]. Об'єкти у своїй постійності форми і нерозривності з мережею гарантують стійкість і повторюваність соціальних відносин, при цьому вони не зводяться лише до елементів «оснащення» на мікрорівні або «середовища» на макрорівні. Таке бачення прямо протилежне зіммелевській традиції розглядати речі окремо, співставляючи їх із певними формами соціації. По-перше, таке співставлення зовсім не цікавить теоретиків ANT, і, по-друге, розглядати речі у відриві від мережевої структури для них є неможливим. Тому у ході будь-якого вивчення будь-якої речі необхідно мати на увазі не тільки «соціальні мережі», у які ця річ включена, але й «матеріальні мережі», без яких вона не може існувати.

Їхня колега за «об'єктологічним поворотом» – К. Кнорр Цетіна – солідарна з ними, кажучи, що включення матеріального у предметне поле соціальної науки «вимагає досить значного розширення соціологічної уяви і словника» [101, с. 268]. Починаючи з тези про «постсоціальні» зміни у сучасному суспільстві, вона проблематизує таке явище, як об'єктуалізація. «У своєму крайньому варіанті [під поняттям «об'єктуалізація» – Д.Б.] мається на увазі те, що об'єкти замінюють людей у ролі посередників і партнерів по взаємодії, що вони все сильніше вмішуються у людські відносини, із-за чого останні потрапляють у залежність від них» [101, с. 268]. У цьому контексті автор каже про нову соціальність, у якій об'єкт-центроване оточення «визначає ідентичність індивіда так само, як до цього її визначали громади та родини» [101, с. 267]. Тому соціології необхідне переосмислення таких фундаментальних моделей дослідження людської поведінки, як об'єкт та суб'єкт, зважаючи на розповсюдження властивостей другого на перший.

К. Кнорр Цетіна акцентує свою увагу саме на об'єкті, розглядаючи різні соціологічні та соціально-філософські тлумачення: на її думку, існує «дві основні категорії об'єктів, знайомих соціологу, що переважають у соціальному житті: товари та інструменти» [101, с. 287]. Вона пропонує розглянути проблему експертизи (наукової та ненаукової), бо це дозволить виділити третю категорію об'єктів – «об'єкти пізнання». Ключовою характеристикою таких об'єктів автор бачить мінливий характер, що розкривається поступово – «відсутність “об'єктності” і завершеності існування, їхня неідентичність самих собі» [Там само]. На думку К. Кнорр Цетіни, найважливішим є те, що об'єкти пізнання, хоч і мають матеріальне втілення, проте мають сприйматися як структури відсутності, що поступово розкриваються, «вибухають», «мутують», одночасно існуючи у різноманітних формах [101, с. 287-288]. Прикладом таких об'єктів можна вважати комп'ютерну техніку, що у стандартному варіанті слабо нагадує саму себе, і наповнюється по мірі завантаження програмного забезпечення, перетворюючись на активного учасника соціальних взаємодій, який не зводиться до простих інструментів. Тому такі об'єкти («об'єкти пізнання») можна визначити як

«структури, що безперервно розкриваються, і у яких поєднуються наявність та відсутність» [101, с. 288].

Такі об'єкти втілюють свою соціальність за рахунок того, що «бажання» об'єкта переходять до суб'єкта, і в той же час об'єкт артикулюється суб'єктом: «об'єкт стає “структурою відсутності”, що втілена у тих питаннях, які він породжує, і в тих речах, які “йому” необхідні, щоб отримати матеріальну визначеність» [101, с. 289-290]. Ця сторона у вивченні речей є найбільш актуальною та влучною з огляду на тему нашого дослідження, адже дозволяє предметно розглянути питання агентності та перформативності матеріальних об'єктів. Якщо «структуру відсутності», втілену у певній речі, не ототожнювати із технологією та задумкою її творця (що притаманно релятивізму), а характеризувати у її матеріальному значенні, то сама річ виступає ініціатором тих чи інших соціальних взаємодій. Зважаючи на об'єкт(ив)ну обмеженість речей сама структура відсутності може стати не просто втіленням соціальних відносин у матеріальному об'єкті, а наслідком внутрішніх та зовнішніх матеріальних процесів, що відбуваються з самою річчю. Тим самим структура відсутності, створена під впливом несоціальних чинників, стає елементом соціальних відносин, а річ буквально стає їхнім ініціатором. Прикладом такої ініціації може слугувати банальні поламка чи знос, котрі можуть прямо втілися у змінах в соціальних структурах. Як саме – цим питанням активно займалися номіналісти, про них і піде мова у наступному підрозділі.

1.1.3 Соціологічний номіналізм: речі як інструмент соціального

Існує і свого роду протилежне і до гофманівського, і до латурівського бачення речей у мікросоціологічному теоретизуванні – сприйняття матеріальних об'єктів як інструментальних або таких, що інструменталізуються практичною дією, перетворюючись на «слухняні» предмети. Лише тоді, коли вони виходять з ладу і перестають бути інструментами, речі знову стають відносно незалежними об'єктами. Наприклад, коли в кульковій ручці закінчується чорнило, вона як

«виконавець» функції письма стає проблематичною, непрозорою матеріальною річчю. Такий підхід бере початок з концепції Мартіна Хайдеггера, котрого лише умовно можна віднести до номіналістів у повному сенсі цього слова, але до номіналістської гілки вивчення соціальності речей – однозначно. Він розрізняє об'єкти пізнання (як складні та проблемні явища) та інструменти, вводячи поняття «оснастки» (Zeug). «Він вважає, що для оснастки <...> характерна властивість не тільки готовності до використання, але й прозорості: оснащення має тенденцію зникати і перетворюватись у засіб, коли ми його використовуємо» [101, с. 281]. Основною характеристикою оснастки як форми буття є її підручність (die Zuhandenheit), для чого їй потрібно «ховатися»: «Найближче підручному властиве як би ховатися у своїй підручності, саме щоб бути підручним» [182, с. 68]. Будучи замаскованою, оснастка стає звичною, зручною та безпроблемною, вона виконує свої функції, займає місце у найближчому оточенні людей, підтримуючи їхню повсякденність.

Іншим важливим пунктом визначення оснастки є її практичне освоєння та використання, – вона існує лише тоді, коли її використовують [182, с. 69-70]. І, відповідно, коли оснастка «не працює», втрачає можливість бути використаною, відбувається розрив повсякденності. М. Хайдеггер розглядав три модуси такого «турбування»: помітність, нав'язливість та настирливість [153, с. 56; 182, с. 74-75]. Перший пов'язаний із неможливістю використання речей через певні помітні відмінності від норми (у тому числі несправність, брак, знос тощо), другий характерний для ситуацій відсутності незамінних речей, третій стосується речей, які відволікають увагу від інших. Окремо він також виділяє таку категорію речей, як знаки [182, с. 79], котрі за своєю суттю повинні «відволікати» та демаскуватися, проте вони вбудовані у певну систему оснастки (як «поворотник» автомобіля, цінник у магазині чи посилання у науковій роботі), у якій таке «самовиявлення» функціонально необхідне та структурно прописане. Обмовка про знак як категорію речей має пряме емпіричне значення у рамках нашої теми, що дозволяє одразу визначити окремий клас індикаторів, а класифікація «модусів турбування» може стати підґрунтям у аналізі проявів схем відсутності, що вбудовані в ті чи інші речі.

Але сама концепція оснастки як свого роду невидимого і безпроблемного оточення, що виконує свою функцію у рамках здорового глузду повсякденного користувача, хоча і є фундаментальною для вивчення рівня повсякденної взаємодії людей, проте потребує серйозної соціологічної адаптації.

Якщо для М. Хайдеггера такий підхід був частиною концепції *Dasein*, то більш науково-прикладне та суто соціологічне використання концепт оснастки отримує завдяки роботам Гарольда Гарфінкеля і дослідників-етнометодологів. Для них ніякого вихідного, приписаного і нерелятивізованого сенсу об'єкта немає, а є лише його партикулярне використання в кожній конкретній соціальній практиці [49, с. 15]. Тому всякий об'єкт виявляється «як-якщо-б» об'єктом, чие значення обумовлене виключно його використанням «тут і зараз». Це гарфінкелевське поняття вказує на кілька аспектів об'єктності – на ситуацію, в яку об'єкт включений, на його зв'язок з іншими об'єктами в рамках даної ситуації, на те функціональне місце в просторі і часі, яке він займає. Наприклад, фішки, що використовуються у казино замість грошей, не «заміщають» грошові купюри, вони за своєю суттю і є гроші, в даній конкретній практиці.

Проте найбільший соціологічний потенціал концепції *Zeug* криється у самій трактовці речей як соціально освоєних об'єктів, як матеріальних інструментів та ресурсів, що постійно та безпроблемно використовуються людьми у повсякденному житті. Це водночас окреслює межі застосування терміну «рiч» до тих об'єктів, що залучені до певних соціалізацій, виключаючи абстрактну матеріальність для абстрактного суспільства: марсіанський ґрунт існує у вигляді такої речі, як «проба марсіанського ґрунту», і використовується дослідниками космосу, і лише вони можуть її відокремити від «проби земного ґрунту» чи просто «бруду»; так само і «пляшка святої води» як річ існує лише для віруючих, тоді як для арелігійних соціалізацій вона не відрізняється від «звичайної» чи «прісної». І таке бачення не зводиться лише до питання сприйняття речей (дивитися на нуреонгі як на домашнього улюбленця чи як на святкову вечерю), воно стосується і об'єктивного їхнього існування (паличка Коха існує лише тоді, коли є мікроскоп, що дозволяє виділити її з-поміж інших бактерій, у іншому випадку це просто «збудник

хвороби» чи «зараза»). При цьому найвища ступінь соціальності речей проявляється не у простому безпроблемному використанні цих речей, а у їхній несправності, коли вони «дають здачі». Соціально освоєна річ фактично стає стороною у протистоянні з людиною, коли через свою об'єктивну обмеженість не може слугувати покірним інструментом, і тоді вона стає не просто знаряддям, а учасником соціальної взаємодії (для людини у її повсякденності повітря існує лише тоді, коли воно помітно відрізняється від «звичного» – воно «свіже», «забруднене» чи його «не вистачає», а для персонажів казки Джованні Родарі воно починає існувати після товаризації). Хайдеггерівське бачення дозволяє із (без)кінечної маси матеріальних об'єктів зосередитись на соціально освоєних речах, типовою характеристикою яких є невидимість та безпроблемність, а особливою характеристикою – можливість поламки та турбування.

Гілка номіналізму у чистому вигляді є достатньо обмеженою в рамках соціології, але її евристичний потенціал у повній мірі втілюється у синтезі з іншими парадигмами: так чи інакше ідеї М. Хайдеггера та Г. Гарфінкеля використовувались у багатьох концепціях і залишили незгладимий слід у соціології речей, особливо при вивченні мікросоціального рівня. Проте у рамках нашої теми ми не можемо обійтись лише мікрорівнем, необхідно розглядати також і мезо- та макросоціальні процеси, під що заточений соціологічний реалізм.

1.1.4 Соціологічний реалізм: речі як проекція соціального

Представники соціологічного реалізму, котрому притаманне постулювання онтології надіндивідуального та соціально-системного, зазвичай не приділяють увагу окремим речам чи типам речей, вони не схильні проблематизувати їх у окремому руслі, розглядати їхній окремий функціонал та одиничне використання. Натомість основою реалістичного розгляду матеріальних об'єктів є вивчення останніх як втілення та укорінення соціальних процесів та структур. І зазвичай ця проблематика не є ключовою у концепціях реалістів, а витікає з інтерпретацій їхніх цілісних теорій. Одним з найбільш яскравих прикладів описаної нами ситуації з

реалізмом у соціології речей неодмінно є концепція Карла Маркса та Фрідріха Енгельса. На відміну від свого вищезгаданого співвітчизника Г. Зіммеля, К. Маркс зі зрозумілих причин не присвячував окремих праць дослідженню конкретних матеріальних об'єктів, але постійно (прямо чи опосередковано) долучався до цієї теми, і питання ролі та місця матеріальних об'єктів у суспільних відносинах пронизує усю концепцію класичного марксизму. Тому зчитувати та адаптувати ідеї теорії К. Маркса та Ф. Енгельса для мети та завдань нашого дослідження доводиться «поміж строк», розкриваючи тезово.

По-перше, у рамках класичного марксизму, речі – це засоби виробництва, тобто засоби праці та предмети праці, а також продукти виробництва, тобто товари. Так, речі нерозривно пов'язані з процесами як матеріального, так і суспільного виробництва, а, відповідно, і суспільного життя в цілому. Матеріальні об'єкти, точніше право власності на них, виступають критерієм розділення на класи, капіталом, що (само)прирощується, засобом експлуатації та фактором відчуження: «Ми бачили, що постійна тенденція і закон розвитку капіталістичного способу виробництва полягає у тому, що засоби виробництва все більше і більше відділяються від праці, що розпорошені засоби виробництва все більше концентруються у великі групи, що, таким чином, праця перетворюється у найману працю, а засоби виробництва – у капітал» [127, с. 899].

По-друге, речі – це невід'ємна складова праксису, тобто «єдиної матеріально-духовною свідомої <...> соціальної предметної діяльності людей» [104, с. 75]. Суть праксису криється у створенні та перетворенні (у тому числі матеріальних об'єктів), і у цьому контексті не існує ніяких «суто матеріальних» чи «суто духовних» видів праксису, а об'єкти на рівні праксису неподільні на їхні матеріальну та символічну складову.

По-третє, речі як об'єкти матеріального буття невід'ємно пов'язані зі свідомістю і мисленням. Якщо для Г. Зіммеля речі є метафорою соціальних, інтерсуб'єктивних відносин, то для К. Маркса речі є похідною свідомості, але у тому ж ступені, що свідомість є похідною речей («Хоча мислення та буття відрізняються одне від одного, але у той самий час вони знаходяться у єдності одне

з одним» [129, с. 119]). Суб'єктивні особливості творця об'єктивуються у речі, що він створює, після чого відображаються на суб'єктивних особливостях інших, і це відтворюється по замкнутому колу діалектики загального-окремого. Але ця теза справедлива не лише у переживаннях окремої, індивідуальної свідомості, а і свідомості колективної: новітнє наукове обладнання пов'язане з новітніми науковими концепціями так само, як і культові споруди з архаїчними віруваннями, чи юридичні закони з їхніми документальними втіленнями. Тому досліджуючи ті чи інші форми колективної свідомості (будь то наука, релігія, право чи будь-яка інша), неминучим є дослідження і їхніми матеріального втілення, і навпаки.

По-четверте, матеріальні об'єкти (у іпостасі товарів) стають об'єктами фетишу, вони є втіленням матеріалізації виробничих стосунків. Суспільні відносини об'єктивуються у формі речей, які виступаючи посередником, «буфером», маскуючи класовий та експлуатаційний підтекст, і стихія виробничих відносин, панівна над людьми, зовні виступає у вигляді панування над ними певних речей. «Цей фетишистський характер товарного світу породжується <...> своєрідним суспільним характером праці, що виробляє товари» [126, с. 83], фетишизм означає персоніфікацію речей у виробничих категоріях («зарплата», «ціна», «торгова марка» та інші), за допомоги яких закони капіталістичного виробництва втілюються через дії і волю окремих людей і груп. Речі не просто об'єктивують у собі смисли індивідуальної чи колективної свідомості, вони об'єктивують соціальні структури.

Цю гілку теоретизування продовжили представники Франкфуртської школи. Так, Еріх Фромм відтворює логіку гомогенності соціальних відносин людей та речей, зазначаючи, що «не тільки економічні, але й особисті відносини між людьми набули характер відчуження; замість людських відносин вони стали нагадувати відносини речей» [175, с. 132]. Герберт Маркузе підкреслює зворотній вплив речей на суспільні відносини: «...речі скоріше задають ритм, ніж пригнічують, ритм людині як інструменту, тобто не тільки його тілу, але й його розуму і навіть душі» [130, с. 17]. І це, на думку Г. Маркузе, і є «чиста форма рабства», бо людина перетворюється на інструмент, «одухотворену річ», що сама обирає свою

матеріальну і інтелектуальну поживу, при цьому не відчуваючи себе річчю [130, с. 19].

(Нео)марксистське осмислення соціальності речей розвиває Дьйордь (Георг) Лукач. У своїй праці «Історія та класова свідомість» Д. Лукач розгортає ідеї К. Маркса щодо товарного фетишизму, виводячи фундаментальний процес, що лежить у основі капіталістичного суспільного виробництва – уречевлення [124, с. 179-203], тобто перетворення людських стосунків і дій на властивості рукотворних речей. Уречевлення характеризується універсалізацією, тобто зведенням різноманіття до типових форм, та раціоналізацією, що втілюється у необхідності калькуляції. Речам (тому і самим соціальним відносинам, що уречевляються у них) у сучасному суспільстві необхідно мати властивості, які можна співставити, порівняти та порахувати, це і реалізується у їхній товарній природі. І суспільні відносини, що зазначав ще К. Маркс, стають «не безпосередньо суспільними відносинами самих осіб у їхній праці, а, навпроти, речовими відносинами осіб і суспільними відносинами речей» [126, с. 84]. Уречевлення тим самим кристалізує та укоріняє соціальні відносини, з одного боку, та типізує та знеособлює їх, з іншого. Якщо релятивістська та номіналістська методології заточені під пошук та вивчення особливостей у використанні речей, заснованих на їхній сингулярній трактовці, то дана методологія орієнтована на вивчення «нормального», «необхідного», «звичного», «обов'язкового», а також та дослідження причин чього; номіналізм забезпечує широту досліджуваного спектру, реалізм – глибину. Глибина забезпечується системним та діалектичним зв'язком окремих категорій, що описують речі, з усім іншим концептуальним багажем реалістичної парадигми (особливо у її (пост)(нео)марксистському та (пост)структуралістському варіантах).

Такий концептуальний зв'язок яскраво ілюструється на прикладі все тієї ж концепції уречевлення, котра нерозривно поєднана з концепцією відчуження. Уречевлення виступає як одна з крайніх форм відчуження, втілюючи абстрактний прaxis у конкретних матеріальних об'єктах, що призводить до перенесення соціальності з відносин між людьми до відносин між речами. Тобто люди

починають сприймати речі як живих істот, рівних собі і гідних для суспільних (взаємо)дій з ними, а живі істоти, в свою черги, починають сприйматися як бездушні речі. Інтерпретуючи ідею Д. Лукача, можемо прослідкувати перенесення діалектики абстрактного і конкретного на діалектику соціального та матеріального, розвиток ідеї якої також спостерігається у творчості французького неомарксиста Анрі Лефевра. Він акцентував увагу не на окремих товарах/відносинах, а на цілій системі виробництва матеріального/соціального, запропонувавши теорію простору у своїй ключовій роботі з відповідною назвою («Виробництво простору» [116]).

Для А. Лефевра простір – це засіб виробництва, який, будучи продуктом праці, не може бути відокремленим від виробничих сил, техніки і знання. «Простір як ціле включений в модернізований спосіб капіталістичного виробництва: він використовується у виробництві додаткової вартості» [117]; кожне суспільство народжується всередині обмежень цього виробництва, маючи свої специфічні риси і особливості, і, безсумнівно, саме простір втілює дефіцитність процесу виробництва. Якщо простір є об'єктом виробництва, то, відповідно, і споживання: використовуючи споживчі властивості простору (будь то господарські, логістичні, чи навіть кліматично-рекреаційні), капіталізм продукує і мінову вартість просторового товару, що найбільш яскраво втілюється у регіонах з високим рівнем урбанізації.

Маючи виробничу, споживчу та мінову цінність, простір представляє собою деякий політичний інструмент, який за ступенем важливості займає чи не перше місце. Тут мова йде про присвоєння не тільки фізичного простору, але і соціального: ключова політична система – держава – розгортається на фізичному просторі (займаючи певну територію) та втілюється у просторі соціальному, інституціонально контролюючи гомогенність цілого та/або сегрегацію частин. Ієрархія просторів відповідає ієрархії соціальних класів, тобто власність на простір – це ще одна варіація розгорнутої системи критеріїв класового розподілу у суспільстві розвиненого капіталізму.

Інтерпретувачи простір у марксистських категоріях, А. Лефевр у дусі французьких (пост)структуралістів пропонує аналізувати простір одночасно у

трьох зрізах: матеріальному, соціально-політичному та науково-дослідному [11, с. 220], розділяючи репрезентацію простору, простір репрезентацій та просторові практики. Так, репрезентація простору відбувається шляхом розуміння та усвідомлення, конститується завдяки контролю знання, знаків та кодів, а також засобів дешифровки цих дискурсивних елементів, це певний «простір, що розуміється». За своєю природою це є репрезентацією влади, що втілюється в освоєнні простору. Простір репрезентацій – це простір мешканців та користувачів, свого роду «обжитий простір» (lived space). Мова йде про дорефлексивний повсякденний досвід простору, який «скоріше відчують, ніж мислять» [208]. Обжитий простір поєднує у собі уявне та реальне, саме у ньому формується афективне ядро, завдяки якому соціальне життя стає більш стійким та ціннісно значимим. Саме на цьому рівні відтворюються відносини панування та підпорядкування, при тому, що залишається можливість існування «інших просторів», альтернативних домінуючому та тих, що дають підстави та умови спротиву встановленому порядку. Просторові практики відносять нас до процесів виробництва матеріальних форм соціальної просторовості, практик, що структурують соціальний простір. «Ці практики охоплюють виробництво та відтворення, задумку і реалізацію, <...> і так чи інакше забезпечують соціальну зв'язаність, непереривність і те, що Лефевр називає "просторовою компетенцією"» [11, с. 220]. Просторові практики опосередковують простір, що розуміється, та простір, що обживається, пов'язуючи тим самим репрезентацію простору та простір репрезентацій. Виводячи ці три «зрізи» соціального простору, А. Лефевр намагається вивести соціальні науки з глухого кута бінарних опозицій природне/соціальне, матеріальне/ідеальне, які в такій проблематизації простору зовсім не релевантні.

«Соціальний простір – це не річ серед інших речей, не продукт серед інших продуктів. Воно включає речі, що вироблені, та взаємовідносини між ними в їхньому спів-існуванні та одночасності. Соціальний простір є результатом послідовності цілої низки операцій і тому не може зводитись до звичайного об'єкта. У той же час у ньому немає нічого уявного, нереального чи «ідеального»,

як у знаку, репрезентації, ідеї чи сновидінні. Будучи результатом дій, що відбулися у минулому, він сам дозволяє діям відбуватися» [116, с. 84]. Розгортання цієї логіки можна прослідкувати і в інтерпретації живого людського тіла: попри існування певних природніх потреб, воно не є антропологічною константою.

Якщо продовжити аналогію соціального простору з фізичним, то неодмінним є й вивчення «соціального часу». Схожу за суттю та за духом методологію, але у рамках зовсім іншої парадигми та навіть науки, можна знайти у роботах представників французької історичної школи «Анналів», а саме Марка Блока, Люсьєна Февра та, особливо, Фернана Броделя. Переосмислюючи ціль історичної науки та засоби її досягнення, вони пропонують принципово нове уявлення щодо історичного часу через виділення трьох рівнів: довготривалий час, що характеризує великі структури співіснування людей (на цивілізаційному рівні); середньотривалий (циклічний) час, що описує цикли підйомів та спадів значущих соціальних та культурних процесів (економічних, демографічних тощо); короткий час, що описує ситуації повсякденного життя. Найбільш актуальною для нас, із точки зору дисципліни та теми дослідження, є ідея короткого часу, тобто інтерпретації матеріалізованих свідчень повсякденності у контексті історично-структурних процесів. «Історія відбувається не час від часу, не від випадку до випадку, не від однієї форми правління до іншої, а щоденно» [38, с. 7], саме у повсякденних речах (їжі, будівлях, одязі і т.д.) втілюються цивілізаційні особливості, що доволі очевидно. Неочевидним є те, що ця побутово-економічна система є дуже інертною, зміни в ній відбуваються дуже повільно, і звичні відносини між людьми та речами формуються століттями. Тому саме побутові речі можна вважати засобом укорінення, як просторового, так і часового.

З емпіричними свідоцтвами за декілька століть доволі важко сперечатися, особливо у інтерпретаціях з позицій історичної науки, проте з соціологічної точки зору вищевказане твердження викликає декілька принципових питань. По-перше, укорінена у соціології теза про якісну відмінність сучасного етапу розвитку суспільства хоч і є неоднозначною та суперечливою (як тільки сучасне суспільство не називають: (пост)індустріальне, (пост)модерне, інформаційне, постсоціальне,

суспільство споживання, знання, ризику і так далі), проте є небезпідставною. І різницю роблять у тому числі речі (по що розповідала вже згадувана К. Кнорр Цетіна). Значні зміни у індустрії товарного виробництва стали як причиною, так і наслідком значних змін у суспільному виробництві. По-друге, повсякденні речі далеко не обмежуються розглянутими Ф. Броделем категоріями, і саме у цих нерозглянутих речах і відбулися істотні зміни. По-третє, самі зміни (чи відсутність таких) не є достатнім індикатором для вивчення соціальних процесів – аспект темпоральності самодостатній для історичної науки, але є лише «одним з» у соціології.

Проте достатньо важливою саме для соціології тезою є те, що речі виступають засобом укорінення соціальних відносин у їхньому часовому вимірі. Очевидно, що з гносеологічної точки зору вони можуть (і повинні) виступати емпіричними свідочтвами соціальних процесів, але не у окремому вигляді, у формі «археологічної соціології», а з залученням й інших носіїв наукової інформації. Більш важливою стороною цієї тези є темпоральна онтологія речей, тобто визначеність речей у часі. З одного боку, вони мають певний «термін придатності», що дозволяє не просто об'єктивувати та передати соціальні відносини, але й зберегти їх у об'єктивованому вигляді певний час. І чим більший час існування речі, тим більша вірогідність її впливу: у плем'я, котре має писемність, значно більший шанс зберегти і розповсюдити свої легенди та міфи, ніж у того, що не має. З іншого боку, цей «термін придатності» обмежений, що автоматично редукує спроможність речей до впливу. А чим менший цей термін, тим більша соціальна цінність речі: у долі племені багато залежить від того, на чому їхні легенди і міфи будуть написані – на глині чи на пальмовому листі. Крім того, речам не просто властивий час, вони виступають мірилом часових змін, як циклічних, так і направлених; саме речі у їхньому різноманітності виступають системою координат часу-простору – і фізичного, і історичного, і соціального. Включеність та посередництво речей у об'єктивованих та інкорпорованих соціальних структурах неодмінно має на увазі і простово-часове «заземлення», бо час і простір за своєю суттю і є соціальними структурами.

Споріднена логіка дослідження (фізичного та соціального) простору спостерігається у структур-конструктивістській концепції П'єра Бурдьє. Виходячи з тези про подвійне конструювання реальності, ця методологія дозволяє (і змушує) вивчати соціальний простір і на (інтер)суб'єктивному, і на об'єктивно-структурному рівнях, аналізуючи «реальність першого порядку», що втілюється у розподілі матеріальних ресурсів і засобів присвоєння соціальних благ, та «реальність другого порядку», що існує в схемах сприйняття, мислення та поведінки [186]. У цьому полягає один з ключових моментів синтетичності теорії П. Бурдьє, що сам француз обіграє у «подвійному» найменуванні концепції: її можна називати і структуралістським конструктивізмом, і конструктивістським структуралізмом. Соціальна реальність розглядається як багатомірний простір, «що побудований за принципами диференціації та розподілу, сформований сукупністю діючих властивостей у <...> соціальному універсумі, тобто властивостей, що здатні придати його господарю силу та владу в цьому універсумі» [43, с. 55-56]. Соціальний простір є логічним конструктом, що співставляється з фізичним простором у його реальній онтології: «соціальний простір – це не фізичний простір, але він прагне реалізуватися у ньому більш-менш повно та точно» [Там само]. Фізичний простір визначається за спільними зовнішніми сторонами частин, що його утворюють, тоді як соціальний простір – за взаємовиключенням (чи розрізненням) позицій, які його утворюють <...> Соціальний простір прагне перетворитися більш-менш чітко у фізичний простір, наприклад, за допомоги викорінення чи депортацію деяких небажаних людей» [43, С. 35-36]. Тому соціальний чи фізичний простір з соціологічної точки зору неможливо розглядати окремо один від одного, «у чистому вигляді», бо позиції та класифікації розповсюджуються на обидва виміри. Охарактеризувати «місця соціального простору», у які розміщені «соціальні агенти, а також предмети, що присвоєні агентами» можна через «його релятивну позицію по відношенню до інших місць і через дистанцію, що відділяє це місце від інших [43, с. 35]. Якщо більш детально розглядати концепт (дис)позицій, то треба зазначити, що П. Бурдьє, уникаючи умоглядного розуміння позиції у всьому просторі як такому, але

зосереджує увагу саме на позиції у кожному конкретному полі (агенти і предмети, відповідно, займають безліч позицій у безлічі полів). Позиція у полі має певний капітал, тому: по-перше, вона може бути об'єктом символічної боротьби; по-друге, забезпечує зв'язок та гомогенність суміжних позицій у різних полях.

Уникаючи «родової травми» структуралістської парадигми з вивчення статички, П. Бурдьє використовує поняття диспозиції, тобто націленості та схильності, що визначається позицією. Вона включає відношення до інших позицій (та пристосованість до власної [42], схильність «сприймати, відчувати, діяти і мислити відповідним чином. І найчастіше ці схильності формуються несвідомо у процесі сприйняття дійсності і по-своєму її інтерпретують» [89]. Якщо позиція – це точка у просторі, що займає агент, то диспозиція – це точка зору, що йому притаманна: онтологічно вони (майже) завжди неподільні, проте їхній гносеологічний поділ дозволяє балансувати між статикою структуралізму та хаосом конструктивізму.

Очевидно, що концепт (дис)позиції тісно пов'язаний з усіма концептами теорії П. Бурдьє, але на даному етапі нас цікавлять лише ті аспекти, що можна інтерпретувати для вивчення речей, тому пропонуємо ключові тези:

1. Сукупність агентів, що займають близько розташовані позиції, категоризується через поняття «клас» (тобто «сукупність агентів, що займають схожу позицію, котрі, будучи у схожих умовах і у схожих обставинах, мають усі шанси на володіння схожими диспозиціями та інтересами, і, відповідно, на виробництво схожої практики і займання схожих позицій» [43, с. 59]). На відміну від класичного (марксистського) розуміння класу як реальної спільноти людей, що об'єднані спільним походженням та соціально-економічним положенням, у структур-конструктивістській концепції клас є номінальною ознакою, що номенклатурно тотожна класу у логіці та теорії множин. Тому (зважаючи на те, що позицію можуть займати і «предмети, що присвоєні агентами») категорія класу може бути використана і для вивчення речей, що займають суміжні позиції. Класова схожість речей втілюється у типовості диспозицій, що пов'язують їх з агентами, котрі їх присвоїли: однакові функції, які клас предметів виконує, ролі,

що їм відводяться, місця, що вони займають, практики, у які залучені тощо. Відповідно, певному класу речей відповідає певний габітус (система мислення, судження та дії), який може варіюватися в залежності від позицій агентів, тобто одні і ті ж предмети можуть залучатися представниками різних класів у різні практики.

2. Оскільки позиція у полі наділена певним обсягом капіталів, то соціальна цінність предметів не зводиться до їхньої внутрішньої логіки, а прямо пов'язана з місцем, що вони займають. Одна й та ж сама річ у різних соціальних контекстах може не тільки бути залучена у різні практики (про що вище йшла мова), але й володіти різними кількістю та якістю капіталів. Крім традиційного для концепції П. Бурдьє розподілу капіталів на чотири форми (економічний, соціальний, культурний та символічний), актуальною класифікацією в контексті нашого дослідження є поділ капіталів за станом – інкорпорованим, об'єктивованим та інституалізованим. Предмети, відповідно, виступають і як носії капіталу (займаючи певну позицію у полі), і як втілення капіталу у його об'єктивованому стані, тобто вони прямо залучені у процеси капіталізації, конвертації, інституалізації, споживання та інші процеси, що характерні для різних форм капіталів. Таке розмежування (предмети як носії капіталу і як втілення капіталу) скоріше умовне, бо у більшості випадків, що можна емпірично зафіксувати, воно не матиме сенсу, але таке розуміння дозволить зрозуміти специфіку речей, соціальний функціонал яких не зводиться до їхньої економічної та/або символічної цінності.

Альтернативну інтерпретацію спадщини П. Бурдьє та наукову полеміку з послідовниками дюргеймівської соціологічної гілки провели Люк Болтанські та Лоран Тевено, котрі організували вже черговий «поворот» у соціології – прагматичний. Переходячи від аналізу класів та груп до аналізу конкретних ситуацій (саме тому цей підхід доволі часто іменують прагматичним), і відмовляючись від перманентної критичної позиції дослідника [55, с. 228], вони також звертають особливу увагу на соціальність речей. «У теорії Болтанські-Тевено реальність <...> множинна (як і у феноменологів типу Шюца) – адже існує багато способів посилення до реальності через випробування речей – і в залежності

від обраного способу змінюється привілейована інтерпретація того, що відбувається» [55, с. 228], а до перевірки реального стану справ цієї привілейованої інтерпретації (і, відповідно, реальності) не існує. Сучасна людина одночасно живе у багатьох реальностях («світах»), що, в свою чергу, будуються за моделями шістьох «градів»: град натхнення, домашній (патріархальний, побутовий) град, град репутації (слави), громадянський град, ринковий град та індустріальний град (науки та техніки); крім того, автори висувають гіпотезу про утворення нового, сьомого граду, котрий уособлює у собі мережевість та, у термінах З. Баумана, плінність сучасності – проектно-орієнтований [34, с. 84-88]. В середині кожного з градусів діє так званий «справедливий порядок», тобто ієрархічно побудоване положення елементів (осіб, об'єктів, ситуацій тощо) за єдиною шкалою з полюсами окремого та загального [102, с. 10-11]. Цей порядок організовано навколо специфічного для кожного з градусів спільного блага, що й виступає мірилом у цій шкалі. Гради не є замкнутими універсумами, а співіснують, переплітаються та зіштовхуються у різних ситуаціях, «випробуваннях», де люди «повинні дійти згоди з приводу відносного значення людей і речей, що залучені до ситуації» [35, с. 80].

Важливість речей у онтології та гносеології Л. Болтанські та Л. Тевено стає очевидною, якщо звернути увагу на те, що «люди» та «речі» у їхніх роботах майже завжди йдуть через кому. Проблематизація речей у цьому контексті є доволі очікуваною: «На відміну від того, що людина існує одразу у багатьох світах, набір речей, що визначають той чи інший град, сталий. Необхідність у обґрунтуванні справедливості, що виникає у ситуаціях випробування, та відсилання до речей граду для підтвердження своєї позиції сприяють підтримці та збільшенню міри величі людини у якомусь одному чи одразу у декількох градах, що знижує число конфліктних ситуацій як всередині града, так і між градами» [136, с. 248]. І саме речі втілюють «гради» у «світи», кристалізують та укорінюють їх, «кожний із ансамблів об'єктів, що відповідає тому чи іншому вищому загальному принципу, утворює самодостатній «світ» (*monde*), природу» [35, с. 80]. Для аналізу цього процесу пропонуються категорії «каталог об'єктів» та «каталог

суб'єктів» [34, с. 85.] з виділенням характерних «природних відносин» між ними для конкретної форми порядку.

Окремою темою у творчості Л. Болтанські та Л. Тевено, що є дуже актуальною у контексті нашого дослідження, є дослідження режимів залученості. Залученість будується на двох векторах: направленості на реальність (тобто соціальні дії зі задалегідь визначеним результатом) та направленості на ту чи іншу форму блага. Так, Л. Тевено пропонує розрізняти залученість на трьох рівнях [36; 160; 161]:

1. режим публічного обґрунтування;
2. режим інтенціональної (планової) дії;
3. режим близькості.

У цій концепції велику роль відіграють речі, формуючи простір близькості між людьми, тому ми можемо розглянути ступінь близькості між людиною та річчю, а це провокує дослідницьке питання «що може бути річчю, якщо все є товаром в умовах капіталізму сьогодні?» [136, с. 249]. Логіка прагматизму соціології Л. Болтанські та Л. Тевено хоч і є одною з основних візитівок їхньої концепції, проте є далеко не обов'язковою, як і відмова від критичної позиції дослідника. Інтерпретація їхніх ідей у постструктуралістському сенсі дозволяє розглядати соціальні процеси боротьби та згоди, обґрунтування справедливості, правовстановлення та правопідтримання (у категоріях В. Беньяміна) при акцентуванні уваги на режимі залученості речей. Гради постають у якості соціально-проектних основ виробництва речей, вони закладають фундаментальні принципи використання речей, а сама реалізація цих проектів відбувається у просторово-часових соціальних структурах – практиках, полях, фреймах і т.д., і таке співвідношення симетричне розділенню на (соціально-)декларативне та (соціально-)реальне.

Підводячи підсумок аналізу соціологічного дискурсу осмислення речей, можемо констатувати характерне для нього різноманіття методологічних принципів та світоглядних установок, що не мають спільного фундаменту, не вибудовуються у чітку структуру і не піддаються логічно необхідній та достатній

класифікації. Типізація, яку ми спробували провести, мала на меті впорядкувати еkleктичний набір різнорівневих концепцій та концептів для подальшого їхнього синтезу. Проте він видається неможливим через відсутність спільної основи для синтезу, а також яскраво виражених протилежностей, тому замість синтезу пропонуємо комбінувати різні ідеї з розглянутих нами теорій, виділивши ключові аспекти соціальності речей на різних рівнях їхньої соціальної онтології.

Перший рівень – діяльнісний (рівень соціальних дій). Основною характеристикою речей на цьому рівні виступає їхня функціональність та інструментальність, тобто соціально прийнятне безпроблемне використання у рамках виробництва соціальної практики, а також використання речей під час розриву соціальної практики. Для більшості сучасних соціологічних парадигм (окрім, мабуть, етнометодології) є очевидним, що практики – це не вільні та автономні соціальні дії у вакуумі, вони обов'язково включені у певну соціальну структуру: будь то фрейм, поле, інститут тощо. Тому існують більш-менш чіткі норми / правила / габітуси / патерни «вірного» практичного використання «вірних» речей, навколо яких ведеться боротьба, підтримується порядок та встановлюється консенсус, а також прописується та «прописується» заборонений функціонал речей з відповідними санкціями за порушення. Важливо відмітити те, що структурні вимоги «правильного» функціонування речей стосуються як агентів, які їх використовують, так і самих речей, що повинні відповідати правилам; і лише поєднання «правильної речі» з «правильним використанням» «правильними людьми» гарантує виробництво соціальної практики у її повсякденній та рутинній якості. Окремо слід виділити аспект порушення соціальної практики та розриву повсякденності, коли по-латурівськи «речі дають здачі» чи по-хайдеггерівськи «підручний несправний» – об'єктивна матеріальна та моральна обмеженість речей іноді призводить до нівелювання їхнього функціоналу, тому до вказаного вище переліку треба додати те, що річ повинна бути у «правильному стані». І все це повинне виконуватися у належному місці та часі, в рамках «правильної ситуації».

Категоризувати ці аспекти діяльнісного функціоналу речей ми пропонуємо з використанням термінології з різних концепцій, котрі ми розглядали у цьому розділі:

- клас речей – характеристика типовості та загальності об'єкта;
- особливість речей – характеристика унікальності та особливості об'єкта;
- позиція агента – характеристика місця агента у соціальній структурі;
- диспозиція агента – характеристика відносин агента щодо речей, інших позицій та своєї позиції. Диспозицію агента щодо речі пропонуємо аналізувати через її інструментальну роль речі та модус залученості: публічності, плановості та близькості.
- фрейм дії – об'єктивно (матеріально) укорінені та суб'єктивно (когнітивно) засвоєні умови виробництва практики.

Окремим питанням у цьому контексті є людська тілесність, яка завжди займає проміжне місце між об'єкт(ив)ним та суб'єкт(ив)ним, але ми однозначно виділяємо це як окремий клас речей, бо агентний потенціал людського тіла не піддається соціологічному осмисленню.

А однозначно піддається соціологічному осмисленню другий рівень соціальної онтології речей – дискурсивний. Річ як матеріальний корелят когнітивних структур, носій символічного та об'єкт репрезентації уособлює у собі мовно-дискурсивну природу, що не зводиться ні до практики, ні до структури. Соціально освоєні речі відтворюються у «агрегатному стані» текстів, знаків, кодів, ідей і т.д., де артикулюються, розповсюджуються, дублюються, видозмінюються, симулякрізуються, стають елементами дискурсів та знаряддями мовних ігор. І достатньо часто дискурсивні проєкції речей кількісно та якісно відрізняються від своїх матеріальних аналогів: згадати хоча б найрозповсюдженішу картографічну проєкцію Землі – проєкцію Меркатора, на якій Гренландія здається вдвічі більшою за Австралію, хоча за площею вона втричі менша, чи бородатий жарт про хомячка, який відрізняється від миші лише тим, що в нього краща репутація.

Боротьба за речі та із використанням речей відбувається не лише у «матеріальному світі», але й у «світі смислів» – у дискурсі, де речі вже у якості символічних структур виступають учасниками мовної діяльності. При цьому їхній зв'язок з матеріальним субстратом не обов'язково прямий та навіть не обов'язково існує. Тому важливо розглядати речі і як елемент мови, тобто певне стійке поєднання знаку та значення, і як момент дискурсу, тобто конкретне використання значення речі у певному контексті. Момент дискурсу артикулює собою певні міфи, що можуть відсилати нас до тієї чи іншої ідеї, ідеології, граду тощо, які вступають у антагонізм. І все це оформлено у вигляді певного тексту.

Третій рівень соціальної онтології речей – просторовий, де вони, уособлюючи собою фізичний простір, що не зводиться до суми окремих об'єктів, формують фундамент для простору соціального. Тому необхідно розглядати речі і як елементи певної просторової системи – ієрархічної чи мережевої, закритої чи відкритої, статичної чи динамічної тощо. Матеріальні об'єкти постають учасниками соціальних процесів та явищ, і ключовою тезою у цьому контексті є твердження про втілення тих чи інших соціальних відносин у матеріальних носіях, завдяки чому і досягається їхній об'єктивний характер. Сама логіка речей є певною проекцією логіки соціуму, у них кристалізуються історичні, культурні, цивілізаційні особливості, тенденції та тренди. Для будь-якого (класового) суспільства ключовим аспектом відносин «людина-річ» є власність у її найбільш широкому розумінні, тобто можливість використовувати. Капіталістичне суспільство у його пізньоіндустріальному зразку характеризується схильністю до уречевлення суспільних відносин, особливо це стоється процесів виробництва та споживання (з суміжними ним коммодифікацією, капіталізацією, фетишизацією і т.д.). Крім того, під час уречевлення тих чи інших відносин автоматично відбувається й виключення тих відносин, що їм суперечать. Речі (і, відповідно, уречевлені та виключені соціальні відносини), будучи продуктом соціальних структур, включаються у них і беруть участь у їхньому (від)творенні під час свого використання.

Ми спробували вивести симетричну для усіх трьох рівнів соціальної онтології структуру, побудовану на діалектиці загального-приватного та тези-антитези-синтезу, що представлено у таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

Співставлення практичного, дискурсивного та просторового рівнів соціальної онтології речей

	Діяльнісний рівень	Дискурсивний рівень	Просторовий рівень
Загальне (субстанціоналізм)	Клас речей	Елемент мови	Структура використання
Особливе (релятивізм)	Особливість речей	Момент дискурсу	Процес використання
Теза (реалізм)	Позиція агента	Міфи	Уречевлені відносини
Антитеза (номіналізм)	Диспозиція агента	Антагонізми	Виключені відносини
Синтез	Фрейм	Текст	Простір

1.2 Поняття «символічне насильство» в системі соціологічного знання

Даний підрозділ роботи ми плануємо присвятити епістемології поняття «символічне насильство» у контексті його концептуальних та парадигмальних передумов та основ. Спробуємо розібрати і повторити шлях соціологічної думки, що привів до проблематизації цього питання та формулювання концепту, проведемо «виведення формули» «символічного насильства» з використанням відповідних вихідних констант та змінних. Ця процедура буде проведена за допомоги комбінування аналітичних методів історії соціології із методом деконструкції Ж. Дерріда [74].

Класична гносеологічна процедура з виведенням родового поняття для «символічного насильства» є доцільною, але не виключною. Основною причиною її обмеженості є банальні труднощі перекладу, точніше несиметричність граматичних структур. Французька мова, що стала граматичною основою під час виведення цього поняття французькими (пост)структуралістами, передбачає дещо інакше співвідношення семантики іменників та прикметників, ніж українська, російська чи англійська: за правилами синтаксису прикметники у реченні йдуть після іменників, з якими вони пов'язані (сам термін в оригіналі звучить як «violence symbolique»), і вони мають однакове смислове навантаження (тоді як в українській та російській мові прикметники є службовими по відношенню до іменників, найчастіше виступаючи у ролі означень). Тому просто необхідно розбирати обидві вузлові точки у родовій структурі поняття «символічне насильство» – «символічне» та «насильство».

Спочатку під час деконструкції поняття слід звернути увагу на його етимологію. Щодо першого слова усе достатньо прозаїчно: і франкофонний оригінал, і вітчизняна адаптація корінням сягають давньогрецької мови, де слово «σύμβολον» мало схоже значення – «знак, прикмета» [168]. Але можна також звернути увагу на однокорінне давньогрецьке дієслово «σύμβολλο», що перекладається як «поєдную, зіштовхую, порівнюю» [86]. Очевидне пряме значення слова «символ» як «знаку» доповнюється конотацією «складності та складеності», тому «символічне» у термінологічному значенні за злою іронією постає вельми заплутаним та неоднозначним.

А ось етимологія другого слова може дати дещо змістовне. Так, в українській та російській мовах слова «насильство» та «насилие» співзвучні та поєднані спільними морфологічними одиницями – префіксом «-на-», що вказує на результативність і одночасно несе значення «зверху вниз» та «через», та коренем «-сил-», тобто «сила». Окремо слід виділити і суфікс «-ство», що характерний для україномовного варіанту цього слова, котрий вказує на сукупність випадків (на противагу слова «насилля», притаманного для описання окремих випадків). Це

вказує на достатньо очевидну семантику слова, яку все ж неодмінно треба проговорити: нерівне, невільне, неодноразове використання сили.

Оригінальний термін у західній літературі (будь то французькою чи англійською мовою) використовує одне й те саме слово «violence» латинського походження:

- violens, -ntis: бурхливий;
- violentia, -ae f: 1) жорстокість 2) шаленство 3) неприборканість 4) лютість;
- violentus, -a, -um: сильний.

Спільний корінь «vīs» («сила»), в свою чергу, походить до праіндоевропейської мови, де має таке ж значення, і перетинається з синонімічним давньогрецьким коренем «ἰς». Із цього можна зробити висновок, що ситуація у оригінальній семантиці слова майже ідентична його українського аналогу: основу смислового навантаження несе саме «сила». Проте є пара значних відмінностей, які неможна ігнорувати. По-перше, це відсутність «зверхнього» префіксу «-на-», що дещо вирівнює процес насильства у романському сприйнятті. По-друге, існує певна неоднозначність у семантиці вищезгаданого латинського кореня – у одному випадку «сила» трактується як атрибут та характеристика суб'єкта (зі значенням англ. «strength»), в іншому – як стихійна, об'єктивна сутність (зі значення франц. та англ. «force»). Не менш важливим є й те, що у певному контексті ці слова є синонімами споріднених франц. слова «pouvoir» та англ. слова «power», котрим позначається «влада» у її абстрактному значенні. Тому зазначаємо об'єктивно-суб'єктивне двомислення, що лежить в семантичній основі оригінального слова «violence», а також асоціативний зв'язок з аналогами українського слова «влада».

Відповідно, поняття «символічне насильство» органічно виростає у постструктуралізмі, представники якого намагалися подолати абстрактне категоричне розділення об'єкта та суб'єкта, а також невід'ємно пов'язане з поняттям «символічна влада». Епістемологічно поняття «символічне насильство» базується на декількох ключових антиноміях, де встановлюються певні вузлові точки (таблиця 1.2).

Таблиця 1.2

Антиномії та вузлові точки поняття «символічне насильство».

	«Символічне»	«Насильство»
Антиномії	1. символічне - несимволічне 2. фізичне - духовне 3. мова - мовлення	1. насильство - ненасильство 2. примус - свобода 3. панування - підкорення
Вузлові точки	<ul style="list-style-type: none"> • Знання • Дискурс 	<ul style="list-style-type: none"> • Влада • Боротьба • Сила

І саме навколо цих вузлових точок відбувалася концептуалізація родових понять – «символічного» і «насильства», як окремо, так і їхнє поєднанні. Проте до того, як ці два поняття поєдналися, соціологічна думка пройшла дуже довгі, неоднорідні та суперечливі концептуальні шляхи, які необхідно розібрати окремо.

Сам прийменник «символічний» у різних його формах є одним з найпопулярніших у сучасному соціологічному теоретизуванні. Завдяки творчості представників інтеракціоністських, лінгвістичних, (пост)структуралістських, соціокультурних, соціально-антропологічних та інших підходів «символічне» у теорії та методології зазнало такого розповсюдження і такого впливу, що його значення сприймається як самоочевидне та само собою зрозуміле, воно виступає свого роду терміном-кліше, трактування та розбір у дефініціях якого не те що не потребується, а навіть може сприйматися проявом неповаги до рівного. Це за собою веде очевидне змістове нагромадження та перенасичення цього терміну, перетворення його на метафору «всього, що сприймається» та «всього, що трактується». «Подібно поняттю “ритуал”, поняття “символ” часто визначається так широко, що під ним починають розуміти усю людську культуру» [154]. Розмиваються межі між «символічним» та «культурним», «символічним» та

«знаковим», «символічним» та «дискурсивним», якщо ці межі взагалі і були встановлені. Яскравим свідомством цієї метафоричності та перевантаженості є факт відсутності однозначного родового поняття для символічного («Соціальне»? «Культурне»? «Трансцендентальне?»), немає і чітких видових критеріїв «символічного». Тому і не можна визначити антонім цього терміну, так само як і достатньо важко його співставити з поняттями того ж рівня, але які описують процеси та явища іншої та відмінної від «символічного» природи.

Для пошуку «істинного значення» цього терміну можна піти традиційним для такого випадку шляхом – шукати перших, хто почав його використовувати. Проте доволі важко розмежувати використання «символу» та «символічного» у його повсякденному та термінологічному значенні у працях соціологів філософів-класиків, та і навряд це принесе очевидні плоди для нашого дослідження. Тому більш доречним є розбір робіт та концепцій, що полемізують з класиками, критикують та доповнюють їх, беручи у фокус уваги «символічне» у його філософському та науковому значенні. І одним з найбільш яскравих прикладів результатів такої соціально-філософської полеміки є теорія Ернста Кассіра, побудована на переосмисленні спадку Імануїла Канта. І саме цю концепцію можна вважати однією з фундаментальних у філософії та соціології культури.

Намагаючись розібрати поняття «речі в собі», що залишилось наріжним у кантівській системі, Е. Кассіра переосмислює процес побудови досвіду у категоріях. І сам процес пізнання він описує через «символічну функцію», діяльність якої «виражається в тому, що з потоку свідомості спочатку витягуються конкретні стійкі форми, наполовину понятійної, наполовину чуттєво-споглядальної природи – і у <...> потоці змістів утворюється острівок замкнутого на собі формальної єдності» [96, с. 25]. Символічна функція втілюється у символічному понятті, що і представляє собою продуктивну діяльність свідомості, і основна її суть не у віддзеркаленні, а у створенні. Сам символ виступає основним видом об'єктивації символічного поняття і символічної функції, і саме за рахунок символу відбувається «оформлення духу в його окремих проявах при збереженні особливої природи і специфічного характеру кожного з них» [1, с. 124]. Свідомість

у ході сприйняття символів виділяє та фіксує деякий зміст, котрий отримує певне значення, при чому це значення не є заданим заздалегідь, яке просто відтворюється, а створюється, тобто пізнання та інтерпретація символів – це творча діяльність. «Чудо відбувається тоді, коли матерія, котру ми відчуваємо, отримує кожного разу нове і нове різноманітне життя в залежності від способу погляду на неї» [96, с. 29]. Символ таким чином постає єдністю матеріального та духовного, і за рахунок такого розуміння «символічного» Е. Кассіер знімає цю кантівську антиномію, синтезуючи протилежності, а сама людина у його баченні стає *homo symbolicus*. Базуючись на цьому він вибудовує свою філософську систему з «культурою» та «символічними формами» у якості ключових понять, але це вже не надто важливо в контексті нашого дослідження. Тоді як куди більш важливим є те, як його початковий посыл трактування «символічного» реалізовувався та може реалізуватися у соціологічній думці.

По-перше, тлумачення «символічного» як синтезу матеріального та духовного призводить до фундаментального розмежування в соціальних науках: вивчення «символічного» з акцентом на (суб'єктивне) тлумачення та з акцентом на (об'єктивне) значення. Взагалі в науці, на відміну від філософії, через об'єктивну обмеженість будь-яких емпіричних методів доволі важко зберегти та відтворити ідеї діалектичної єдності: найчастіше вони зводяться до редукціонізму, детермінізму чи, в кращому випадку, багатофакторної моделі. І тому у соціально-науковому дискурсі синтетичну єдність, яку вивів Е. Кассіер, розколюють на старі чи нові елементи.

По-друге, концепція символічних форм стала підґрунтям для розвитку інших концепцій, що описують та пояснюють різні системні та структурні єдності символів, як то мова, дискурс, культурна форма, практика та інших.

По-третє, ідея Е. Кассієра щодо сприйняття символів як (винятково) творчого процесу породжує та сприяє розвитку маси номіналістських та релятивістських концепцій «символічного», які основний акцент роблять на волі інтерпретації та осмислення. Ця теза викликала не тільки спроби концептуального продовження та поглиблення, а й розвиток антитези – твердження про

об'єктивність та незалежність символічних структур, що породило черговий парадигмальний розкол.

Тому спочатку пропонуємо проаналізувати внутрішню структуру «символічного» через розкриття його структурних елементів та частин у інтерпретації різних теорій, потім розглянути «символічне» у контексті систем, у які воно поєднується, після чого характеризувати різні варіанти співставлення агентного та структурного у «символічному».

Перший фундаментальний внутрішній поділ буквально не відноситься до «символічного», проте однозначно його стосується – «позначене» й «позначення» [118]. Автор цього поділу, Ф. де Соссюр, так розділяв «мовний знак», але у той період розвитку суспільно-гуманітарної думки «знак» та «символ» сприймалися як неподільні (чи навіть синоніми) – Е. Кассіерер також не розрізняв їх. «Позначене» як змістовна сторона й «позначення» як формальна сторона мовного знаку нерозривно пов'язані, бо всяке «позначене» є таким лише для відповідного «позначення». Цей розподіл можна поглиблювати, наприклад, вводячи терміни «денотація» та «конотація» [109] як прямого та суміжного значення знаку. Така класифікація характерна, перш за все, для семіотичних та лінгвістичних дисциплін, проте втілюється і в соціології, де після лінгвістичного повороту є «само собою зрозумілою». І найбільш актуальним оформленням цього розділу у контексті нашого дослідження ми вважаємо розмежування «знаку» та «значення»: так зберігається логіка протиставлення формального та змістовного, що є ключовою, і не відбувається надмірного дроблення, котре не несе нічого нового з точки зору мети та завдань роботи.

Іншим фундаментальним розмежуванням у цьому контексті є розподіл «мови» та «мовлення», який також пропонує Ф. де Соссюр. За рахунок цього розподілу сам його автор намагався розмежувати соціальне від індивідуального і «істотне від побічного і більш-менш випадкового» [159, с. 38.]. Це протиставлення також можна вважати «само собою зрозумілим» у соціології, тому його неможна ігнорувати, рівно як і використовувати у чистому вигляді. І розмежування мови та мовлення стало точкою біфуркації семіотичних і структуралістських теорій, що

робили акцент на першій, з феноменологічними, герменевтичними та конструктивістськими теоріями, котрі займалися другим. Саме тоді лінгвістика і філософія мови організовують інтервенцію до соціологічної науки, пропонуючи їй свою методологію. Різні концепти «символічного» оформлюються у різні методологічні системи з вивчення символічних структур, а предметне поле їхнього використання є як взаємовиключним, так і взаємодоповнюючим.

Серед спільних характеристик онтологічній «символічного», на які вказують представники багатьох різних напрямків, слід назвати те, що воно не зводиться до жодного з інших рівнів онтології, а є окремим і винятковим. «Всякий символ вказує на певний предмет, що виходить за межі його безпосереднього змісту. – вказує А. Ф. Лосев – Він завжди містить у собі певного роду смисл, але не просто смисл самих речей...» [123, с. 21]. Якщо виділення «символічного» з-поміж «матеріального» та «духовного» є достатньо очевидним у фарватері творчості Е. Кассіра, то відділити його з ряду більш близьких явищ ставили собі задачу багато дослідників. Д. Пірс, наприклад, виділив символічне з ряду інших засобів вираження, зображення та позначення як якісно інше явище, що відрізняється найвищою ступінню знаковості, хоча і є її окремим випадком [142]. Схожим чином поступає і Р. Барт, котрий виділяє «символічний» як один з видів коду (на ряду з герменевтичним, проайретичним, семним та референціальним) [6].

Хоча «символічне» і є винятковим, проте не є самодостатнім, його часто намагались пов'язати з іншими явищами. Наприклад, Л. Г. Іонін розглядає його у тріаді «Ритуал – Символ – Міф» [87, с. 92-115], Т. Парсонс пов'язує «символічне» з парадигмою взаємообміну у якості «посередника» [94], М. Фуко поєднує його з владою [177], А. Шюц з життєвим світом [190] тощо. «Символічне» не існує у вакуумі, воно поєднується з певними (соціальними) структурами і стає його субстратом. Тому «символічне» розглядають як окрему форму / категорію соціального, що характеризується функцією медіації соціальних взаємодій. Цю ідею можна знайти ще у роботах М. О. Бердяєва, для якого символ виступає посередником феноменального та номенального світів [16]. А безпосередньо у соціології «символічне» у якості медіатора розглядалося, наприклад, у

символічному інтеракціонізмі, для якого «суспільство – це індивіди у символічній взаємодії» [Цит. за: 69, с. 11], а сам символ – це, як відмічав Дж. Г. Мід [132], суто людський засіб інтеракції, що забезпечує зв'язок діючої особи з реакцією та поведінкою інших. Методологічно протилежний Міді Е. Дюркгейм пропонує розширену версію його тези: «Соціальне життя в усіх своїй аспектах і в усі моменти своєї історії можливе тільки завдяки обширному символізму» [77, с. 67]. І медіативна функція «символічного» не зводиться до посередництва між різними людьми, воно виступає зв'язувальним елементом людини і соціальних структур, «внутрішнього» та «зовнішнього».

Тому медіація «символічним» безпосередньо пов'язана з процесом сприйняття та пізнання. Цей аспект «символічного» є ключовим у роботах герменевтичної традиції і, насамперед, Г.-Г. Гадамера, для якого пізнання символічного смислу передбачає, що одиничне та особливе постає як осколок буття, що може поєднатися з відповідним йому осколком у гармонічне ціле [57]. Пізнання смислу символу забезпечує пізнання відповідного йому предмета, а сам символ виступає посередником між зовнішньою по відношенню до суб'єкта реальністю і його суб'єктивним досвідом. Таку логіку «символічного» розвивали соціальні антропологи А. І. Хелловелл, для якого символ є медіатором просторового сприйняття (на рівні символіки об'єктів, що безпосередньо пізнаються, рівні об'єктів, що знаходяться за кордонами його безпосереднього сприйняття, та на рівні поза прагматичної необхідності) [158, с. 63-64] та К. Гірц, котрий стверджував, що «мислення полягає у русі значущих символів, що дані людині у її досвіді і наділяються смислом» [158, с. 81]. Питання зв'язку когнітивного та символічного актуалізує проблему неоднозначності, поліфонічності символів. Під час сприйняття, судження та мислення людина використовує певні смисли символу, «перескакує» з одного на інший, інтерпретує їх по-різному, що забезпечує відносну динамічність «символічного».

Динаміка символів цікавить соціологію саме у контексті соціальної динаміки, тобто соціальних процесів та практик. Як вказував ще Е. Дюркгейм, всякому колективному почуттю притаманна потреба втілитись у особах, формулах чи

матеріальних об'єктах; причому ці символи не просто ярлики, вони сприяють зближенню людей [77]. Абсолютизує цю ідею інший француз, Ж. Бодрійяр, для котрого символічне – це не поняття, не категорія і не «структура», але акт обміну і соціальне відношення, що покладає кінець реальному, вирішує у собі реальне, а заодно і опозицію реального та уявного [20]. Якщо очистити цитату Ж. Бодрійяра від постмодерністського пафосу, то теза зводиться до простої ідеї: «символічне» – це не характеристика чи властивість «соціального», але його окрема форма.

Символічна форма соціальності характеризується своєю подвійною синтетичною природою «зовнішнього» та «внутрішнього» і «матеріального» та «духовного», що можна представити у трьохрівневій структурі: 1) когнітивний; 2) матеріально-об'єктний; 3) соціально-структурний. На відміну від філософського та аксіологічного погляду, де символ може розглядатись як окрема субстанція, соціологія постулює його практичну та інституційну освоєність. «Символічне» у своїй вельми умовній, неоднозначній, складній та складеній онтології не піддається прямому, суто науковому вивченню у чистому вигляді, тому найчастіше дослідження «символічного» реалізується у трьох основних напрямках: по-перше, вивчення самого «символічного» за допомоги більш чітких та валідних категорій внутрішніх/особливих (як «знак-значення», «код», «стигма» тощо) та зовнішніх/загальних («дискурс», «фрейм», «міф», «мова», «текст» і т.д.) під- та надструктур; по-друге, пошук та дослідження проявів та випадків «суто символічного» (феномени дару, потлачі, жертвоприношення і т.п.); по-третє, проблематизація «символічного» як різновиду / аспекту / форми / стану певного соціального процесу чи явища («символічна влада», «символічний капітал», «символічне насильство» та інші), чим ми і займаємось.

Виходячи з такого бачення онтології «символічного» і зважаючи на мету та завдання нашого дослідження, пропонуємо найбільш актуальний набір гносеологічних інструментів вивчення символічних систем:

Для вивчення практичного рівня «символічного»:

1. Фрейм-аналіз. Мається на увазі поєднання символічно-релятивістського підходу І. Гофмана з об'єкт-орієнтованим підходом Б. Латура, котрі докладно розібрані у розділах 1.1.1 та 1.1.3 відповідно.

2. Теорія перформативних актів. За авторства Дж. Л. Остіна ця концепція є окремим витком теорії мовленнєвих актів, заточеним для аналізу впливу висловлювань на соціальну реальність. У якості одиниці аналізу беруться окремі висловлювання, котрі зводяться до двох типів [138]: дескриптивні (тобто прості описові висловлювання, що націлені на передачу певної інформації) та перформативні (висловлювання, котрі за своєю суттю є соціальними діями, що змінюють соціальну реальність). І саме перформативи є найбільш актуальними для соціологічного вивчення. Їхню структуру умовно можна розділити на три рівні: 1) локуція – безпосереднє промовляння, що наділене значенням; 2) іллокуція – прагматичний компонент змісту висловлювання, що окреслює мету висловлювання; 3) перлокуція – результативність акту, що втілюється у певних соціальних ефектах. Така структура є універсальною для вивчення будь-яких перформативних актів, при чому, у якості інструментальної гіпотези, ми спробуємо застосувати її для аналізу не тільки перформацій у виконанні «одухотворених» авторів – людей, але й «неживих» – неживих.

Для вивчення дискурсивного рівня «символічного» буде використано дискурс-аналіз. Сам цей напрям є настільки широким та неоднорідним, що його легко можна виділити в окрему наукову дисципліну, а складність і процедурна неоднозначність дискурс-аналізу дозволяють «дослідникам, що занурюються у проблематику дискурс-аналізу, відчувати себе членами таємного товариства, ордену обраних, які володіють сакральною мовою та засобами пізнання» [119, с. 454]. Тому з усього різноманіття дискурс-аналітичних концепцій та моделей найбільш актуальними для соціології в цілому та для нашого дослідження зокрема ми вважаємо два варіанти дискурс-аналізу як методології і як методу: дискурсивна теорія гегемонії Е. Лакло та Ш. Муфф і критичний дискурс-аналіз (у варіанті Н. Феркло). Для обох цих напрямів характерні наступні постулати: 1) наші знання – продукт дискурсу, тобто результат класифікації

реальності за допомоги категорій, а не пряме відображення зовнішнього світу; 2) способи розуміння і уявлення світу обумовлені історичним і культурним контекстом; 3) знання виникають в процесі соціальної взаємодії, де люди конструюють істини і доводять один одному, що є вірним, а що хибним; 4) відповідно до певних світоглядів деякі різновиди поведінки фіксуються як природні, інші – як неприйнятні [172, с. 19-21]. Розрізняються ці два підходи у ступіні та формі «постструктуралістськості»: в теорії та методі Е. Лакло і Ш. Муфф значно більше від «структуралістського», а в теорії та методі Н. Феркло – від «пост». «Тоді як Феркло <...> вносить відмінності між дискурсивними і недискурсивними вимірами соціальної практики і бачить діалектичні зміни між цими вимірами, Лакло і Муфф <...> вважають соціальну практику повністю дискурсивної» [172, с. 62].

Е. Лакло та Ш. Муфф розглядають дискурси як способи спілкування і розуміння соціального світу, що конкурують між собою за надання йому певних значень, вони постійно залучені до боротьби за досягнення переваги. Ключове словосполучення зазначеної теорії – «боротьба дискурсів». Мета дискурс-аналізу, за Е. Лакло і Ш. Муфф, полягає в тому, щоб окреслити процеси структурування соціальної реальності, в ході яких відбувається закріплення за тими чи іншими знаками певних значень, що встановлюють, відтворюють і змінюють відносини ідентичності. Для цього процесу використовується термін «артикуляція»: «Ми називаємо артикуляцією будь-яку дію, що встановлює відношення серед елементів так, що ідентичність знаків змінюється в результаті артикуляції практики. Всю структурну єдність, що з'явилася в результаті артикуляції практики, ми назвемо дискурсом» [Цит. за: 172, с. 49]. Отже, дискурс в їхньому трактуванні – це продукт, вироблений в ході і в результаті артикуляції уявлень про соціальну реальність, він принципово незавершений, відкритий до структурних змін, і саме на формуванні та зміні цієї структури акцентує увагу дискурс-аналіз у їхньому варіанті.

«Модель дискурсу Лакло і Муфф нам нагадує численні трансформації зображення, які ми спостерігаємо в калейдоскопі: один і той же набір часток при кожному повороті калейдоскопної труби вибудовується по-новому, утворюючи

структуру нового малюнка [150]. Проте така метафора є неповною, адже не включає суб'єктну сторону, яка для Е. Лакло і Ш. Муфф є достатньо принциповою: онтологічно суб'єкт поміщений у дискурс, де у ході дискурсивних практик включений у процес ідентифікації; гносеологічно суб'єкт (на лаканівський манер) прирівнюється до позиції в дискурсі. Ідентичність завжди утворена відповідно до принципу відносності, тому суб'єкт завжди розщеплений і має склад(е)ну багаторівневу та ієрархічну ідентичність. Хоча саме питання про можливість існування ідентичності у її сталому вигляді, на наш погляд, є достатньо неоднозначним, проте як діалектичний момент у перманентній внутрішній боротьбі, як це представляється у теорії Е. Лакло і Ш. Муфф, погляд на ідентичність є достатньо влучним та зваженим.

Ідентифікація формує протилежні взаємовиключні ідентичності, що призводить до антагонізмів «ми – інші», «свої – чужі», «друг – ворог» і т.п., і саме антагоністична логіка ідентифікації є ключовим аспектом як її онтології у сучасному суспільстві, так і гносеологічного ракурсу дискурс-аналізу. Через антагоністичну природу дискурси є принципово незавершеними і не можуть завершитись, їхня внутрішня та зовнішня боротьба перманентна. Сформовані розриви заповнюються дискурсивними конструктами, що не дає дискурсивним (і, відповідно, соціальним) практикам перетворитися на абсолютний хаос і «війну всіх проти всіх», і ключовою різновидністю «заповнювача» розривів є міф. Ця категорія використовується, щоб підкреслити ірраціональну природу дискурсивного і дискурсивно-антагоністичного, їхній інтуїтивно-почуттєвий, афективний характер. Міф розглядається як буття особливого роду, як «набір спотворених уявлень дійсності», і це міфічне «спотворення неминуче, тому що воно встановлює необхідний горизонт для наших дій» [120, с. 18]; міф підтримує антагонізми і заповнює зазори, що утворюються між полюсами. І за наявності антагоністичної єдності та боротьби дискурсивних протилежностей рано чи пізно відбудеться перехід кількості у якість, для описання та пояснення якого Е. Лакло та Ш. Муфф, продовжуючи традицію А. Грамші, звертаються до терміну «гегемонія», інтерпретуючи її як переартикуляцію (чи антиартикуляцію) антагоністичних

практик, що знімає антагонізми. Для утворення гегемонії необхідна не тільки наявність антагоністичних сил, а і можливість і спроможність елементів цих сил переміщуватися з однієї сторони до іншої [179, с. 78-79], щоб утворити необхідний дисбаланс. У ході гегемонії раціоналізується міф «переможців», тим самим утворюється універсальний міф. І таке бачення дуже схоже на концепції міфології Р. Барта і докси П. Бурдьє. Такий універсальний міф / докса слугує підтримці гегемонії, тому у ньому немає місця антагонізму, доки гегемонія «проявить слабкість» і не утворяться нові антагоністичні сили.

Таким чином, будь-який вид соціальної практики у розумінні Е. Лакло і Ш. Муфф, є дискурсивним, і це багато у чому ототожнює «дискурсивне» і «символічне», проте саме бачення дискурсу у категоріях боротьби, антагонізму та гегемонії, з одного боку, чітко окреслює проблемне поле, та, з іншого боку, визначає критичний відтінок будь-якого дискурс-аналізу, що, власне, нам і необхідно. Але абсолютизація дискурсивного, характерна для моделі Е. Лакло та Ш. Муфф, виключає основний аспект даної роботи – речі, тому цю методологію необхідно доповнити іншою, що дозволяє інтерпретувати зв'язок матеріального і символічного – критичний дискурс-аналіз (КДА) Нормана Феркло.

КДА Н. Феркло набагато ближче до марксистської точки зору, ніж теорія Е. Лакло і Ш. Муфф, тому він певною мірою не чуждий матеріалізму. КДА наполягає на тому, що дискурс є лише одним з багатьох аспектів будь-якої соціальної практики. «Для фахівця в області критичного дискурс-аналізу дискурс – це форма соціальної практики, яка одночасно і творить соціальний світ, і одночасно створюється за допомоги інших соціальних практик. Соціальна практика і дискурс знаходяться в діалектичному зв'язку з іншими соціальними вимірами. Цей зв'язок не тільки вносить вклад в формування і зміну соціальних структур, але і відображає їх» [172, с. 101]. Дискурс – це семіотична система, яка складається з мови і образів; він не просто конструює світ, а й сам ним конструюється.

«Формування суспільства за допомоги дискурсу, – зазначає сам Н. Феркло, – відбувається аж ніяк не завдяки тому, що люди вільно грають з ідеями. Він є

наслідком їхньої соціальної практики, яка глибоко впроваджена в їхнє життя і зорієнтована на реальні, матеріальні соціальні структури» [Цит. за: 172, с. 101]. У КДА марксистська складова доповнюється ідеями М. Фуко про дискурс як знаннево-владну силу, що створює відносини нерівності між соціальними суб'єктами, і саме цей «червоно-веселковий» синтез гарантує першу літеру у цій аббревіатурі. Сама методологічна складова будується навколо поняття «комунікативна подія», що трактується як з'єднання логіки дискурсивної практики з об'єктивною логікою соціального та економічного порядку. Дискурсивна і соціальна практики знаходяться, говорячи термінологією Г. В. Ф. Гегеля, у неспокійній єдності, взаємовпливаючи одна на одну. І цей взаємний вплив вивчається за допомоги трьохрівневої моделі: 1. дискурсивна практика, представлена вивченням процесів його продукування і сприйняття, вона виступає посередником між другим та третім рівнем і їхнім синтезом; 2. текстовий рівень, на якому дискурси і жанри реалізуються лінгвістично; 3. соціальна практика, вивчення якої передбачає виявлення більш широкого соціального контексту, якому належить подія [172, с. 118-131].

І концепція Е. Лакло і Ш. Муфф, і концепція Н. Феркло є прикладами підходів, «які не страждають лінгворедукціонізмом, в яких більш-менш вдало дотриманий баланс між спроможністю до верифікації і спроможністю до інтерпретації» [119, с. 454]. Якщо перші представляють нам методологію дискурс-аналізу, то другий пропонує метод. Постструктуралізм перших ідеально поєднується з іншими постструктуралістськими концепціями, що лежать в методологічній основі даного дослідження, це дозволяє використовувати їхню концепцію (майже) у чистому вигляді; у той же час трьохрівнева модель останнього симетрична трьохрівневій структурі «символічного», яка була виведена вище (когнітивний, матеріально-об'єктний та соціально-структурний рівні). Вони взаємодоповнюють одна одну хоча б тим, що концепція Е. Лакло і Ш. Муфф краще підходить для дослідження дискурсивних процесів (і процесів символічного насильства зокрема), тоді як модель Н. Феркло орієнтована на окремі події та практики (відповідно, практики символічного насильства). Оскільки вузол

«символічного» більш-менш розплутано і різні ниточки зійшлись, то можна переходити до «насильства».

У ході соціологічної рефлексії феномену насильства дослідники зіштовхуються з безліччю труднощів: це і вже згадана сензитивність явища, і дискурсивність проблематизації, і суб'єктивність сприйняття та інші. Крім того (та, можливо, саме тому), поки рано говорити про соціологію насильства як про окрему теорію середнього рівня, процес інституціоналізації даної галузі ще не досяг значного прогресу, емпіричних досліджень вкрай мало, а про теоретичний і, навіть, світоглядний консенсус з цього питання навіть не може йти мови. У соціогуманітарній традиції існує безліч підходів до розуміння і визначення даного феномену. Всі вони мають масу відмінностей і протиріч, але також мають і багато спільного. В цілому, ми виділили дві світоглядних традиції вивчення насильства: апологетична і критична. У відповідності до цієї класифікації обидві традиції детально було проаналізовано у окремих публікаціях [21; 30], тому тут ми пропонуємо тезово розібрати їхні основні положення стосовно становлення соціологічного вивчення насильства і того, чому проблематизація символічного насильства мала місце саме в критичній традиції, які концепції та ідеї втілювалися в цьому понятті, і що концептуально важливого можна почерпнути з доробку представників апологетичної традиції.

Так, апологетична традиція, виходячи з локківського варіанту теорії суспільного договору [122], зазнала свого втілення у соціологічній науці, перш за все, у творчості М. Вебера [51], Е. Дюркгейма [77], Р. Мертонна [131], Х. Арендт [2] та В. Беньяміна [12; 13]. Представники апологетичного підходу розглядають соціальність через її абсолютизацію, метафоризацію, навіть сакралізацію, протиставляючи їй девіантне, а(нти)соціальне, деструктивне насильство. Для одних представників апологетичного підходу насильство допустиме у суспільстві лише як засіб його (само)збереження, у тому числі за рахунок його монополізації державним апаратом (М. Вебер, В. Беньямін), для других – воно прояв аномії (Е. Дюркгейм, Р. Мертон), для третіх – недопустиме принципово (Х. Арендт). Тим не менше, в результаті аналізу [21] ми можемо виділити декілька важливих ідей

апологетичної традиції, які багато у чому є універсальними та необхідні у рамках нашого дослідження: по-перше, це виділення особливої ролі держави у процесі насильства; по-друге, це правовстановлюючий та правопідтримуючий характер насильства, що підкреслює В. Беньямін; по-третє, спорідненість легітимності і насильства, насильства і панування, насильства та могутності. І все ж таки виведення насильства за рамки «нормального соціального» ще на рівні постановки дослідницького питання, характерне для представників апологетичної традиції, значною мірою урізає евристичний потенціал їхнього соціологічного бачення, тоді як критична традиція націлена на пошук того, що апологети послідовно ігнорують.

Критична традиція до розуміння феномену насильства, витікаючи з діалектики «раба і пана» Г. В. Ф. Гегеля («відносини пан-раб є одночасно діалектичним зв'язком в тому сенсі, що між цими двома суб'єктами існує внутрішня динамічна взаємодія. Пан є паном тільки тому, що раб (і сам пан) визнає його як пана. Відповідно, раб настільки раб, наскільки пан (і сам раб) визнає його як раба» [155, с. 509]), стверджує перманентну наявність насильства в соціальності, вона говорить про нього як про один із фундаментальних механізмів історичного процесу. Найбільш помітними представниками цієї традиції є К. Маркс [126; 127; 128; 129] та Ф. Енгельс [192], А. Грамші [62], Н. Еліас [59; 191; 202] та М. Фуко [176; 177; 178]. У ході аналізу критичного підходу ми дійшли висновків, що у понятті «символічне насильство» поєднується цілий пласт критичних гносеологічних конструктів, як-то «панування», «відчуження», «експлуатація», «гегемонія», «боротьба», «істеблішмент та аутсайдери» тощо. Критичність критичного підходу полягає у деконструкції апологетичних ідей соціальності, держави і влади та «звинуваченні» вищезазначених структур у притаманному їм насильницькому підґрунті. По-перше, представники цього підходу вбачають інтерес певної групи людей у існуючих відносинах підпорядкування та панування. По-друге, влада та насильство, боротьба та насильство, панування та насильство нерозривно пов'язані. По-третє, природа насильства є надто складною, щоб зводити його лише до фізичного, тому проблематизується й насильство символічне. Саме у генезі критичної традиції прослідковується поступове

виокремлення символічного насильства, яке криється у дослідженні низки суміжних з ним процесів та явищ: (соціальної, класової, символічної) боротьби, відчуження та експлуатації, реіфікації та фетишизації, панування та гегемонії, дискурсивної та дисциплінарної влади, легітимації та натуралізації тощо. І цим займалися та продовжують займатися і такі сучасні майстри соціальної критики, як Д. Гребер, С. Жижек, Н. Хомський та інші, про що детальніше поговоримо у наступному розділі.

Висновки до розділу 1

За результатами першого розділу дисертації було проаналізовано соціологічний дискурс теоретико-методологічних підходів до дослідження речей у інструментарії символічного насильства. Еклектичний та мозаїчний набір різнорідних та різнорівневих концепцій соціологічного вивчення речей було впорядковано шляхом класифікації за парадигмальними характеристиками у опозиціях релятивізму-субстанціоналізму та номіналізму-реалізму:

- релятивістська трактовка (основу якої складає творчість Г. Зіммеля та І. Гофмана) пропонує розглядати речі як метафоричне втілення соціальних смислів, орієнтуючи увагу на інтерпретативності та ситуативності ролі та місця речей, зводячи їх до «матеріального кореляту» суспільних відносин;
- субстанціоналізм (до якого були віднесені Б. Латур, М. Каллон, Дж. Ло та К. Кнорр Цетіна), навпаки, ставить речі на чільне місце для соціологічного погляду, висуваючи «принцип симетрії», у відповідності до якого «не-люди» інтерпретуються як рівнозначні людям учасники соціальності;
- номіналістське вивчення речей у соціології (яке представлене доробками у традиціях М. Хайдеггера та Г. Гарфінкеля) орієнтовано на сприйняття матеріальних об'єктів як інструментальних або таких, що інструменталізуються практичною дією, у ході якої вони онтологічно та гносеологічно «невидимі» до тих пір, доки вони не виходять з ладу і перестають бути інструментами соціального;

- парадигма реалізму (втілена у творчості К. Маркса та Ф. Енгельса, Д. Лукача, А. Лефевра, представників Франкфуртської школи та школи «Анналів», а також П. Бурдьє, Л. Болтанські та Л. Тевено) зазвичай не приділяє увагу окремим речам чи типам речей, а розглядає їх як втілення та укорінення соціальних процесів та структур; тобто річ виступає свого роду проекцією соціального.

Проводячи типологізацію підходів, ми ставили на меті провести синтез різних теорій соціології речей, проте він видався неможливим через відсутність спільної основи для нього і яскраво виражених протилежностей. Тому було запропоновано комбінувати різні ідеї з розглянутих теорій, виділяючи ключові аспекти соціальності речей на різних рівнях їхньої соціальної онтології:

1. Діяльнісний рівень, основною характеристикою речей на якому виступає їхня функціональність та інструментальність, тобто соціально прийнятне безпроблемне використання у ході виробництва соціальної практики, а також використання речей під час розриву соціальної практики.
2. Дискурсивний рівень, на якому річ є матеріальним корелятом когнітивних структур, носій символічного та об'єкт репрезентації, що уособлює у собі мовно-дискурсивну природу, яка не зводиться ні до практики, ні до структури.
3. Просторовий рівень, на якому речі, уособлюючи собою фізичний простір (що не зводиться до суми окремих об'єктів), формують фундамент для простору соціального; вони постають учасниками соціальних процесів та явищ, одночасно виступаючи продуктом кристалізації соціальних відносин, за рахунок чого відбувається уречевлення соціального простору у фізичному та культивування фізичного простору соціальним.

За результатами підрозділу 1.1 була створена теоретико-методологічна модель інтерпретації соціальності речей, яка буде використана для вивчення проблеми їхнього залучення до символічного насильства.

Одразу після цього (у підрозділі 1.2) було проведено історико-соціологічний аналіз та деконструкцію родових понять символічного насильства – «символічне» та «насильство». У ході цього була виявлена системна помилка інтерпретації цих категорій у терміні «символічне насильство» як підпорядкованих одна одній:

«насильство» сприймається як родове поняття, тоді як «символічне» виступає видовою ознакою. Таке хибне бачення призводить до того, що «символічне насильство» ставиться у один ряд із «фізичним», «психологічним» та іншими видами, типами і формами «насильства». На противагу цьому була запропонована інтерпретація їх як рівноцінних складових поняття «символічне насильство», точкою перетину яких стають процес розрізнення та структури нетотожності і асиметричності. А семантика терміну будується навколо таких антиномій та вузлових точок, як знання та влада, дискурс та боротьба, символ та сила.

Представлене розуміння епістемологічної структури поняття «символічне насильство» зумовило необхідність детального розбору концептуалізації понять «символічного» та «насильства» у соціології. Так, у нашому трактуванні «символічного» акцент було зроблено на його медіативному функціоналі між ментальними і об'єктивними структурами та пов'язаною з цим їхньою нетотожністю, що підтримується різністю процесів інтеріоризації та об'єктивації.

Для кращого розуміння категорії «насильство» було проведено структурний та ретроспективний аналіз соціологічного знання з цього питання, внаслідок чого запропоновано класифікацію соціологічних теорій насильства (за критерієм співвідношення природи соціальності та природи насильства): було виділено дві традиції у соціології – апологетичну (соціальність та насильство – взаємовиключні явища) та критичну (насильство розглядається як невід'ємний атрибут (пост)сучасної соціальності). «Очистивши» поняття «насильство» від віктимних та сензитивних конотацій, було запропоновано його «чисте» розуміння – як процесу застосування сили у ході взаємодії, що є причиною та наслідком асиметричності позицій сторін у цій взаємодії. І, взявши таку трактовку «насильства» за основу, ми прослідкували процес проблематизації символічного насильства у соціології: саме у генезисі критичної традиції прослідковується поступова проблематизація символічного насильства, яка криється у вивченні низки суміжних з ним процесів та явищ: (соціальна, класова, символічна) боротьба, відчуження та експлуатація, уречевлення та фетишизація, гегемонія, дискурсивна та дисциплінарна влада, легітимація, натуралізація тощо. Це одночасно дозволяє краще зрозуміти

теоретичну спадщину щодо вивчення об'єкту нашого дослідження, і створює фундамент для власної концептуалізації, яка буде проведена у наступному розділі.

Результати досліджень даного розділу наведено в публікаціях: [21], [22], [25], [27], [30].

РОЗДІЛ 2

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ЗАЛУЧЕННЯ РЕЧЕЙ ДО СИМВОЛІЧНОГО НАСИЛЬСТВА

2.1 Символічне насильство як об'єкт соціологічного дослідження

Зважаючи на латентну, синтетичну та процесуальну природу символічного насильства, пряме структурне дослідження якого неможливе, соціально-філософська та соціологічна думка пішла шляхом проблематизації цього питання, тобто виокремлення його у окрему гносеологічну категорію з подальшим аналітичним виділенням у процесах та явищах, що спостерігаються. Спочатку категорія символічного насильства мала дещо метафоричний та описовий функціонал, який багато у чому залишається і на сьогодні, проте існують і спроби використання цього словосполучення у понятійно-термінологічному значенні. Крім цього, у соціологічному дискурсі зустрічається низка метафор та термінів, що мають синонімічне значення та схожі концептуальні функції. Порівнюючи, комбінуючи та синтезуючи доробки різних авторів щодо проблеми символічного насильства, у цьому розділі пропонуємо викладення авторського бачення цього питання. У якості методологічної основи для концептуалізації ми використовуємо соціологічний постструктуралізм, а науково-світоглядна позиція співпадає з критичною парадигмою у соціології.

Першим, на що потрібно звернути увагу при розгляді питання символічного насильства, є той факт, що саме символічне насильство є окремим випадком соціального насильства, тобто певних соціальних відносин (чи характеристик відносин) зіткнення сил. Символічне насильство, будучи похідною від фізичного насильства, багато в чому заміщує його (але не повністю), приховуючи, прикриваючи і покриваючи, але все одно зберігає «інтерес» до нього, натякаючи і маючи його на увазі. Воно доволі часто поєднується з фізичним насильством (наприклад, у вигляді вендети, публічної страти чи звичайного ляпасу), проте залишається більш «м'якою та евфемізованою формою примусу» [44, с. 110-111];

крім того, доволі часто фізичне насильство маскується у вигляді символічного насильства і завдяки символічному насильству: «застосування фізичного насильства, необхідного для збору податків, можливе тільки в тій мірі, в якій воно маскується під символічне насильство» [39, с. 386]. Ще однією важливою точкою перетину символічного і фізичного насильства також є те, що обидва ці види в значній мірі прив'язані до тілесності, навіть швидше до тіла, фізіологічного і фізичного субстрату, і, зрозуміло, до речей. Так, вони нерозривно пов'язані з психікою, зокрема, з почуттям неповноцінності, яке може бути як їхньої причиною, так і наслідком. Проте все ж таки ці два види соціального насильства (фізичне та символічне) виділяються на різних основах та на різних рівнях, тому їхнє порівняння та зіставлення є достатньо умовним, адже дозволяє лише ілюструвати певне семантичну спорідненість понять та трансцендентальну симетричність явищ.

Аналогічна ситуація і з соціальним насильством. Адже його межа співпадає з межею соціальності як такої, трактовка та пошук якої є настільки суперечливою, наскільки і безглуздою. Проте важливим є те, що у розумінні соціального насильства ключовою характеристикою, на наш погляд, стає саме процес протистояння сил, причому кількісно та якісно нерівних сил, а конотації насильства щодо його віктимності, руйнівних наслідків та стихійності чи цілеспрямованості є скоріше змінними, характерними для окремих видів та проявів. Тому (і соціальне, і символічне) насильство у рамках нашого дослідження розглядаються як синоніми (соціальної і символічної) боротьби, що виступають її окремим випадком та/або процесуальним моментом. Більш того, наявність боротьби є умовою функціонування символічного насильства, воно можливе тільки тоді, коли «дані соціальні умови примусу і навіювання, тобто існують силові відносини, що не входять в формальне визначення комунікації» [46, с. 24]. Сама боротьба, на кшталт гегелівської та дарвінівської традицій, є перманентною, втілюючи собою динаміку соціальності. Символічне насильство ж є окремим аспектом і моментом цієї боротьби, її характеристикою, властивістю та стороною, виокремленою суто аналітично і гносеологічно, а шукати символічне насильство *per se* буде достатньо абсурдно.

Друга родова гілка цієї категорії виводить нас на символічне насильство як окремий випадок операцій та процесів символічного та з символічним, будь то символічна комунікація, символічний обмін, символізація та інші. Концептуально цей розворот майже нічого не дає, адже зазвичай ці категорії використовуються у інших парадигмах, які виключають саму можливість постановки проблеми символічного насильства (як-то комунікативна теорія Ю. Хабермаса чи теорія обміну Дж. Хомманса і П. Блау) чи просто не потребують її евристичного потенціалу (наприклад, концепції символічного інтеракціонізму та соціального конструктивізму, для котрих не існує соціальних структур, що тяжіють над інтерсуб'єктивним світом, тому і категорія «символічного насильства» як функції/засобу цього «тяжіння» їм не потрібна). Проте коли подібні процеси та явища досліджуються у рамках постструктуралізму (наприклад, як це було у роботі Ж. Бодрійяра «Символічний обмін і смерть» [20]), категорія «символічне насильство» також може використовуватись (у вищезгаданій монографії це словосполучення носить скоріше метафоричне значення, пов'язуючись зі «смертю» «первісного символічного відношення» (тобто обопільного обміну) і виникненням влади (для якої характерний односторонній дар) [20, с. 96]). Але все ж таки теза про семантичну та концептуальну спорідненість символічного насильства з іншими символічними операціями, діями та процесами націлена скоріше на усвідомлення «кола пошуку» втілення символічного насильства у соціальній реальності, адже його слід «шукати» не просто у трансцендентній (соціальній та символічній) боротьбі, а і у наочних повсякденних процесах та явищах.

Іншою ключовою характеристикою символічного насильства, що витікає із його родової понятійної структури, можемо вважати самоочевидний факт його синтетичної природи, тобто єдності і боротьби соціально-об'єктивного та соціально-суб'єктивного, і відповідний цьому медіативний функціонал, як у вертикальному («об'єкт-суб'єкт», «суб'єкт-об'єкт»), так і у горизонтальному («об'єкт-об'єкт», «суб'єкт-суб'єкт») вимірах. У попередньому розділі ми прийшли до розуміння «символічного» як посередника соціальних взаємодій, що

обов'язково втілюється на трьох рівнях: когнітивному, матеріально-об'єктному та соціально-структурному. Відповідно, символічне насильство є «посередницьким» (чи, щонайменше, інструментальним та гетерономним), комплексно втілюючись на зазначених трьох рівнях.

Якщо детальніше розглянути саму структуру (символічного) насильства на різних рівнях соціальної онтології, згадується ідея С. Жижека про поділ (соціального) насильства на суб'єктивне, об'єктивне і символічне. Хоч сам словенець цього не озвучує, він це має на увазі: символічне насильство також може бути суб'єктивним (прямим, конкретним, персоніфікованим) і об'єктивним (системним, породженим самою соціальною структурою). Аналогічна ідея зустрічається і у П. Бурдьє, який стверджував, що символічне насильство «втілюється одночасно об'єктивно у вигляді специфічних структур і механізмів і «суб'єктивно», <...> у вигляді розумових структур, категорій сприйняття і мислення» [44, с. 226]. Тому у одній з наших статей [196] ми «розібрали» цю тріаду до діади, виводячи «символічне насильство» окремо та розглядаючи його в категоріях суб'єктивного символічного насильства і об'єктивного символічного насильства. Об'єктивне символічне насильство переймає характеристики об'єктивного насильства як такого – структурну вкоріненість, знеособленість, системність, тотальність. Суб'єктивне символічне насильство, що логічно, має суб'єкта (агента), який його продукує, і втілюється у окремих актах застосування сили. Славою Жижек з цього приводу пише: «Це [символічне – Д.Б.] насильство працює не тільки в очевидних – і широко вивчених – випадках промови-ненависті і відносинах соціального панування, відтворених у наших звичних мовних формах [тобто суб'єктивне символічне насильство – Д.Б.]: є ще більш фундаментальна форма насильства, яка належить мові як такій, насаджуваній їй певним смисловим універсумом [тобто об'єктивне символічне насильство – Д.Б.]» [79, с. 4-5].

Сам С. Жижек бачить приклад втілення об'єктивного символічного насильства у становленні концепції поділу людини на раси (з подальшим вибудовуванням ієрархії рас в сприйнятті західної людини): «Можливо, той факт, що слова розум (ratio) і раса (race) є однокорінними, про щось все-таки говорить:

мова, а не примітивні егоїстичні інтереси, служить першим і головним засобом поділу; саме завдяки мові ми і наше оточення можемо «жити в різних світах», навіть коли ми живемо на одній вулиці. Це означає, що вербальне насильство є не вторинним спотворенням, а основним засобом всякого специфічно людського насильства» [79, с. 30]. Продовжуючи цей приклад, неможна не згадати про соціалдарвіністські теорії, що займалися (і займаються) раціоналізацією та легітимацією расової та етнічної нерівності і поділу на раси взагалі. У цьому сенсі сама мова «підказує» та «задає напрям», а окремий інтерес «використовує».

З іншого боку, самі соціальні нерівності укорінюється у мові за рахунок об'єктивного символічного насильства. Прикладом цього може слугувати гендерна нерівність, що зафіксована у багатьох сучасних мовах, у певній мірі навіть закладена до їхнього фундаменту (зокрема така ситуація є в українській та російській мовах). «Чистою», початковою формою іменників та прикметників є саме чоловіча, і інституалізація мовно-граматичних систем до їхнього сучасного вигляду відбувалася саме у період патріархату. Сучасні спроби подолання такої ситуації, як, наприклад, використання фемінітивів для позначення професій, посад та інших економічно значущих мовних одиниць – це безсистемна і тому багато у чому безперспективна спроба подолання об'єктивного символічного панування суб'єктивним символічним спротивом. Більш успішними прикладами суб'єктивного символічного насильства можна вважати типовий «hate speech», брендінг та побудову іміджу продукту на ринку чи навіть виховання дитини.

Частку «навіть» щодо прикладу з вихованням дитини легко можна замінити на прислівник «особливо», якщо навести вже класичну цитату П. Бурдьє про те, що «всякий педагогічний вплив об'єктивно є символічним насильством, оскільки своєю довільною владою нав'язує культурне свавілля» [46, с. 23]. Не що інше, як система освіти була тим об'єктом дослідження, який потребував від П. Бурдьє та Ж.-Ж. Пассерона проблематизації та категоризації поняття «символічного насильства», і як раз їхній концепт став якщо не першим, то однозначно фундаментальним у вивченні цього питання. Тому у ході вивчення символічного насильства співвідношення його з педагогічними процесами є настільки ж

обов'язковим і доцільним, як розглядання ціннісного аспекту у вивченні молоді чи спостереження за обрядами австралійських аборигенів у соціальній / культурній антропології. Саме педагогічний вплив можна вважати найбільш «чистим» прикладом символічного насильства, причому як об'єктивного, так і суб'єктивного, адже нерівність учасників близька до абсолютної: дитина не знає «нічого», а батьки та вчитель знають «усе».

«Так, завдяки загальному шкільному навчанню орфографії, історії та математики індивіди втрачають можливість мислити свавільне насильство як легітимне» [17, с. 22], завдяки чому держава стає «монополістом на фізичне та символічне насильство» [39, с. 50] для підтримання порядку. П. Бурдьє тим самим доповнює і уточнює класичне веберівське визначення держави, приписуючи їй монополізацію і символічного насильства, що у сучасному пізньоіндустріальному суспільстві досягається саме за рахунок державного контролю за масовою освітою. Більш того, сам француз зазначає, що «можна було б навіть сказати “монополія на легітимне символічне насильство”, оскільки монополія на символічне насильство є умовою реального володіння монополією на фізичне насильство» [39, с. 50]. Маємо нахабство не погодитись з Маестро, бо, на наш погляд, у цьому контексті художньо-метафорична мова П. Бурдьє його підвела: зрозумілий мотив полемічної апеляції до класика дещо обмежує евристичний потенціал такого бачення, адже оригінальний термін, на який йде алюзія, є достатньо суперечливим та неоднозначним. Якщо ідея М. Вебера про «монополію на фізичне насильство» може певним чином використовуватися у науковому аналізі, то ідея П. Бурдьє про «монополію на символічне насильство» прямого наукового застосування не може мати. Причина достатньо проста: акт фізичного насильства можна зафіксувати, причому у дискретних категоріях, і це здатні зробити як агенти держави (щоб підтримувати свою «монополію»), так і вчені (щоб дослідити цю «монополію»), тоді як акт символічного насильства можна зафіксувати лише умовно, у континуальних категоріях, і це можуть зробити лише вчені. А якщо розглядати символічне насильство як інструмент та властивість (державної) влади, то його суть у безперервності та перманентності, адже у бентамівсько-фуколдіанському

паноптикумі потрібен постійний контроль, про який відомо але який залишається невидимим для підконтрольних. Тому цей процес неможливо вивчити прямо, а лише опосередковано, і «монополія на символічне насильство державою», що постулюється а priori, значно обмежує варіативність результатів. Дійсно, держава є ключовим агентом символічного насильства, вона, як зазначав сам П. Бурдье, має свого роду метакapітал (тобто капітал, що визначає інші капітали), вона виступає арбітром у боротьбі за цю монополію і цілком можливо, що в неї є «контрольний пакет акцій» на нього, а інші долі розподілені між літературою та наукою, друзями та родичами, ЗМІ та інтернетом, іноземними агентами та «світовим співтовариством». Проте це не монополія у прямому сенсі, вона фізично неможлива доти, доки Старший Брату не знайде засіб програмувати думки думкозлочинців без візитів до кімнати №101.

Якщо П. Бурдье вбачав системно-насильницьку суть держави, перш за все, у контролі за індустрією освіти, то доповнити цю картину можуть ідеї Д. Гребера, котрий у схожому ключі (хоча і без використання терміну «символічне насильство») описує бюрократію як прояв структурного насильства. Під останнім він розуміє форми всепроникаючої соціальної нерівності, що підкріплюється загрозою нанесення фізичної шкоди, неминуче породжують навмисну сліпоту [67], яку ми зазвичай асоціюємо з бюрократичними процедурами. Бюрократія постає засобом «спотворення» когнітивних структур, відволікання уваги від соціальної нерівності та камуфлювання прямого фізичного насильства, і у цьому сенсі описаний функціонал бюрократії багато у чому носить характер символічного насильства. Однак сам Д. Гребер звинувачує соціальну теорію у надмірній увазі до того, що «насильницькі дії комунікативні, наповнені змістом і навіть можуть походити на поезію», акцентуючи увагу на безпосередньому фізичному насильстві, що за усім цим стоїть. У певній мірі ми можемо з ним погодитись, але не цілковито: по-перше, «змістовність» насильства є лише одним і достатньо незначним аспектом нашого дослідження (лише як емпіричний індикатор); по-друге, зв'язок фізичного і символічного насильства є скоріше трансцендентальним, ніж наочним (вони більше схожі за логікою та структурою, ніж за проявами та втіленнями); по-третє,

межа між символічним та фізичним насильством є достатньо умовною (те ж тюремне ув'язнення є одночасно і фізичним покаранням, і символічним). Тому на свій страх і ризик проінтерпретуємо бюрократичний апарат у розумінні Д. Гребера, наряду з системою освіти у розумінні П. Бурдьє, як обитель процесів та практик символічного насильства у їхньому відносно «чистому» вигляді. Тим більше, що перший також вибудовує свою концепцію під впливом М. Вебера, але не розвиваючи, а заперечуючи її, принаймні з точки зору ідеї бюрократії у якості ідеального втілення державних інституцій. Крім того, бюрократія та система освіти багато у чому синонімічні, у тому числі в українському сьогодні, що характеризує їхню формальну подібність. Тоді як змістовну спорідненість освітньо-наукового розвитку західної цивілізації, бюрократизації та насильства дуже влучно описали Макс Хоркхаймер і Теодор Адорно у «Діалектиці Просвітництва» [194] і Зигмунт Бауман у «Актуальності голокосту» [10], показавши, що найбільш оптимальні методи знищення людей, які були винайдені і застосовані при голокості, а також бюрократичні принципи поділу людей, якими керувались при вбивствах, були прямим результатом однієї причини – раціоналізації, що втілює собою епоху модерну і західну цивілізацію взагалі.

Крім власне соціально-системного укорінення, що характерне для (від)творення державних інституцій, символічне насильство також притаманне і повсякденності людей, їхньому приватному та публічному життю. Якщо не обмежуватись прикладами з виховання дітей чи розподілу гендерних ролей, котрі докладно розібрав сам П. Бурдьє, найбільш яскравим кейсом, на наш погляд, є сфера споживання. У (пост)сучасному суспільстві, яке не без причини метафорично описують як «суспільство споживання», кількість та якість практик консюмеризму являють собою колосальний пласт соціальності, котрий можна та потрібно досліджувати з точки зору символічного насильства. Свого роду оформленням та втіленням символічного насильства у практиках споживання слід вважати демонстративне споживання. Т. Веблен, автор поняття «демонстративне споживання», спочатку трактував цей феномен як раціональну дію, націлену на підтримку репутації [52] і характерну для нового класу буржуазії, проте сьогодні

демонстративне споживання зразка межі XIX-XX ст. все більше перетворюється з системи усвідомлених і цілеспрямованих дій в габітуалізовану практику, яка у результаті імплутації є характерною і для представників інших класів.

Сама практика демонстративного споживання передбачає, з одного боку, маніпулювання об'єктами речового середовища в ході задоволення особистих потреб з безповоротним витрачанням їхньої вартості і, з іншого боку, культивування знаків і символів [23; 29]. Тому саме ці практики несуть у собі предметний інтерес у нашому дослідженні, адже вони поєднують у собі взаємодію з речами і символами, а ключовою її функцією є створення та відтворення владних відносин. Це відбувається за рахунок демонстрації власної соціальної позиції і характерного для неї габітусу («смаку»), завдяки чому встановлюється та кристалізується нерівність. Підтримка цієї нерівності чи боротьба за її переформатування і є символічним насильством, у ході якого певні смаки, звички та продукти (і, відповідно, люди, котрі з ними мають справу) номінуються, класифікуються та стигматизуються «елітними та масовими», «високими та низькими», «чистими та брудними» тощо, а ресурси, що витрачаються у ході процесу (демонстративного) споживання, цим самим визнанням конвертуються у різні форми капіталу. Хоча саме споживання і пов'язують з процесом задоволення потреб, проте, як стверджував Ж. Бодрійяр, споживання – це повністю ідеальна практика, яка не має нічого спільного (після певного моменту) ані з задоволенням потреб, ані з принципом реальності [19], а ключовою його функцією є соціальна ідентифікація у т.ч. з точки зору ієрархічного розподілу. І рефлексивність такої ідентифікації не є принциповою, навіть навпаки – це насамперед повторювані, рутинні практики, які маскують за рутинною повсякденності символічну боротьбу. Ця боротьба втілюється не лише у продуктах, що споживаються, але й у манері споживання, і у цьому контексті М. де Серто стверджує, що споживання – це особливе приховане виробництво [152]: звичайне, зрима виробництво створюється тими, хто домінує, а приховане – домінованими, воно відбувається «не за допомоги власної продукції, а через способи використання тієї продукції, яка нав'язується пануючим економічним порядком» [152, с. 41]. Приховане виробництво у ході

споживання є свого роду інтуїтивною тактикою ведення символічної боротьби, причому ця тактика необов'язково узгоджена з якоюсь раціональною стратегією протистояння.

Така невидимість, ірраціональність та неусвідомленість характерні для символічного насильства взагалі. Як пише сам П. Бурд'є, «це насильство, яке здійснюється завдяки тому, що воно зовсім не усвідомлюється тими, над ким воно твориться, а, відповідно, вони стають його співниками» [39, с. 289]. Символічне насильство досить часто є латентизованим, функціонуючим у вигляді прихованих і неявних способів «нав'язування значень», воно заміщує наявні протистояння, переміщуючи їх зі світу «реального» у світ «символічного». Якщо потрібно підтвердити «статус наддержави», то не обов'язково кожного разу вдаватись до воєнного терору, можна це робити більш тонкими та довготривалими методами: за рахунок індустрії масової культури, яка стає безальтернативною у світі, що глобалізується, бо вона, за версією премій «Оскар», «Греммі» і т.п., є безумовно кращою; на Олімпіадах та інших спортивних змаганнях, що є нічим іншим, як транспонованими (у категоріях І. Гофмана) військовими протистояннями; завдяки досягненням у науці, що визнані Нобелівським комітетом; чи на теледебатах, де «прозоро» представлені «усі» точки зору, і перемагає найсильніша і т.д.

У цьому контексті символічне насильство дуже схоже на маніпуляцію як «психічний вплив, який здійснюється таємно, а отже, і на шкоду тим особам, на яких воно спрямоване» (Г. Франке) [Цит. за: 93, с. 16]; і дійсно, маніпуляцію можна вважати окремим випадком (суб'єктивного) символічного насильства. Крім власне скритності їх також поєднує і опосередкований вплив на поведінку через прямий вплив на сприйняття та мислення, а також асиметричний характер сторін. В. Радаєв взагалі визначав символічне насильство як «маніпулювання різними способами оцінок наявних і потенційних ресурсів» [146, с. 28], але трактуючи «маніпуляцію» у більш широкому значенні. Проте зазвичай, коли мова йде про маніпуляцію, мається на увазі цілеспрямована, підготовлена система дій маніпулятора на об'єкт з метою визвати бажані зміни у його поведінці, тоді як рефлексивність символічного насильства не є принциповою, а куди більш притаманною йому

характеристикою є габітуалізованість: символічне насильство є настільки ефективним, наскільки його реальні втілення є звичними і непроблемними. І тут символічне насильство стикається з іншим схожим явищем – пропагандою, причому і соціально-технологічному («геббельсівському») сенсі, і у сенсі індустрії згоди (за Е. Херманом та Н. Хомським [204]). Їхнє співвідношення аналогічне ситуації з маніпуляцією: пропаганда являє собою окремий випадок символічного насильства, його окрему форму, що характеризується відкритістю, системністю, тотальністю і прив'язкою до ідеології, але не є виключним прикладом чи повним синонімом.

Якщо все ж таки використовувати достатньо спірні та метафоричні категорії «маніпуляція» і «пропаганда» у науковому дискурсі, то очевидною стає їхня концептуальна обмеженість та тенденційність – обидва поняття передбачають чітке розділення на «пропагандиста»/«маніпулятора» як активне, суб'єктне начало та пасивного реципієнта-об'єкта, «жертву», що лише піддається впливу чи, у кращому випадку, чинить опір. Така схема характерна для лінійних (пост)біхевіористських комунікативних моделей на зразок концепції Г. Лассвела [111], але зовсім не притаманна для синтетичних та процесуальних теорій зразка конструктивістського структуралізму. Тому використання цих понять має сенс лише у метафоричному значенні з ілюстративною функцією, для описання теоретичних прикладів та емпіричних кейсів. А саме питання про категоризацію «сторін» символічного насильства потребує окремого розгляду.

Очевидно, що символічне насильство є одним з видів та/або однією з сторін соціальної (взаємодії), проте у нього є істотна видова відмінність – нерівний, примусовий, насильницький характер самих соціальних відносин. Категорії «агента» і «актора» не дають можливості від початку відзначити позицію сторони в символічно-насильницькій взаємодії (без уточнень на зразок «високопоставлений», «привілейований» або «панівний»). У той же час суб'єкт-об'єктна модель не влаштовує своєю односпрямованістю (що не дозволить вивчити зміну розподілу сил по ходу процесу символічного насильства, а також виключає з розгляду аспект «переходу ініціативи» від одного учасника до іншого, не змінюючи

кут і фокус розгляду), через яку ми ризикуємо випустити з уваги інтерсуб'єктивний характер цього феномену. Тому у одній з наших статей [24] ми пропонували ввести спеціальні категорії для вивчення суб'єктних сторін практик символічного насильства – «віолант» (суб'єкт, виробник символічного насильства), тобто той, хто виробляє символічне насильство, і «віолат» (об'єкт, реципієнт символічного насильства), що підпадає під нього. Проте подальші спроби використання цих категорій у теоретизуванні та емпіричних дослідженнях показали їх непотрібність, і, щоб не плодити сутностей, ми відмовляємось від них на користь звичних для структур-конструктивізму «агентів», які у окремих випадках розподілу сил будуть іменуватися за їхньою класовою характеристикою та позицією у полі.

Розуміння «агента» у конструктивістському структуралізмі є достатньо однозначним і принциповим: вони «не є автоматами, налагодженими як годинник відповідно до законів механіки, які їм невідомі» [188], але і не виступають абсолютно вільними творцями соціальності. Подібно марксистській моделі антропосоціогенезу, у якій людина є творцем суспільної історії, але лише тими засобами, що історія їй надала, структур-конструктивізм бачить агента одночасно і виробником, і продуктом соціальних структур, а його ключова характеристика закодована у самій етимології слова – діяльність (чи, продовжуючи аналогію з марксизмом, прaxis). Таке бачення агентності у повній мірі розповсюджується і на дослідження практик та структур символічного насильства, для яких характерна обопільна участь і «насильника», і «жертви» – «символічне насильство служителя може здійснюватися лише за умови певної співучасті з боку тих, хто зазнає це насильство» [46, с. 116]. Тому поділ сторін символічного насильства буде достатньо умовним і ситуативним, а його методологічне та понятійне постулювання від самого початку може негативним чином сказатися на підсумкових результатах. Поєднавши ідею боротьби за життєві шанси у рамках фігурації, яку описував Н. Еліас [191; 202], з ідеєю перманентного соціального конфлікту у рамках імперативно координованої асоціації (за Р. Дарендорфом [72]), можна розглядати внутрішню та зовнішню мобільність символічного насильства.

Якщо з питанням агентів символічного насильства все більш-менш просто з точки зору фіксування нерівності сил, то що робити з «безликим» символічним насильством, що криється у самих соціальних структурах? Для усвідомлення цього достатньо звернутися до (пост)структуралістського бачення влади, особливо яскраво представленого у роботах М. Фуко. Для нього влада не є характеристикою суб'єкта, вона є властивістю самої соціальності, що подібно Силі з Далекої-далекої галактики пронизує усе (соціальне) життя, визначаючи та відтворюючи його. Хоча така інтерпретація не може мати науково-соціологічного втілення, проте вона ілюструє онтологію влади (яку, мабуть, доцільніше було б писати з великої літери) і символічного насильства як її інструмента у позасуб'єктному інфінітиві. Таке художньо-філософське бачення влади соціологізується за рахунок уточнення її форм, видів та аватарів, найбільш актуальними серед яких з точки зору даного дослідження є три: дискурсивна, дисциплінарна та символічна.

Символічна влада – це ключове поняття усієї постструктуралістської парадигми, яке (епістемо)логічно, семантично та інтуїтивно пов'язане з поняттям символічного насильства. П. Бурдьє визначав символічну владу як владу «засновувати даність через висловлювання», тобто як владу «змушувати бачити і вірити, встановлювати або змінювати бачення світу, тим самим впливаючи на світ» [44, с. 95]. Така влада, що ніколи не зводиться до силового примусу [46, с. 24], «дозволяє отримати еквівалент того, що досягається силою (фізичною або економічною), але лише за умови, що ця влада визнана» [44, с. 95]. Тим самим очевидна структурна гомологія символічної влади з іншими її формами та видами, адже аналогічно з іншими вона є характеристикою / формою / властивістю соціальних відносин панування та підпорядкування, криється у застосуванні сили та стосується розподілу ресурсів. Проте інструменти, механізми та засоби цієї влади суттєво відрізняються від інших (державної, економічної, військової тощо).

Крім того, основною умовою символічної влади, як говорилося у попередній цитаті роботи П. Бурдьє, є її визнання, свого роду легітимація. Але якщо у класичній моделі М. Вебере легітимність виступає характеристикою визнання влади, то у постструктуралістській моделі легітимність сама по собі є владою, а

саме символічною владою. Легітимація, віра в істинність та однозначність є критерієм символічної влади як такої. А саме трактування легітимації ведеться у більш широкому значенні, ніж то було у М. Вебера, аналогічному до розуміння у конструктивізмі П. Бергера та Т. Лукмана: легітимація генералізує об'єктивувовані та інституалізовані відносини, вона «створює нові значення, що служать для інтеграції тих значень, які вже властиві різним інституційним процесам» [14, с. 63], виробляє реальність «другого порядку». А легітимність – це окремий момент легітимації, швидкоплинний стан безперервного процесу, а не константа.

Легітимація дозволяє маскувати та приховувати символічне насильство і символічну владу, що для них є дуже важливим, адже остання можлива лише будучи невидимою, здійснюючись тільки за сприяння тих, хто не хоче знати, що піддається її впливу або навіть сам її здійснює. Це відбувається за рахунок все тієї ж габітуалізації і, звісно, практичного освоєння. Аналогічно тому, як оснастка (у розумінні М. Хайдеггера, детально описаному у розділі 1.1) втілюється у людському житті за рахунок безпроблемності, рутинності та непомітності, символічна влада розчиняється у повсякденних практиках, нереклексивно відтворюючись і пануючими, і тими, хто підпорядковується. Більш того, такий розподіл є достатньо умовним, і логічно відповідає гегелівській діалектиці пана та раба, де пан є таким же рабом раба, як раб є паном пана, чи все того ж еліасівського співставлення істеблішменту та аутсайдерів, що знаходяться у постійній боротьбі і міняються місцями, а можливість домінування однієї з сторін у певний проміжок часу характеризується у категоріях вірогідності та життєвих шансів.

Відносна умовність та умовна відносність сторін символічної влади витікає з логіки фундаментального механізму такої влади – розрізнення, тобто номінація та класифікації, перш за все, у бінарних опозиціях («чоловіче-жіноче», «високе-низьке» тощо), що організують світ та світосприйняття. Завдяки розрізненню та відповідно до результатів розрізнення символічна влада утворює і підтримує соціальні групи, приписуючи їм певні соціальні характеристики та розподіляючи між ними життєві шанси. Як пише В. Бурлачук, «влада потребує розподілів і не може функціонувати там, де відкинуті всі принципи класифікації» [47, с. 175]. Тому

«порушення встановлених принципів соціальної класифікації слугує симптомом соціальних змін, що пов'язані зі змінами владних відносин [Там само]. Старі та нові класифікації представляються різними хронологічними відрізками у безперервному процесі символічної боротьби за підтримку та встановлення різного бачення світу, за виробництво здорового глузду. Сам цей процес можна умовно розділити, використовуючи концепцію насильства В. Беньяміна, на встановлення та підтримку номінацій та класифікацій: як вже говорилося у попередньому розділі, В. Беньямін виділяв дві функції державного насильства – правовстановлення та правопідтримка. Сама класифікація є дуже доречною у контексті символічної влади, проте без акцентування на «праві».. Хоча їх можна розглядати як етапи, проте більш логічним (та діалектичним) описанням для них буде момент символічної боротьби. Встановлення соціальної номінації та класифікації характеризується символічним розрізненням та розділенням певних соціальних структур та груп з подальшою ієрархізацією. Він тотожний дискурсивній владі, що встановлює критерії розподілу, ідентифікує та описує соціальні конструкти, приписуючи їм певні якості та властивості. Підтримка номінації та класифікації відбувається за рахунок встановлення вимог до ідентифікованих соціальних конструктів, котрим вони повинні відповідати. Аналогічна логіка характерна для дисциплінарної влади, що обмежує, змушує та примушує.

Як зазначає П. Бурдьє, для успішних процесів номінації та класифікації і, відповідно, встановлення та реалізації символічної влади необхідне виконання двох умов: по-перше, їхня ефективність залежить від ступеню, у якому передбачуваний погляд заснований на реальності [42]. Заснованість на реальності призводить до двоякості властивостей номінації та класифікацій, які, з одного боку, виступають ситуативним мірилом, орієнтованим на конкретний епізод соціальної динаміки, і, з іншого боку, системно визначеним конструктом, що логічно витікають зі структурних процесів. «Нові» номінації та класифікації, основуючись на «реальному», використовують інші нагальні та легітимні системи номінацій і класифікацій, що актуалізуються у конкретних реальних ситуаціях місця та часу. Тому найбільш реальною та «реальною» основою для «нової» класифікації стають

певні події, процеси та явища, які проблематизуються за «старих» класифікацій, проте не можуть бути однозначно вирішені за допомоги них. Наприклад, історичний епізод, коли на межі XV-XVI віків іспанські першовідкривачі Нового світу, зіштовхнувшись з американськими аборигенами, не могли однозначно визначити, чи є ті людьми. Як пише В. Бурлачук, «найвиразніше проблеми соціальної класифікації виникають в кризові періоди, періоди прискореної соціальної трансформації, <...> [тоді вона – Д.Б.] бере на себе функцію соціального контролю і гармонізації суспільних відносин» [47, с. 176]. Існуюче у епоху раннього Ренесансу «реальне» визначення «людини» було вичерпним лише для Старого світу, проте потребувало нових номінаційних та класифікаційних зусиль щодо Нового. Найбільш авторитетною системою номінацій та класифікацій (щонайменше для іспанських конкістадорів) було католицизм, а найбільш впливовим класифікатором – Папа Олександр VI (тим паче, що походив він з іспанського роду Борджиа), які допомогли вирішити помилку існуючої класифікації, визнавши індіанців людьми.

Іншою умовою успішності номінації та класифікації, котра також очевидна на цьому прикладі, є те, що вони повинні бути заснована на володінні символічним капіталом [42]. Саме символічний капітал, втілений у авторитеті церкви та її керівництва, об'єктивований у релігійних трактатах та культових будівлях, інституалізований у церковно-правовій системі та клерикальних професіях, практично освоєний щоденними ритуалами та інкорпорований у вигляді (до)віри католиків, не просто дає право визнавати когось чи щось кимось чи чимось, а й задавати правила такого визначення. Більш того, мова йде не тільки про потенційну можливість, але про реальне та «реальне» втілення – символічний капітал дає як можливість, так і необхідність номінації.

Символічний капітал – це «капітал честі і престижу, який виробляє інститут клієнти (тобто «соціальні відносини залежності» [44, с. 272]), в тій же мірі, в якій сам виробляється нею» [44, с. 231], тобто це довіра, надана тим (тому), хто (що) отримав(-ло) досить визнання, щоб бути в змозі вселяти визнання. Але він не є наочним ресурсом, а, скоріше, виступає кредитом, свого роду авансом, задатком,

позикою, які надає група. Тобто певна спільнота делегує окремим агентам та інституціям символічний капітал (адже «будь-яка дія символічного насильства, якій вдається змусити визнати себе об'єктивно, передбачає делегування влади» [46, с. 39]), котрий втілюється у номінації та класифікації цієї спільноти, дискурсивній та дисциплінарній владі всередині та ззовні неї, що водночас і перетворює її на соціальну групу. З іншого боку, символічний капітал, яким володіють певні агенти та структури, стає ресурсом та потенціалом їхньої символічної влади і символічного насильства у рамках певної групи, за рахунок чого вона організовується у відповідності до власної логіки та інтересів розпорядників символічним капіталом. Таке, з першого погляду, замкнуте коло віддзеркалює діалектичний зв'язок між реальною спільнотою людей (з реальними взаємодіями та зв'язками) з її оформленням у соціальні групи (з встановленням символічної влади за рахунок символічного насильства, тобто номінації, підкріпленої достатньою кількістю та якістю символічного капіталу).

У цьому зрізі результатом успішного використання символічного капіталу для номінації та класифікації груп стає приріст капіталу. Критеріальна характеристика капіталу взагалі і символічного капіталу зокрема – (само)приріст, адже, як казав ще К. Маркс, «капітал при 0% мертвий...». Причому не є принциповим, щоб приріст був у тій же «валюті» – сам символічний капітал виступає однією з форм капіталу (разом з економічним, культурним та символічним [45]; існують і більш дроблені варіанти класифікації форм та видів капіталу (напр., В. Радаєв пропонує 8 різновидностей [146]), проте ми використовуємо класифікацію П. Бурдьє, що стала класичною), тому приріст та прибуток може та буде конвертуватися. Поєднуючись з іншими видами, формами та станами за капітальною ознакою вартості, що (само)приростає, символічний капітал також дуже сильно від них відрізняється. Якщо для економічного капіталу у пізньоіндустріальних соціально-економічних системах потрібний камуфляж та маскування, адже «гроші люблять спокій і тишу», то для символічного капіталу принциповим є його демонстрація. Сама «демонстрація символічного капіталу (завжди дуже дорога в економічному плані) становить, ймовірно повсюдно, один з

механізмів, завдяки яким капітал йде до капіталу» [40, с. 235], тобто демонстрація є ключовим механізмом приросту (символічного) капіталу. Вона відбувається за рахунок об'єктивації у матеріально-символічних носіях, які і виступають свого роду «гарантіями» для групи, що їхня «довіра» завойована не даремно, а «кредит» буде повернуто.

Врешті-решт, «символічний капітал» – це достатньо умовна категорія, котра виділяється лише аналітично, і наочно «доторкнутись» до нього у чистому вигляді неможливо. Він існує лише у амальгамі з іншими формами: наприклад, наукова ступінь – це символічний капітал, але йому відповідає (в ідеалі) певний об'єм знань – культурного капіталу, що здобуваються у певній науковій спільноті – соціальний капітал, а присвоєння ступеню також заохочується премією та надбавкою до зарплати – економічний капітал. Як писав сам П. Бурдьє, «символічний капітал є нічим іншим, як економічним або культурним капіталом, коли той стає відомим і визнаним, коли його впізнають за відповідними категоріями сприйняття» [44, с. 80]; з огляду на це його можна трактувати як характеристику спроможності та результативності визнання інших форм капіталів. Тому коли ми використовуємо цей термін, ми маємо на увазі якісні характеристики символічного капіталу, але кількісні характеристики ансамблю капіталів, тобто системи усіх капіталів у розпорядженні агента.

Відповідно до цього, символічний капітал як умова успішності процесів номінації та класифікації у ході встановлення та підтримання символічної влади характеризується тим, що залучає для цього різні види та форми капіталів, ресурсів та потенціалів у різних станах. Детально вдаватися до типології капіталів на даному етапі нашого дослідження потреби немає, слід лише зазначити три стани, властивих для усіх форм капіталів – інкорпорований, об'єктивований та інституціолізований [45]. За рахунок інкорпорації відбувається вбудовування капіталів у габітуси окремих людей та спільнот у вигляді довготривалих диспозицій розуму і тіла, що дозволяє, з одного боку, націлює і реалізує вплив капіталу та, з іншого боку, камуфлювати його. Процес об'єктивації, тобто втілення капіталів у матеріальних об'єктах, дозволяє їм зафіксуватись та укорінитись, розповсюджує їхній вплив.

Інституціоналізація капіталу, тобто включення його у системи стійких соціальних відносин, і є ключовим фактором успішності капіталу як спроможності до встановлення та підтримання символічної влади.

Категорії капіталу взагалі і символічного капіталу зокрема у контексті реалізації символічної влади та виробництва символічного насильства використовуються, перш за все, щоб описати та пояснити їхні кількісні характеристики. Зважаючи на відносність символічної влади, символічний капітал стає характеристикою її вірогідності, тобто шансу на успішність встановлення і підтримки номінації та класифікації, шанс на успіх у процесі символічної боротьби. Чим більший об'єм капіталів, тим вищий шанс на успішність символічної влади; а сам об'єм символічного капіталу багато у чому залежить від успіхів у символічній боротьбі. Тому ті, хто за «старої» класифікації та номінації був у позиції істеблішменту, за відносно стабільної ситуації у полі (та суспільстві в цілому) мають значно більше можливостей для введення «нової» класифікації та номінації, де вони також залишаються у виграшній позиції; тим самим створюється замкнуте коло поляризації та поглиблення нерівності, характерне для пізньокапіталістичних суспільств. Тоді як різкі та стрімкі зміни у суспільстві (на кшталт революцій та переворотів) чи у полі (наприклад, втрата його автономії за рахунок зовнішнього впливу) можуть значним чином перерозподілити сили так, що істеблішмент та аутсайдиери поміняються місцями. Проте вплив панівної групи чи класу не є одностороннім і він не зводиться до нав'язування інформації, що входить до пануючої культури, групі чи класу, що підпорядковується, а скоріше ведеться так, щоб «змусити визнати доконаний факт легітимності панівної культури» [46, с. 53]. Тому у будь-якому випадку буде зберігатися серйозний розрив у життєвих шансах між представниками різних груп однієї спільноти, адже це є неминучим для функціонування символічної влади. Саме ситуація використання символічних сил «переможцями», котрі мають значно більші реальні та «реальні» переваги, по відношенню до «тих, хто програв», а також сам розподіл на ці сторони і актуалізують поняття символічного насильства, націленого описати та пояснити

процеси використання символічного капіталу у символічній боротьбі задля встановлення та підтримання символічної влади.

Як зазначає П. Бурдьє, «всяка влада символічного насильства – тобто всяка влада, якій вдається нав'язати значення і змусити визнати їх легітимними, приховуючи силові відносини, що лежать в її основі, – додає свою власну, тобто чисто символічну, силу до цих силових відносин» [46, с. 22]. Тобто символічне насильство – це необхідна функція (символічної) влади, яка, в свою чергу, тримається не тільки (і не стільки) за допомоги прямого насильства, скільки через визнання її легітимною. «Влада здійснює символічне насильство, нав'язуючи свою систему значень, ієрархію цінностей, які, в свою чергу, набувають природний, “само собою зрозумілий” для індивіда характер» [46, с. 19]. Розвиваючи та лаконізуючи наратив П. Бурдьє, А. Г. Здравомислов визначає символічне насильство як сукупність неявних способів нав'язування смислів та значень, що слугують для легітимації і відтворення різних форм соціального панування [80, с. 104]. За допомоги символічного насильства відбувається формування та трансформація сприйняття, що є як причиною, так і наслідком кристалізації відносин панування-підпорядкування. «Мова йде не стільки про інструменти формальної синхронізації ритмів і навіть точок зору, скільки про глибоко засвоєні форми мислення, які не можна поставити під сумнів з опорою на них самих» [17, с. 23]. Символічне насильство криється у «нав'язуванні значень» та їхній легітимації, а саме «символічне» виступає одночасно і полем боротьби («встановлення кордонів» [46, с. 25], протистояння різних значень та типів сприйняття), і об'єктом боротьби (оскільки самі значення є засобами (від)творення влади), адже «символічне насильство в чистому вигляді проявляється у своїй протилежності як мимовільність середовища, в якому ми живемо, як повітря, яким ми дихаємо» [79, с. 32]. Крім того, виробництво та відбір значень, що нав'язуються і об'єктивно визначають культуру групи (чи класу), за словами П. Бурдьє, носить довільний характер, оскільки «структура і функції цієї культури не можуть бути виведені з одного лише універсального, психічного, біологічного або духовного принципу, оскільки не існує ніякої внутрішньої зв'язку, яка з'єднувала б їх з

“природою речей” або з “людською природою”» [46, с. 25]. Тобто логіка символічного насильства криється у тому, що створення чи відтворення групи та/або встановлення чи підтримка символічної влади відбувається за рахунок нав’язування символічної системи (або окремих значень та символів) у їхній довільній, еkleктичній формі, яка не пов’язана з іншими символічними формами. Тим самим відбувається дистанціювання однієї символічної системи (чи системи символічної влади) від інших, її автономізація, створення та підтримка власної внутрішньої логіки, котру неможливо поставити під сумнів та спростувати, використовуючи лише її засоби. І чим більш успішним є процес дистанціювання, тобто чим більша соціальна дистанція та соціальний розрив між однією та другою системами символічної влади, тим менше шансів скористатися засобами однієї для боротьби з іншою. Дуже низька вірогідність того, що людина зможе переосмислити, наприклад, власні релігійні погляди, якщо у своєму житті майже не стикалася з альтернативними системами символічної влади (академічною наукою, політичною ідеологією чи світськими моральними вченнями). Таке дистанціювання відбувається як у ментальних структурах (за рахунок диференціації, ідентифікації власної (дис)позиції і, перш за все, ігнорування та камуфлювання альтернатив), так і об’єктивних (у ході інституціоналізації, формалізації соціальних відносин), причому зберігається нерелексивна відповідність між першими і другими. І саме на цій відносній симетрії базується символічне насильство.

Спираючись на ті характеристики та властивості символічного насильства, що ми описали у даному розділі, пропонуємо власну його дефініцію: символічне насильство – це нав’язування значень, символів або символічних систем та їхньої легітимації, направлені на встановлення та відтворення гегемонії. Відповідно, виділяється декілька змінних у вивченні символічного насильства:

1. Процесуальний та практичний рівні. Дослідження процесуальних характеристик феномену символічного насильства передбачає вивчення взаємопов’язаних і взаємообумовлених змін соціальних структур. Процеси символічного насильства можна розглядати в рамках соціології соціальних змін

П. Штомпки [189, с. 25-32], а саме крізь призму його класифікації соціальних процесів, яку ми графічно представили в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Класифікація соціальних процесів (за П. Штомпкою)

Критерії	Типи (і підтипи)		
Форми соціальних процесів	Направлені		
	однонаправлені	різнонаправлені	ступінчасті
	Ненаправлені		
	невпорядковані	циклічні	спірально-стагнація
Результати соціальних процесів	Морфогенетичні		
	Трансмутаційні:		
	репродуктивні	трансформаційні	
Обізнаність населення про соціальні процеси	Явні	Приховані	«Процеси-бумеранги»
Рушійні сили соціальних процесів	Ендогенні		Екзогенні
Рівні соціальних процесів	Глобальний рівень		
	Рівень великих соціальних груп		
	Рівень інститутів та організацій		
	Рівень міжособистісних відносин		
Час розгортання та протікання соціальних процесів	Короткотривалі	Довготривалі	Постійні процеси

Процеси символічного насильства нерозривно пов'язані з різного роду соціальними системами (габітусом, соціальними полями, інститутами, організаціями та ін.), вони виробляються ними і самі беруть участь в їхньому створенні та відтворенні. Тому є сенс розглядати символічне насильство на

процесуальному рівні у категоріях системи, тобто за допомоги вивчення елементів (підсистем, в т.ч. практик) і зовнішнього середовища (надсистем і суміжних «систем-сусідів»). Наріжним каменем у даному контексті є питання співвідношення змін соціальних структур з процесами символічного насильства (тобто наявність чи відсутність зв'язку між процесами, його міцність і спрямованість), а також вивчення зв'язку між різними процесами символічного насильства. Це дозволить перевірити одну з наших інструментальних гіпотез [24; 26; 32; 33; 196] щодо кумулятивної логіки процесів символічного насильства: з ростом обсягу і інтенсивності процесів символічного насильства, збільшується шанс на появу нових, і навпаки.

Основною «одиницею вимірювання» обсягу та інтенсивності процесів символічного насильства, а також ключовою категорією для вивчення елементів символічного насильства як системи і окремим рівнем вивчення є практика, тобто повторювана, рутинізована, габітуалізована дія, що породжена соціальною структурою і сама породжує соціальну структуру (Російський фахівець з теорії П. Бурдьє Н. Шматко дає таку характеристику поняття практики в концепції француза: «Практика – це все те, що соціальний агент робить сам і з чим він зустрічається в соціальному світі <...> Практика не може бути зведена ані до об'єктивного цілеспрямованого перетворення соціального світу, ані до суб'єктивного досвіду свідомості, а є дійсним здійсненням (об'єктивних і суб'єктивних) соціальних структур. У найзагальнішому вигляді, вона – подія соціального світу, але ж подія, в свою чергу, є похідним від зміни. Отже, можна сказати, що практика є зміною соціального світу, виробленою агентом» [187, с. 548-549]). Примусова, нерівна логіка феномену символічного насильства втілюється в вироблених агентами-учасниками практиках, які можна розділити на дві антагоністичні групи – практики нав'язування і практики спротиву.

2. Нав'язування (imposition) – Спротив (opposition). Нав'язування – це включення (інкорпорація) в габітус значень, символів та символічних систем. Воно реалізується комбінацією різних способів, серед яких рутинізація, ритуалізація, включення в повсякденність, натуралізація, реіфікація, практичне освоєння та ін.

Найбільш успішно, тобто з найменшим спротивом, нав'язування реалізується на ранніх етапах формування габітусу – в дитинстві, в період первинної соціалізації, а також у перший період з моменту включення агента в нове для нього поле.

Для вивчення характеру, властивостей і особливостей нав'язування ми пропонуємо дослідження його якісних і кількісних характеристик, упорядкованих за 3 осями: частота, інтенсивність і тривалість. Якщо перші дві нав'язування вже мають і об'єктивні (астрономічні, календарні), і суб'єктивні (засновані на індивідуальному сприйнятті часу) одиниці виміру, і їх цілком можна застосувати до соціологічного вивчення цієї проблеми, то для вимірювання інтенсивності нав'язування треба розробляти шкалу фактично *ab ovo*. Тому пропонуємо декілька дуально-модальних змінних, які слід враховувати в ході вимірювання:

- масовість-вибірковість;
- локальність-глобальність;
- спеціалізованість-універсальність;
- цілеспрямованість-стихійність.

Нав'язування – це інструментальний процес символічного насильства, що по суті є виробничою, «силовою» його складовою, тобто, використовуючи природничу метафору, нав'язування – це сила дії, а вона завжди стикається з силою протидії, тобто спротивом. Спротив – це ключова характеристика інтерсуб'єктивності природи процесу, що ми досліджуємо, це габітуалізована реакція домінованих агентів на процес нав'язування значень, символів і символічних систем.

Співвідношення нав'язування та спротиву симетричне ідеї Р. Даля щодо розуміння влади як спроможності до подолання спротиву [200], проте у англійському оригіналі використовується термін «resistance», тоді як для нас більше підходить «opposition» (як антонім «imposition», тобто нав'язування). Крім того, термін «resistance», для якого найбільш доцільним україномовним перекладом буде «опір», нам необхідний у іншому контексті: опір як об'єктивні (безсуб'єктивні) перешкоди у соціальних структурах для виробництва символічного насильства. Ця категорія дозволяє розділити спротив, що реалізується певними

соціальними суб'єктами, і власне опір, що обмежує результативність процесів та практик символічного насильства за рахунок об'єктивних соціальних обставин. Окремим і найбільш важливим для нашого дослідження аспектом опору виступають речі, котрі за своїми матеріальними чи соціальними характеристиками можуть чинити опір до символічного насильства, попри тій соціальній логіці, що уречевлена у них (про що детальніше поговоримо у наступному підрозділі).

Повертаючись до питання співвідношення нав'язування та спротиву, слід, як це пропонував М. де Серто [152], розрізнити їхню стратегічне та тактичне втілення. Перше (стратегічне) притаманне сильній стороні, воно характеризується цілеспрямованою системною діяльністю з реалізації власних інтересів, друге (тактичне) – слабкій, для чого характерне нерелексивне безсистемне використання легітимних (у рамках конкретної владної формації) засобів для реалізації нелегітимних бажань.

Стратегічне нав'язування є певною мірою тотожним маніпуляції та/або пропаганді, воно спочатку реалізується «на папері», планується та поступово втілюється, і класичним прикладом стратегічного нав'язування можна вважати спеціальну державну політику (будь то у сфері освіти чи найменування вулиць). Тактичне нав'язування – це власне те, що значною мірою відрізняє символічне насильство від процесів маніпуляції та пропаганди: за рахунок нього символічне насильство виробляють ті, на кого воно націлене. Некритичне та нерелексивне використання значень, символів та символічних систем, що нав'язуються, у повсякденному житті призводить не тільки до поглиблення впливу на самих «практикуючих», але й до розповсюдження впливу процесу символічного насильства на інших. Наприклад, використання тих чи інших стигм із певного ксенофобного дискурсу призводить як до поглиблення розриву між «своїми» та «чужими» (за класифікацією самого дискурсу), так і до розповсюдження цієї логіки серед тих, хто раніше так не думав. Зворотнім процесом є тактичний спротив, що (так само, як і тактичне нав'язування) є найбільш об'ємним пластом соціальності і криється у грі за правилами, встановленими владною формацією, але не для перемоги, яка є цінною у цьому полі. Відмова від певних елементів символічних

систем (наприклад, використання знаку при інакшій трактовці його значення), їхнє ігнорування чи переосмислення суттєво не змінюють картину на рівні об'єктивних структур, проте значно впливають на ментальні структури окремих людей та груп. Це використання у повсякденній рутині більш близьких номінацій та класифікацій, котрі не відповідають системі символічної влади, що нав'язується, воно зазвичай не рефлексується і раціонально не обґрунтовується, проте і не виключає цього. Тактичний спротив характерний для випадків, коли ті, хто його продукують, достатньо далеко (з точки зору соціальної дистанції) знаходяться від епіцентру символічно-насильницького впливу, а за певних умов (перш за все, через усвідомлення власної єдності і спільних інтересів, а також делегування (символічного) капіталу власним представникам) спільнота, що продукує тактичний спротив, може організуватись у агента стратегічного спротиву.

Для стратегічного спротиву необхідно мати порівняну з домінуючою силу (втілену, перш за все, у символічному капіталі), яку можна використати для прямого та відкритого протистояння щодо номінації та класифікації у певній спільноті. Зазвичай сил для стратегічного спротиву політиці держави може вистачати у окремих олігархічних груп, великих культурних спільнот чи інших держав. Він втілюється аналогічно до стратегічного нав'язування, тобто логі(ст)ично планується і поступово реалізується, і саме до стратегічного спротиву можна віднести і наукову діяльність з демаскування та деконструкції процесів символічного насильства.

Вивчати спротив (як тактичний, так і стратегічний) символічному насильству слід на всіх рівнях, де символічне насильство продукується, і в контексті всіх його об'єктів, що володіють діяльнісних початком, будь то індивід, група, організація, співтовариство, соціальний інститут тощо. Ґрунтуючись на цьому, ми пропонуємо наступні кількісні характеристики спротиву процесам символічного насильства:

А. Масштабність: мікрорівень, мезорівень, макрорівень або мегарівень реалізації.

В. Розташування: точковий, локальний, глобальний.

С. Тривалість: поступається тривалістю процесу символічного насильства; збігається за тривалістю з процесом символічного насильства; перевищує за тривалістю процес символічного насильства.

Д. За регулярністю: одиничний, циклічний, перманентний.

Крім вищевказаних кількісних характеристик спротиву, необхідно також проаналізувати і його якісну складову, для чого ми пропонуємо наступні розрізи:

А) За спрямованістю: екстравертивний або інтравертивний.

Б) За інтенціональністю: рефлєкторний (неусвідомлений і стихійний), рефлексивний (усвідомлений, але стихійний), ідейний (неусвідомлений, але системний) і ідеологічний (усвідомлений і системний).

В) За кооперацією: індивідуальний, груповий-стихійний, груповий-організований (колективний) і колегіальний.

Г) За лояльністю: лоялістсько-активістський, лоялістсько-пасивістський, нейтрально-ескапістський, протестно-пасивістський, протестно-активістський.

Співвідношення нав'язування і спротиву – це ключова діада у вивченні процесів символічного насильства, в ній криється власне насильницький характер цього феномену. Але процесуальні і системні якості (а також видову характеристику «символічного») символічне насильство набуває завдяки такому процесу, як легітимація.

3. Легітимація. У рамках нашого підходу легітимацію ми розуміємо у найширшому сенсі, як і соціальні конструктивісти П. Бергер і Т. Лукман, а саме як способи пояснення і виправдання соціальних відносин, їхня когнітивна та нормативна інтерпретація [14, с. 51-170]. У контексті вивчення символічного насильства нас цікавить не легітимність (від)творених владних відносин, а легітимація значень, символів та символічних систем, що використовуються у цьому виробництві. В рамках вищезгаданої теорії соціального конструювання реальності, легітимація генералізує соціальні відносини, що об'єктивувалися та інституціалізувалися, вона «створює нові значення, що служать для інтеграції тих значень, які вже властиві різним інституційним процесам» [14, с. 63]; як вже зазначалося вище, легітимація виробляє реальність «другого порядку». Відповідно,

дослідний акцент (в контексті вивчення процесів символічного насильства) припадає на те, які значення, символи та символічні системи (і яким чином) пояснюють і виправдовують ті чи інші відносини влади. І тут розгортається широке предметне поле з безліччю векторів для дослідження.

Перший вектор, формальний, пропонують нам вже згадані конструктивісти П. Бергер і Т. Лукман, які поділяли легітимацію на чотири рівні за ознакою системності знання, що конструюється: 1. Дотеоретичний; 2. Рівень «теоретичних тверджень в зародковій формі» [14, с. 64]; 3. Рівень явних теорій; 4. Рівень символічних універсумів [14, с. 64-65]. Така класифікація дозволяє вивчати не тільки ширину і глибину легітимації тих чи інших символів і значень, а й масштабність самого процесу символічного насильства, його включеність у різні дискурси, системність стратегій легітимації, що використовуються.

Серед інших формальних характеристик легітимації, які є важливими в контексті нашого дослідження, слід перш за все виділити трансгресивність (за шкалою від «агресивна» до «м'яка»), відкритість (від явно-публічної до приховано-маніпулятивної) та періодичність (передуює символічному насильству, збігається з періодом символічного насильства, йде після символічного насильства). Але крім формальної сторони легітимації, в рамках даної теми також дуже важливо розглянути і її змістовну сторону. Запропонуємо декілька смислових векторів, за якими слід вивчати способи легітимації значень, символів та символічних систем у ході процесу символічного насильства:

- I. Хронологічний вимір легітимації (апеляція до минулого; апеляція до сьогодення; апеляція до майбутнього).
- II. Топологічний вимір легітимації (за місцем-тут; за місцем-державою; за місцем-локусом; за місцем-людиною і т.п.).
- III. Легітимація натуралізацією (номінація та класифікація процесу як «природного» або «неприродного»).
- IV. За агентом легітимації (легітимація «зверху» або легітимація «знизу»).
- V. Легітимація за допомоги тих чи інших соціальних інститутів, полів і структур.
- VI. Догматична легітимація (використання міфів і наративів з інших дискурсів).

Зрозуміло, представлений перелік смислових векторів, за якими проводиться легітимація значень, символів та символічних систем, є неповним і несистематизованим, але він цілком може бути застосовний в рамках якісної стратегії соціологічного дослідження, а тому у ході отримання та інтерпретації емпіричних даних буде доповнений і вдосконалений. Крім того, даний перелік слід орієнтувати та «заточити» під цільові потреби нашого дослідження, тобто концептуалізація залучення речей до процесів та практик символічного насильства, що і буде зроблено у наступному розділі. Але перед тим, як перейти до наступного підрозділу, слід розібрати ще одну змінну у формулі символічного насильства – створення та відтворення гегемонії.

4. Створення та відтворення гегемонії. Наше трактування «гегемонії» (майже) синонімічне до того, що вкладали у цей термін Е. Лакло та Ш. Муфф [207], і максимально близьке до «гегемонії» у методології А. Грамші [65]. Так, італієць, перебуваючи під вартою режиму Муссоліні, був змушений маскувати марксистську термінологію для уникнення тюремної цензури. Тому його «гегемонія» аналогічна до «панування» у класичному марксизмі. Слід зазначити, що в соціології достатньо часто термін «панування» використовується у вузькому (поствеберіанському) значенні, тобто як різновид влади (на ряду з авторитетом, потенціалом, імперативом тощо [50; 125; 205], але зустрічається і використання у широкому (постмарксистському) значенні, що виводить владу як окремий аспект панування. Власне наш ідейний та методологічний натхненник, П'єр Бурдьє, використовував поняття «панування» саме у широкому значенні і навіть доволі часто писав терміни «символічне насильство» та «символічне панування» через кому, використовуючи їх як синоніми [Напр., 39, с. 298]. Проте ми вважаємо необхідним розвести ці поняття, щоб не відбувалося термінологічної плутанини: символічне насильство у цьому контексті є інструментальним, воно виступає одним з засобів (від)творення символічного панування. Більш того, уточнення «символічне» щодо панування не є принциповим, адже врешті-решт символічне насильство орієнтовано на встановлення панування не тільки у сфері символічного («реального»), але й у сфері реального (без лапків) – за рахунок нерівного розподілу

ресурсів та життєвих шансів, соціальної стратифікації та поляризації, кристалізації владних відносин тощо. Тому для остаточного розведення цих термінів буде доречним використання саме терміну «гегемонія» (хоча і у синонімічному значенні до «панування» у його широкому розумінні), тобто організації соціальної згоди, форми стійких соціальних відносин в умовах ієрархізованої соціальної структури, які передбачають, що агенти, які займають більш високі позиції, з одного боку, мають перевагу в розподілі життєвих шансів та ресурсів (у тому числі капіталів), і, з іншого боку, мають можливість і здатність нав'язувати свою волю іншим. Якщо класичний марксизм був орієнтований на вивчення того, як економічне панування впливає на встановлення інших форм панування (перш за все, політичного), то розріз, у якому працюємо ми, дозволяє прослідкувати зворотній процес: як процеси та практики встановлення та відтворення гегемонії у «символічній надбудові» впливають на панівну формацію у «реальному базисі».

Заповнити «сліпі плями» класичного марксизму – це достатньо амбіційна задача, котру ми не наважимося внести до списку «обов'язкових», але були б не проти посприяти її вирішенню. Все ж таки увагу треба акцентувати на власних меті та завданнях, а у цьому контексті на даному етапі склалася достатньо чітка та прозора концептуальна схема символічного насильства як аналітично виокремленого процесуального моменту символічної боротьби у ході застосування символічного капіталу для встановлення (дискурсивної) та відтворення (дисциплінарної) символічної влади, що оформлюється у вигляді гегемонії. Ключовою антиномією символічного насильства є протиставлення процесів нав'язування та спротиву, які реалізуються у тактичних та стратегічних формах, а генералізує цю антиномію процес легітимації, тобто пояснення та виправдання соціальної реальності. Символічне насильство симетрично реалізується на двох рівнях: об'єктивних соціальних структур – об'єктивне символічне насильство, та когнітивних соціальних структур – суб'єктивне символічне насильство. Відкритим залишається питання про те, куди зрештою слід віднести у цих процесах речі і чи мають вони свій окремий функціонал, що не зводиться ні до ментальних, ні до об'єктивних соціальних структур?

2.2 Теоретична інтерпретація залучення речей до символічного насильства

Для вивчення речей у процесах та практиках символічного насильства доречним буде дотримання плюралістичного принципу, який П. Фейєрабенд [169] метафорично описав як «припустимо все». Тому у меті нашого дослідження фігурує «залучення» речей до символічного насильства, що дозволяє уникати доемпіричного програмування результатів, яке б мало місце, якщо б ми використовували інші, більш конкретні формулювання (наприклад, «роль та місце речей», «мова та контекст речей» тощо). Службова абстрактна категорія «залучення» дає істотну мобільність як з точки зору постановки питання, так і з точки зору спектру можливих відповідей на нього, адже достатньо «сира» та нова тематика потребує максимальної обережності з уникання тенденційності. Вельми іронічно було б у ході вивченні символічного насильства «потрапити до пастки» когнітивних обмежень, що зазвичай саме символічне насильство і встановлює, тому абстрагування у дусі анархістської теорії пізнання є дуже доречним.

З іншого боку, широка та абстрактна постановка проблеми не дає чітких відправних точок для пошуку, тому шукати їх доводиться «навмання». Найбільш релевантним, з нашої точки зору, полем для пошуку таких відправних точок буде та ділянка соціологічної гносеології, де перетинаються та переплітаються вже проаналізовані нами вище родові поняття – «речі», «символічне» та «насильство». Першою такою точкою перетину є процес символізації речі, її номінації, класифікації, стигматизації. Вже неодноразово згаданий нами С. Жижек з цього приводу пише: «Як вже прекрасно знав Гегель, в самій символізації речі, тотожній її умертвінню, міститься щось насильницьке. <...> Мова спрощує обумовлену річ, зводячи її до однієї межі. Вона розчленовує річ, руйнуючи її органічну єдність, ставлячись до її частин і властивостей як до існуючих самостійно. Вона поміщає річ в область значення, яка в кінцевому рахунку є зовнішньою по відношенню до неї» [79, с. 28]. Разом з символізацією речі відбувається включення її до системи

соціальних відносин на усіх рівнях – і діяльнісному, і дискурсивному, і просторовому. Нарікаючи певну синтетичну хімічну сполуку «ліками» чи «наркотиками», ми автоматично надаємо їй очікувану соціальну траєкторію: інституційне розповсюдження чи заборону, «допустиме» та «недопустиме» повсякденне використання, боротьбу за місце на ринку фармацевтичної продукції чи боротьбу за декриміналізацію та легалізацію тощо. Символізація речі включає у себе символічне насильство як над самою річчю, так і тими людьми, котрі будуть мати з нею справу (тобто над тими і з тими, для кого матеріальний об'єкт стає чи може стати соціально освоєною річчю).

У зв'язку з цим ми пропонуємо типологію символізації речі, яка, відповідно, може бути первинною, тобто зіставленням «нової» речі з «новим» значенням, символом чи символічною системою, і вторинною, а саме зіставленням речі, що вже має символічне втілення, з «іншим» значенням, символом чи символічною системою. Якщо первинна символізація речі – це вельми одноманітний за своєю природою процес, який найчастіше пов'язаний з її найменуванням та інтерпретацією, то з вторинною все трохи складніше. Тому куди доречніше було б розібрати увесь логічно можливий перелік варіантів символізації «старих» та «нових» речей з використанням «старих» та «нових» значень, символів та символічних систем. Для цього пропонуємо використовувати такі добре відомі категорії постструктуралізму, як номінація, класифікація, кодифікація та стигматизація, «заточивши» їхнє термінологічне навантаження під мету та задачі нашого дослідження і трактуючи їх як окремі види символізації речі (таблиця 2.2).

Таблиця 2.2

Види процесів символізації речей

	«Новий» символ	«Старий» символ
«Нова» річ	Номінація	Класифікація
«Стара» річ	Кодифікація	Стигматизація

Номінація передбачає створення «нових» символічних одиниць для соціального освоєння «нових» речей, тобто це свого роду залучення матеріальних об'єктів до символічного середовища за рахунок їхньої проекції до останнього, що створює нові символічні конструкти. Звісно характеристика новизни «нових» символів (і «нових» речей) достатньо умовна, вона вказує лише на первісне освоєння та залучення речей за допомоги тих символічних засобів, що створювались спеціально для цього, хоча і певні їхні елементи (перш за все, знакові) можуть використовуватися у готовому вигляді. Тобто, наприклад, називання нововідкритого клаптика суші у південно-західній частині Тихого океану на честь голландської провінції буде саме номінацією, причому включення знакового елемента «Нова» (як це було на прикладі з Новою Зеландією) не є принциповим, адже старий знак було використано у новому значенні, отже було створено новий символ для номінації нової речі. При цьому символ, що створюється, стає універсальним медіатором соціальних відносин з залученням речі у групі чи спільноті, яка її засвоює. Очевидно, що кордони розповсюдження символу не можуть виходити за рамки культури, яка освоює річ, тому «старі» назви речі, що були дані представниками окремої культури і невідомі тим, хто дає «нові» назви, ігноруються. І таке ігнорування може обумовлюватись як простим незнанням (напевне члени перших європейських експедицій до Нової Зеландії не знали назв острова, які були розповсюджені серед аборигенів), так і логікою символічного насильства: «нові» «господарі» речі планують використовувати її по максимуму, тому для легітимації права власності на неї потрібно не лише встановити власну символізацію, але й уникнути інших (тому навіть коли європейські колонізатори дізнались про маорійські назви тих самих островів, вони без вагань залишили свої).

Відповідно, ключовим символічно-насильницьким аспектом у процесі номінації слід вважати не стільки наявну «нову» символізацію, скільки виключені та проігноровані її варіанти: сама номінація відбувається з ігноруванням (як це було на прикладі маорійських назв Нової Зеландії) чи протиставленням (наприклад, у випадку «Нового Амстердаму» та «Нового Йорку»), котрі стали альтернативою

«старим» Амстердаму та Йорку у «Новому світі») різних диспозицій. Якщо співставляти номінацію з системами диспозицій, то вона зазвичай керується індуктивною логікою побудови символічного, у відповідності до якої значення, символи та символічні системи приписуються до окремих речей.

Аналогічною логікою керується і кодифікація, у ході якої символізація «новими» символами відбувається також щодо окремих речей, але які вже були соціально освоєні (і, відповідно, пройшли номінацію та мали власну символіку). Кодифікація має усі передумови до того, щоб бути непостійним засобом, адже «новий код» виробляється спеціально під потреби «старої» окремо взятої речі, і не носить системний характер, але це не є принциповим, адже немає нічого більш постійного, ніж тимчасове. З точки зору символічного насильства куди більшу роль грає не власне «нова» символізація, а усунення «старої», яка була звичною та безпроблемною у використанні, проте не відповідала вимогам, встановленим символічною владою. І саме від ступеню освоєності речі залежить те, наскільки успішним чи проблемним буде процес кодифікації, те, який об'єм капіталів доведеться залучити до цього процесу, і те, скільки часу на це буде потрібно.

Інші два процеси (класифікація та стигматизація) керуються зворотною – дедуктивною – логікою конструювання символічного, вони орієнтовані на символізацію не окремих речей окремими символами, а класу речей за допомоги символічних систем, тоді як окремі речі інтерпретуються через загальні характеристики класу. Класифікація передбачає віднесення «нової» речі (як окремої, так і усіх їй подібних) до певної категорії, класу, що заздалегідь визначений у символічному середовищі. Клас речей має перелік характеристик, за якими кожна окрема річ може бути віднесена до нього, тому сам процес класифікації (у розрізі окремих речей) є достатньо простим та однобоким, він передбачає штампування форм у манері, подібній до конвеєрного виробництва, що визначає місце окремих речей у існуючій системі класифікацій. Символічне насильство у цьому контексті реалізується передусім не за рахунок символізації окремих речей, що залучаються, а через відтворення самої системи класифікацій. Тому у випадку простого кількісного росту числа речей краще підходять жорсткі

та чіткі системи класифікацій (характерної для модерної епістемі), а коли «класифікатори» постійно мають справу з якісним ростом матеріального оснащення, коли більш-менш регулярно з'являються об'єкти, котрі не підходять під жодний з існуючих класів, система класифікацій потребує варіативності і мобільності (властивої для епістемі постмодерну).

Термін «стигматизація» ми використовуємо у відмінному від канонічного гофманівського [64] сенсу, відмовляючись від негативної конотації та орієнтуючи його саме на процес символізації речі. Стигматизація передбачає використання «старих» значень, символів та символічних систем відносно «старих» освоєних речей, у яких була інша символізація. Тобто символи, що були прив'язані до одних соціальних об'єктів, у готовому вигляді розповсюджуються на інші соціальні об'єкти (котрі вже мали свою власну символізацію). Серед усіх видів символізації саме стигматизація найбільш чітко та прозоро демонструє залучення речей до процесу символічної боротьби, адже вони стають не просто її об'єктами чи інструментами, але й середовищем. Навколо окремої речі чи класу речей розгортається протистояння різних значень, символів та символічних систем, причому на відміну від протистоянь у ситуаціях інших видів символізації, у контексті стигматизації воно є явним та відкритим, адже одночасно актуалізуються щонайменше два можливих варіанти символізації. І на відміну від звичайної множинної символізації (коли щодо речі паралельно існують декілька варіантів символізації), стигматизація характеризується зштовхуванням протилежних, взаємовиключних диспозицій, які орієнтовані на різні формації символічної влади. Стигматизація стимулює ідентифікацію груп з протилежними диспозиціями, залучає їх до боротьби та «порівнює» їхній символічний капітал, мобілізує агентів на активну фазу протистояння.

Очевидно, що межа між цими чотирма видами символізації достатньо умовна, адже «новизна» речей та символів носить виключно контекстуальний характер. Тому використання тієї чи іншої категорії залежить від соціальної структури, котра піддається зміні у ході процесу символізації. Для цього необхідний той самий плюралізм (на межі з анархізмом у широкому значенні цього

слова), який дозволить розглядати процеси символізації у окремому фреймі, полі, інституті тощо, знаходячи закономірності та типовості, але без претензії на всеосяжність та універсальність. Це передбачає максимальну широту пошуку, котру необхідно забезпечити диверсифікацією категорій та змінних, що використовуються у вивченні проблематики залучення речей до процесів та практик символічного насильства. І, продовжуючи тему процесу символізації речей у ході символічного насильства, слід зазначити ще одну ось для його класифікації – його глибина. Процес символізації взагалі та кожен з видів символізації, представлених у таблиці 2.2, окремо пропонуємо розділити на три типи/етапи: поверхнева (передбачає символізацію з виробництвом «нового» чи «старого» значення), серединна (з виробництвом символу) та глибока (з виробництвом символічної системи).

Поверхнева символізація є достатньо швидкоплинною, вона представляє щось на кшталт першого враження від контакту з невідомим об'єктом. Зразком цього можна вважати тимчасові асоціативні назви, які не описують, а лише вказують на об'єкт: зазвичай для цього використовуються вказівні чи неозначені займенники, евфемізми, метафори, умовні коди тощо. Символічно-насильницький потенціал поверхневої номінації речей мінімальний, адже не залишає простору та часу для маневру, але це завжди перший крок у будь-якому процесі символізації. І чим довше він проходить, тим з більш складним і неординарним випадком зіштовхнулись агенти символізації, а застигання на цьому етапі свідчить про небажання чи неможливість залучення речі до соціалізації. Інші види символізації (класифікація, кодифікація та стигматизація) мають дещо більший потенціал для символічного насильства, адже значно сильніше включені у існуючі соціальні структури (бо у своєму розпорядженні мають щось «старе» – річ та/або символ). Подібно до того, як Шерлок Холмс унікав імені Ірен Адлер, називаючи її «Ця жінка», адже вона викликала у нього незнайомий та нехарактерний йому спектр емоцій та почуттів, занадто тривалий етап поверхневої символізації речі є свідченням проблем та «збою» символізації (наприклад, умисного уникання,

вуалювання та ігнорування речі, спроби її виключення з соціації), що, ймовірно, і є єдиним потенційним розворотом для символічного насильства на цьому етапі.

Куди більш потенційно змістовним з точки зору символічного насильства є етап серединної символізації, тобто символізації «нових» та «старих» речей не лише за допомоги значень, але й допомоги «нових» та «старих» символів. Найменування нових винаходів, відкриттів, новостворених речей і т. п. стає фундаментом для їхнього соціального освоєння – як корабель назвеш, так він і попливе. Як же зазначалось у попередньому підрозділі, П. Бурдьє [46, с. 25] вказував на довільний характер таких номінацій, адже за ними не стоїть ніякої істинної «природи речей»; проте ми зазначимо й те, що це не є і абсолютною випадковістю: іменуючи ті чи інші речі, люди у будь-якому випадку будуть використовувати відомі їм і близькі їм категорії у чистому, видозміненому чи комбінованому вигляді. І у цьому контексті символічне насильство має подвійне втілення. З одного боку, агент серединної та глибинної символізації «має право» та має спроможність реалізувати цей процес чи практику лише за умови «перемоги» у символічній боротьбі, тобто наявності у нього певних переваг на фоні інших сторін (перш за все, мова йде про об'єм символічного капіталу). Тобто сама символізація речі (і номінація, і класифікація, і кодифікація, і стигматизація) з залученням символів та символічних систем передбачає не тільки «насильство» над/з річчю, що описував С. Жижек словами Г. В. Ф. Гегеля, а і символічне насильство над/з людьми, а саме цільовою групою, котрою (буде) освоєна річ. Адже серед усіх гіпотетично та реально можливих варіантів символізації виробляються ті, що відповідають диспозиціям агентів символізації, і які можуть суперечити диспозиціям інших агентів. Причому ця сторона символізації не обов'язково передбачає рефлексію як з боку «переможця» процесу символічної боротьби, так і з боку «переможених», і хоча тут можливе цілеспрямоване, стратегічно сплановане маніпулювання, проте це скоріше є винятком, а основна маса процесів і практик символізації відбувається нерелексивно та тактично.

З іншого боку, ця довільність не є випадковістю у тому сенсі, що агенти символізації оперуються вже створеними структурами пізнання, мислення та

судження, що стали результатом попередніх процесів та практик символічного насильства, і вони у будь-якому випадку тим чи іншим чином втілюються у «нових» символізаціях. Тому зазвичай, коли ми кажемо про серединну символізацію у будь-якому її варіанті, ми найчастіше говоримо про символічне насильство, яке націлене на підтримання існуючої формації символічної влади, тоді як глибинна символізація орієнтована на встановлення нової формації. Яскравий приклад цього можна знайти в історії радянської автомобільної промисловості, котра на перших етапах свого розвитку у ході номінації та кодифікації нових моделей створювала власну систему найменувань, що відрізнялась від іноземних аналогів. Якщо у західному капіталістичному автопромні марки автомобілів іменувалися за прізвищами засновників та власників фірм-виробників (наприклад, Ford, Porsche, Renault тощо), а назви моделей були довільними (Ford Model T, Porsche 356 чи Renault 4CV), то радянський автопром, зберігаючи довільність назв моделей, змінив правила номінації, класифікації та кодифікації автомобільних виробників, називаючи їх за найменуваннями заводів-виробників, а вони, в свою чергу, мали вигляд абревіатур з вказанням міста, де розташовано виробництво, і напрямку промисловості. Так з'явилися назви на зразок НАМИ-1, ГАЗ-61-73 та ВАЗ-2101. Різниця між західною та радянською системами номінацій, класифікації та кодифікації автомобілів може здатися випадковою та умовною, проте якщо «копнути глибше», то очевидним стає той простий факт, що символізація від імені власника орієнтована на відтворення капіталістичного устрою, а саме приватної власності на засоби виробництва, тоді як радянська система символізації створювала та відтворювала власну економічну логіку – суспільну власність на виробництво (за рахунок вказання на місто виробництва, тобто на певну спільноту чи групу людей) та планову економіку (через вказання номенклатури галузі промисловості). Тим самим символізація «нових» речей «новими» символами у разі була «симетрична» соціальним структурам, що оточували цей процес.

Тому більш-менш глибинна символізація «новими» символами керується гетерономною логікою, тобто вимушена залучати когнітивні та об'єктивні символічні структури, що належать до іншого поля. Наприклад, назви планет

Сонячної системи, які були дані в честь богів римського пантеону, стали наслідком неавтономності протоастрономії на перших етапах її розвитку по відношенню до релігійних символічних систем, але зрештою стали фундаментом для негласної традиції найменування астрономічних об'єктів в честь міфологічних персонажів, котра стала одним з індикаторів інституалізації та автономізації цієї галузі. І В. Гершель у XVIII ст., і У. Левер'є у XIX ст. напевне були достатньо незалежні від світоглядних структур Античного світу, проте їхні відкриття були названі в честь давньогрецького бога неба та римського бога вод відповідно. Тобто гетерономна логіка символізації врешті-решт автономізувалася, смислові акценти у символах змінилися («Нептун» сьогодні – це перш за все планета, а вже потім персонаж міфів), хоча знаково-символічна форма залишилась незмінною. І якщо спочатку такі назви астрономічних об'єктів були орієнтовані на відтворення релігійних символічних структур, то зараз вони відтворюють зовсім інші – наприклад, використання античного тезаурусу апелює до давності та історичної значущості саме європейської науки, а ігнорування напрацювань астрономів давнини з інших куточків світу (щонайменше – з точки зору назв) хоча і сприяє впорядкованості наукових знань, проте також і укорінює європоцентризм сучасної науки. На цьому прикладі достатньо чітко видно, як у ході інституціоналізації символічної системи початковий смисл символів, якими наділялися речі, вихолощується, але залишається певна гомогенна схема символічних зв'язків, свого роду похідна від первісної функції. Це дуже схоже на все більше превалювання форми над змістом з розвитком соціалізації, що описував Г. Зіммель [81], проте у випадку з символізацією «старі» символічні форми заповнюються «новим» символічним змістом і «ною» соціальною (у тому числі символічно-насильницькою) логікою.

Використання «старих» символів та символічних системи (чи комбінування їх у «нові») у ході символізації речей також може нести з собою непередбачувані наслідки у тому сенсі, що у ході цього процесу можуть актуалізуватися інтертекстуальні, семантичні, алегоричні, формальні та інші зв'язки «старого» символу, котрі не були очевидні на перших етапах. Це можна мінімізувати у ході стратегічного (використовуючи дихотомію М. де Серто) способу символізації,

коли цілеспрямовано аналізуються подібні зв'язки. Повертаючись до прикладу з радянським автопромом, колоритною ілюстрацією такого підходу можна вважати міську легенду про те, як конструктор Горьківського автомобільного заводу узгоджував назву «Родина» («Батьківщина») для нового автомобілю ГАЗ-М-20 на прийомі у Голови Ради народних комісарів СРСР, на що послідувало логічне питання: «І за скільки ми будемо Батьківщину продавати?». Зупинилися на варіанті «Победа» («Перемога»). Проте у будь-якому випадку неможливо вберегтись від усіх можливих непередбачених зв'язків символу, що використовується у символізації речі, з іншими символами, знаками, дискурсами, мовами, текстами тощо, і тому доволі часто це стає ахіллесовою п'ятою номінації, кодифікації, класифікації чи стигматизації; тобто це може у певній мірі поставити під сумнів успішність процесу символічного насильства, що включений у них, і стати «знаряддям» для протилежно направлених процесів. Більш того, при бажанні такі зв'язки між різними знаками можна знайти у будь-якому символі, тому це скоріше стає приводом для постмодерної гри з переключенням означуваного до того, що означає, і навпаки, у якій у певній мірі відтворюється символічна боротьба за визнання-невизнання тієї структури панування-підпорядкування, що закладена у символізації речі. Навряд чи для дизайнерів логотипу компанії Apple було важливо, що та ж веселкова гамма використовується у символіці ЛГБТ-спільнот, проте це може бути використано як її прихильниками (вказуючи на їхню «прогресивну» позицію), так і критиками (апелюючи до гомофобії та консервативної ідеології). Тому символ (чи символічна система) виступає не просто об'єктом та результатом символізації, але й її інструментом, а сам цей процес хоча і переживає активні фази та фази затухання, проте принципово не може бути завершеним.

Якщо дивитись на символізацію як невід'ємну складову залучення речей до процесів та практик символічного насильства, то вона є ключовим аспектом соціального освоєння речей, тобто, використовуючи термінологію К. Маркса, їхнє опредметнення та розпредметнення. І якщо символізація у певному сенсі тотожна першому (чи скоріше є його складовою), то другому відповідає матеріалізація символу. Це гносеологічно протилежний, але онтологічно невід'ємний процес, що

протікає разом з символізацією речі, під яким ми розуміємо втілення значення, символу чи символічної системи в неіснуючих раніше речах чи їхніх матеріальних характеристиках: якщо у випадку з символізацією первинною є річ, то в ситуації матеріалізації все починається з символу. Матеріалізація передбачає вкладання ресурсів (у тому числі трудових) в (пере)(у)творення вихідного матеріалу в підсумкову річ. До підвидів матеріалізації пропонуємо віднести наступні:

- Виробництво, тобто створення речі.
- Тиражування, тобто створення певної кількості ідентичних речей.
- Ремонт і реставрація, тобто відновлення вихідних властивостей речі, які вона втратила в ході ерозії.
- Зміна, тобто надання речі нових властивостей і характеристик та/або усунення старих.

Окремим випадком матеріалізації слід окреслити й дематеріалізацію, що (так само, як і десимволізація у співвідношенні з символізацією) є не її протилежністю, а, скоріше, складовою. Дематеріалізація передбачає безповоротне усунення властивостей речі, що відбувається за об'єктивними (ерозія) чи суб'єктивними (руйнація) причинами. Якщо з ерозією все достатньо прозоро, вона викликана властивостями самої речі та/або впливом інших речей, то з руйнуванням все дещо складніше: тут доводиться розглянути ще одну змінну – «власника» речі, в залежності від якого руйнація може мати характеристики демонтажу (якщо санкціонований «власником речі») чи нищення (тобто довільного або цілеспрямованого застосування фізичної сили для усунення властивостей речі без відома чи згоди «власника»).

Тому можемо стверджувати, що діалектична єдність матеріалізації символів та символізації речі становить те саме соціальне освоєння речей, яке створює фундамент для залучення речей до процесів та практик символічного насильства. Безумовно, у ній міститься власне символічно-насильницький характер, констатація якого є необхідною у вивченні нашої проблеми, проте не є достатньою. І залучення речей до символічного насильства виступає як безперервний процес, тому при розгляді кожного окремо виділеного випадку символічного насильства

необхідно мати на увазі і те, що йому передували інші, створюючи для нього (перед)умови. Вимальовується картина у тому ж стилі, що й діалектична теорія конфлікту Р. Дарендорфа [72], у відповідності до якої старі конфлікти закладаються у основу нових, проте нам слід зробити акцент не на циклічності цього процесу, а на якісних змінах з кожним новим кроком. Іншими словами, «старе» втілюється у «новому», але «нове» не зводиться до «старого». Чи, висловлюючись більш конкретно, символізація речі та матеріалізація символу виступають невід'ємною частиною залучення речей до символічного насильства, проте виступають саме як (перед)умова цього процесу, тобто свого роду фундамент чи відправна точка, і від розміщення цієї точки багато у чому залежить подальша траєкторія. Але все ж таки ця точка є місцем біфуркації, після якої функція змінює напрям, тобто відбуваються якісно нові структурні зміни, що викликають символічне насильство та ним же викликані. І ці зміни носять винятковий характер, тому досліджувати ситуації залучення речей до символічного насильства слід окремо; необхідний власне структурний аналіз цих процесів та практик, що передбачає вивчення їхнього втілення на кожному з трьох рівнів онтології речей – діяльнісному, дискурсивному та просторовому. Перед тим, як приступити до цього розбору, слід зазначити очевидні, проте принципові думки: 1) Речі у будь-якому випадку одночасно існують (використовуються, функціонують, включаються і т.д.) на кожному з трьох рівнів, проте складність їхнього існування та обширність соціального (при)значення зумовлюють необхідність аналітичного розділення; 2) Сам теоретичний розбір передбачає не стільки створення уніфікованої методології та методики вивчення цієї проблеми, скільки розгортає максимально можливий та логічно необхідний спектр індикаторів, які слід використовувати у комбінуванні, керуючись логікою насичення; 3) Ідеальним було б вивчення кожної ситуації символічного насильства (кейсу), що ми будемо розглядати, одночасно на всіх трьох рівнях, проте на етапі емпіричного аналізу це, по-перше, не матиме потреби (адже нас цікавлять загальні тенденції, а не окремі випадки) та, по-друге, не завжди може бути реалізовано суто емпірично (бо онтологія речі одночасно на трьох рівнях не гарантує можливості її предметного соціологічного вивчення на

кожному з них), і тому у кожному окремому випадку у фокус уваги будуть потрапляти саме ті аспекти, які актуалізуються як більш наочні. Визначившись зі специфікою функціоналу теоретико-методологічної схеми для вивчення залучення речей до символічного насильства, власне перейдемо до її побудови, і почати пропонуємо з діяльнісного рівня.

Освоєні речі (тобто ті, що «пережили» і продовжують «переживати» символізацію та матеріалізацію) на діяльнісному рівні виступають у найбільш очевидній та наочній іпостасі – інструменту. Тобто це свого роду засоби та знаряддя у максимально широкому сенсі, котрі у ході їхнього використання стають учасниками соціальних (взаємо)дій. Цьому рівню онтології речей в соціальних науках приділено достатньо багато уваги (певне, набагато більше, ніж двом іншим разом взятим), через що існує теоретико-методологічна плутанина, яку ми детально розібрали у першому розділі. Обрати один або декілька підходів з вивчення інструментальності речей представляється достатньо неоднозначним, адже існує ризик програмування результатів, тому пропонуємо комбінувати доробки різних авторів. Основними для вивчення діяльнісного рівня є доробки М. Хайдеггера, Б. Латура, К. Кнорр Цетіни, І. Гофмана та П. Бурдьє; достатньо різнорідний та різнорівневий набір персоналій, проте їхні концепції та концепти можна підвести під спільну основу. Базуючись на цих теоріях, ми визначимо, що ключовою характеристикою залучення освоєної речі до символічного насильства на діяльнісному рівні виступає співвідношення її очікуваного та реального функціоналу. Символізація речі передбачала певні прописані (як буквально, так і фігурально) операції та дії, до яких і як вона може бути залучена, це свого роду вимоги та рекомендації до самої речі, до процесу її використання та до тих, хто її використовує. Така декларативність оформлюється у структури фреймів, що більш-менш симетрично відтворюється і ментально, і об'єктивно. Якщо з точки зору соціального генезису ці фрейми є історично та культурно контекстуальними, тобто включеними у процеси боротьби за конструювання (вивченню цього аспекту неодмінно приділимо увагу тоді, коли перейдемо до дискурсивного рівня), то з точки зору окремих ситуацій залучення речей до символічного насильства на

діяльнісному рівні вони скоріше виступають як константа. Тоді як процес їхнього реального використання стає змінною, від якої залежить характер самої ситуації.

Основаючись на розділенні декларативного та реального функціоналу, можна виділити три змінні у схемі залучення речей до символічного насильства на діяльнісному рівні:

1. Очікувана та реальна операція чи дія з залучення(м) речей.
2. Очікувана та реальна соціальна характеристика агента, котрий залучає речі.
3. Очікувана та реальна соціальна характеристика речі, що залучається.

Також можна було б окремо виділити змінну, яка описує активну складову речі (наприклад, очікувану та реальну функцію речі, що використовується), і це відповідало б принципу симетрії акторно-мережевої теорії, проте все ж таки сам функціонал речі відноситься до системи її характеристик, тоді як активістський аспект речі безпосередньо втілюється у самій дії агента – першій змінній. Іншими словами, сама дія з залучення(м) речей до символічного насильства стає продуктом подвійного синтезу: співвідносяться складові, з одного боку, очікуваності та реальності та, з іншого боку, речові та агентні. Різні можливі комбінації цих характеристик визначають форми залучення речей до символічного насильства: від визнаної безпроблемної практики, для якої характерна тотожність між очікуваним та реальним по кожному з пунктів, до операції чи дії, що виробляється у «неправильній» манері «неправильними» людьми з залученням «неправильних» речей. Окремо окреслювати «ідеальні типи» таких форм залучення, по-перше, не має сенсу і, по-друге, є малоімовірним та малопродуктивним, адже критерії, що лежать у її основі, не дихотомічні (як, наприклад, у відомій типології девіації Р. Мертона [131]), а континуальні. Проте саме від форми залучення речей до символічного насильства багато у чому залежить співвідношення окремої операції та дії з соціальною практикою та, як наслідок, соціальною структурою: тотожність очікуваного та реального свідчить про «конформність» та «традиційність» символічного насильства по відношенню до існуючої системи гегемонії, тоді як розрив між ними стає певним «бунтом» чи «збоєм», який може бути викликано як тактичною чи стратегічною діяльністю агентів, так і об'єктивними

закономірностями у властивостях самих речей. Власне для підкреслення цього розмежування ми і пропонуємо цю достатньо просту та поверхневу схему, яка скоріше виступає орієнтиром для вивчення форм залучення, ніж однозначним керівництвом для нього.

В залежності від того, яку форму залучення речей приймає операція чи дія у ході символічного насильства, визначається і функціонал речі у процесах та практиках символічного насильства. Уникаючи традиційного модерністського розмежування суб'єкта і об'єкта, котре є абсолютно безперспективним у контексті нашого дослідницького питання, а також потрапляючи під вплив ідей акторно-мережевої теорії, слід розглянути можливі ролі/функції речі, які вона переймає у ході символічного насильства:

1. Медіація символічного насильства. Річ є свого роду інструментальним об'єктом символічного насильства, тим самим виступаючи посередником символічно-насильницького впливу на термінальний об'єкт – певну соціальну спільноту чи групу. Так, у ході символічного насильства використовуються матеріальні властивості і символічне навантаження речі з метою (від)творення гегемонії, сама ж річ сприяє кристалізації та укоріненню цього процесу, виступаючи «якорем взаємодії». Ця роль є найбільш незначною з точки зору перформативного потенціалу речей, адже актуалізується лише те, у якому режимі близькості знаходиться річ по відношенню до спільноти чи групи: чим річ є більш близькою, тим ефективніше відіграється / виконується роль / функція посередника символічного насильства. Певною мірою усі речі є медіаторами символічного насильства, адже передбачається їхня соціальна освоєність, що в собі несе насильницьку складову. Але куди більше дослідницьке значення мають контекстуальність та умовність кожної ситуації, а не їхня всеосяжність та універсальність; тому під час аналізу кейсів не має сенсу «картографування» усього символічно-насильницького навантаження окремої речі, перевагу слід надати тим сторонам речового оснащення, які залучаються процесам і практикам символічного насильства, що розглядаються, а іншими можна знехтувати.

2. Дистрибуція та редукція символічного насильства. Ця роль / функція актуалізується у тому випадку, коли властивості речі сприяють ретрансляції та поширенню зовнішніх проявів символічного насильства, тим самим посилюючи чи послаблюючи його ефект. Якщо у випадку з медіацією «вибір» речі стає довільним, то дистрибуція реалізується саме тими речами, котрі у окремій ситуації підходять для цього краще, ніж інші. Дистрибуція передбачає зростання кількісних показників процесів та практик символічного насильства за рахунок вузлового розташування окремих речей чи класів речей у мережі. Аналогічною за суттю і перформативним потенціалом, але протилежною за знаком роллю / функцією є редукція, тобто кількісне обмеження масштабів символічного насильства.

3. Референція та індиференція символічного насильства. У цих ролях / функціях ключову роль грає не режим близькості між річчю та спільнотою (як це було у випадку медіації) чи вузлове розташування у соціальних мережах (що необхідно для дистрибуції та редукції), а безпосередньо соціальні характеристики самої речі – її матеріальні властивості, функціонал, ефективність, знаково-символічне навантаження тощо. Річ стає ініціатором перформації у тому сенсі, що саме її властивості (як окремої речі, так і усього класу речей) якісно відрізняються від інших, сприяючи чи перешкоджаючи процесам символічного насильства.

Вивчення залучення речей до символічного насильства на діяльнісному рівні зосереджує свій евристичний потенціал на їхній інструментальній природі, що дозволяє вийти на питання перформативності речей, тобто їхнього квазісуб'єктного потенціалу у символічно-насильницьких процесах та практиках. Проте у фокус уваги не потрапляють інші не менш важливі аспекти функціонування речей у ході символічного насильства – проблеми конструювання символічного навантаження речей і співвідношення речей з ментальними та об'єктивними соціальними структурами, вивчати які слід з точки зору двох інших рівнів онтології речей. Звісно, ми виходимо з методологічної та світоглядної установки, що будь-яка соціальна дія (у тому числі з залучення(м) речей до символічного насильства) не є незалежною чи свавільною, натомість вона включена у соціальні структури. Найбільш доречною моделлю вивчення

співвідношення соціальної дії та соціальної структури на діяльнісному рівні залучення речей до символічного насильства ми вважаємо модель фрейму [62, с. 71] (і кейси діяльнісного залучення речей до символічного насильства ми будемо інтерпретувати саме у категоріях фрейму). Ця модель доповнюється і синтетичним розумінням самого фрейму (одночасно як когнітивної та матеріальної структури), що дозволяє співставити ментальні та речові характеристики соціальної практики. А для того, щоб адаптувати мікросоціологічний апарат фрейм-аналізу й до аналізу об'єктивних соціальних структур, пропонуємо поєднати його з структурістським конструктивізмом: точкою перетину стає інтерпретація когнітивного фрейму як підсистеми габітусу, тобто окремої комбінації диспозицій агента для певної конкретної практичної ситуації; така схема дозволяє одночасно прослідкувати вплив ментальних, матеріальних та об'єктивних структур на практику. Різність інкорпорованих та об'єктивованих соціальних структур, яка є індикатором процесів символічного боротьби за встановлення гегемонії, проявляється саме у некогерентності фреймованих взаємодій, тобто порушенні очікуваного порядку соціальної практики, тоді як пряме та безпроблемне їхнє функціонування свідчить про символічно-насильницькі процеси підтримки гегемонії. Подібний аналіз фреймів дозволяє дослідити, як глибинні та структурні соціальні процеси реалізуються у повсякденному житті людей, при цьому речі, що ними використовуються, розглядаються і як інструменти взаємодії, і як учасники, котрі певною мірою володіють перформативним потенціалом, і як індикатори самих процесів.

Зазвичай інтерес соціологів у подібних дослідженнях фокусується на впливі державної політики на повсякденність: наприклад, О. Гурова, працювавши в дещо іншій, але схожій методології, вивчала спідню білизну радянських жінок як результат уречевлення державної ідеології [71]. Однак ми вважаємо за потрібне вивчати подібні питання співставлення дискурсу та соціальної практики окремо, на іншому рівні онтології речей та з використанням інших методик, методів та методологій, про які поговоримо детальніше.

Залучення речей до символічного насильства на дискурсивному рівні їхньої онтології передбачає редукцію їхньої матеріальної складової на користь знаково-символічної, іншими словами (використовуючи геометричні аналогії), складні багатомірні фігури речей проєктуються на мовно-контекстуальну площину. Ця проєкція не є єдино можливою, універсальною та остаточною, навіть навпаки – така проєкція залучається у певні дискурси, а навколо її «вірності» ведеться символічна боротьба. І якщо на діяльнісному рівні можна знехтувати питанням про дискурсивну природу символізації речей, зосередивши увагу на конкретному варіанті інструменталізації, то лише у тому випадку, якщо воно розглядається окремо – у ході дослідження дискурсивного рівня. Тому залучення речей на дискурсивному рівні забирає у речей «право голосу», перетворюючи їх на пасивні об'єкти символізації. Тому хоча і дослідження цього процесу на окремому рівні навряд чи дасть щось нове з точки зору питання перформативних властивостей речей у символічному насильстві, але такий аналіз розкриває куди більший евристичний потенціал для вивчення «одухотворених» виробників символічного насильства, акцентуючи увагу на синтетичності та історичності цього «продукту».

Дискурсивне залучення речей до символічного насильства відбувається у два логічно послідовні, проте наочно неподільні етапи – мовному та мовленнєвому: спочатку річ оформлюється у вигляді елемента мови, який надалі використовується у мовленні. І якщо б ми використовували традиційні структуралістські моделі для вивчення цього питання, то достатньо було б розглядати комбінування елементів мови, яке і втілюється у мовленні, але префікс «пост-» у парадигмальному сенсі відіграє ключову роль, змушуючи та надихаючи на вивчення зворотного зв'язку – кристалізації мовлення у мові. Саме тому, незважаючи на хибно очевидну послідовність цих етапів, необхідно мати на увазі їхню взаємообумовленість; але ці етапи все ж таки розрізняються достатньо сильно, щоб їхнє виділення було принциповим. Основною характеристикою, що витікає із розділення мови та мовлення, стає відносна статичність першої та відносна динамічність другого, адже мова об'єктивована та інкорпорована у соціальних структурах, а мовлення – це соціальна дія, котра її породжує і нею ж породжується. Символічне насильство,

відповідно, реалізується одночасно і в мові (як об'єктивне символічне насильство), і в мовленні (як суб'єктивне символічне насильство), тому можна поєднати ці дві класифікації у одну. З цього випливає, що суб'єктивне символічне насильство виробляється у тих умовах і тими засобами, які задані об'єктивним символічним насильством, у той же час перше відтворює друге.

Залучення речей до символічного насильства оформлюється у дискурсивні процеси та практики, котрі можуть підтримувати чи протистояти гегемонії, що склалася. При цьому самі речі виступають як інструментальною, так і термінальною метою гегемонії: у якості елементів дискурсу вони наділяються певною символічною цінністю, символічним капіталом, який у певному культурному середовищі виступає ресурсом символічної влади. Одночасно речі є дефіцитними економічними ресурсами, що мають реальну виробничу та споживчу цінність, а їхня акумуляція для індивідуального та групового використання і є кінцевою метою системи панування. Із точки зору питання символічного насильства важливо зазначити те, що символічна та економічна цінність речей не обов'язково прямо пов'язані, якщо пов'язані взагалі: «Наш структурний закон цінності представляє собою найчистішу форму соціального панування, неувимому, як додаткова вартість, без опори на будь-який панівний клас чи силові відношення, без насильства, розчинену цілковито і безкровно в оточуючих нас знаках, усюди знаходить свою операціональність через код, котрим і промовляється нарешті найчистіший дискурс капіталу, позбавлений усіляких промислових, торгівельних або фінансових діалектів» [20, с. 58]. Наведена цитата Ж. Бодрійяра ілюструє розрив між реальною та символічною цінністю речей у (пост)сучасному суспільстві, розрив, що заповнюється дискурсом капіталу у найочевидніших традиціях одномірної людини, розрив, який метафорично описував ще К. Маркс: «У прямій відповідності до росту вартості світу речей росте знецінення людського світу» [129, с. 227]; тоді як сучасні дослідники В. Казакова та Т. Маркова вказують на те, що «симуляція останнього [речового світу – Д.Б.] і справжність першого [людського світу – Д.Б.] максимально загострює їхній антагонізм» [90, с. 82]. І цей розрив змушує нас «закрити очі» (щонайменше до того моменту, коли ми

перейдемо до аналізу третього рівня онтології речей) на реальну цінність речей, а отже і те, що володіння ними є термінальною метою гегемонії і, відповідно, символічного насильства, зосередивши увагу на їхній символічній цінності, що має конвенційну природу і встановлюється у ході символічної боротьби, виступаючи засобом встановлення та підтримання гегемонії.

Проте розрив між реальною та символічною цінністю речей, який очевидний для критично налаштованих соціальних філософів та вчених, у наочному житті вправно маскується дискурсом: той самий Ж. Бодрійяр вбачав у цьому промисел симуляції та симулякрів [20], неомарксистки підкреслюють роль хибної свідомості [124] та маніпуляції [130] тощо. І за рахунок цих явищ та процесів речі сприймаються цілісно та повноцінно, а їхня символічна цінність (не зважаючи на відірваність від економічної) далеко не завжди піддається сумніву. Більш того, за усім символічним нашаруванням та сама реальна цінність залишається недосяжною, перетворюючись на умоглядну абстракцію речі-в-собі. А коли відбувається проблематизації символічної цінності речі, то вона співставляється не з реальною цінністю, з іншою символічною (наприклад, грошовою).

Соціально освоєні речі передбачають свою включеність до певних мовно-знакових структур, причому зазвичай вони не обмежуються однією. Речам характерна подвійна багатозначність: їм одразу можуть бути притаманні декілька знаків, кожному з яких можуть відповідати декілька значень. Це і є першим і найбільш очевидним полем пошуку символічного насильства у дискурсивній онтології речей: які значення, приписані речі, використовуються і чому? Цей процес є симетричним до процесів критики та обґрунтування справедливості, досліджених Л. Болтанські та Л. Тевено [35]. Так, різні «гради», що використовують різні мовно-знакові системи, зіштовхуються навколо окремих речей, намагаючись з'ясувати, кому вони належать. Аргументація у цьому дискурсивному протистоянні використовується із різних «градів», суперечка ведеться різними мовами: одні вбачають у будівлі в Наталіївському парку Харківської області [56] культову споруду (Церкву в ім'я Всемилоствішого Спасу), другі – архітектурну пам'ятку візантійського стилю, треті – склад вугілля.

Доволі характерним є й те, що функціонал сучасних речей чи, мовою К. Кнорр Цетіни, об'єктів пізнання став настільки широким, що окрім безпосередньо дискурсивного зв'язку окремо взятої речі (перш за все, електронних пристроїв) з кожним з «градів» відтворюється і реально-функціональний зв'язок: «Справа в тому, що користувачі делегували гаджетам стільки компетенцій, що вони можуть стати «доречними» і «природними» при зверненні до таких градусів, для яких раніше були б потрібні зовсім різні предмети» [76, с. 267]. Це зумовлює розповсюдження уніфікованих процесів та практик символічного насильства, забезпечених функціоналом речей, а також зіштовхування протилежних інтересів та диспозицій з різних світів навколо окремо взятих речей, що виливається у дискурсивні антагонізми.

Дискурсивні проекції речей будуються відповідно до існуючих у дискурсі антагонізмів: елітний чи масовий товар, високий чи низький витвір мистецтва, чоловічий чи жіночий продукт тощо. Символічна боротьба навколо дискурсивних проекцій речей ведеться не стільки з приводу володіння та розпорядження ними, скільки за їхню інтерпретацію. Для цього розриви, що утворюються антагонізмами, заповнюються міфами щодо речей, націленими на укорінення інтуїтивно зрозумілих схем інтерпретації їхньої ролі та місця у дискурсі. Тобто річ стає об'єктом міфологізації, перетворюючись на матеріальний корелят дискурсивних антагонізмів. За міфологізації використовується спрощена модель речі (редукована у ході проекції), яка наділяється саме тими характеристиками, що необхідні для одного полюсу антагонізму. Наприклад, кухонні та побутові прилади за рахунок дискурсивних засобів (реклами, маркетингового позиціонування, дизайну, стереотипів і т.д.) залучаються до гендерного антагонізму і оформлюються як атрибут жінок, тим самим підтримуючи чоловічу гегемонію, притому ігнорується очевидний факт, що жодної статевої чи гендерної обмеженості функціонал цих речей не має.

Розрив між реальними характеристиками речі та їхнім дискурсивним відтворенням настільки істотний, що дискурсивні проекції відокремлюються у окремі відносно незалежні соціальні конструкти, що функціонують за незалежними

від «оригіналу» правилами. Дискурсивні проекції речей включаються у соціальні взаємини зовсім іншого порядку та природи, ніж їхні матеріальні втілення, отримуючи якісно відмінні властивості та характеристики. Очевидно, що вони переймають властивості дискурсу та його елементів, включаючись у мовно-мовленнєву гру та знакові системи. Неминучість редукції та уніфікації речі для її включення до знакових систем і є тим самим системним символічним насильством на річчю і тими, хто з нею має справу, адже цілеспрямовано чи мимоволі доводиться ігнорувати значну частку її потенціалу (з іншого боку, «подібна однорідність речей полягає серед іншого у відсутності необхідності їх деталізувати» [107]). І у ході цього включення утворюються нові мовні та дискурсивні зв'язки між річчю та іншими соціальними об'єктами, яких не було у її матеріального аналогу: за найрозповсюдженішою версією, назва московського Китай-города ніяк не пов'язана з Китаєм [100], але банальна омонімія нерозривно пов'язала його з феноменом Чайна-таун (щонайменше на рівні асоціацій).

Така ситуація ілюструє те, що речі під час свого вписування у дискурси хоча і втрачають певні змістовні характеристики, редукуючись лише до затребуваного контекстуального значення, проте отримують інші, не-матеріальні властивості. Мова йде про те, що дискурсивна проекція речі набуває властивостей тексту, вбудованого у «вітіювату» ризому [73], децентралізована та ситуативна структура якої зумовлює варіативність та фрагментарність інтерпретації самої речі. Це пов'язано з тим, що знаки, з яких складається текст речі, володіють багатьма значеннями, і це призводить до множинності як самих знаків [75], так і тексту в цілому – «у ньому <...> немає центру, який його поєднує, немає закритості» [5, с. 415-416], а будь-яке прочитання тексту призводить до появи нових смислів, що забезпечує його незавершеність та відкритість. Так актуалізуються їхні інтертекстуальні властивості, адже «будь-який текст будується як мозаїка цитат, будь-який текст є продуктом вбирання і трансформації якогось іншого тексту» [109, с. 167], а сама інтертекстуальність «не може бути зведена до проблеми джерел і впливів; вона являє собою загальне поле анонімних формул, походження яких рідко можна виявити, несвідомих або автоматичних цитат, що

даються без лапок» [5, с. 418]. І якщо на діяльнісному рівні залучення речей до символічного насильства їхні матеріальні та функціональні особливості стають референтом для останнього, тобто «підказують» виробникам символічного насильства те, як саме його слід виробляти, то на дискурсивному рівні функцію референції переймають на себе мова та мовлення: мережа семантичних, граматичних, морфологічних, фонетичних, метафоричних та інших зв'язків, скомбінована автором у текст та занурена у контекст, остаточно відриває «оригінальну» річ від її матеріального світу, заточуючи її у світі дискурсу.

З цього випливає, по-перше, теза про варіативність та плинність символічно-насильницького впливу речей-текстів (щонайменше на ділянках ризоми, віддалених від «стержневого корневища», тобто на умовній периферії); по-друге, проблема впливу суто дискурсивних та мовних факторів під час залучення речей-текстів до символічно насильства, що не пов'язані з матеріальністю речі; по-третє, питання щодо інтеріоризації текстів. Різниця між світами автора тексту та його інтерпретатора, яку підкреслювали постструктуралісти, у проблемі речей-текстів доповнюється різницею між світами «автора» речі та автора «тексту про річ». На жаль, методологія дискурс-аналізу не дає однозначних засобів для аналізу цієї різності, і на гносеологічному рівні вона редукується (аналогічно тому, як редукуються характеристики самої речі при проекції її у мовні системи), проте триангуляція теоретико-методологічного апарату дозволить розглянути і це питання – на діяльнісному та/або просторовому рівнях.

Повертаючись до проблеми інтеріоризації речей-текстів слід також зазначити, що їхні знаково-символічні властивості дозволяють реалізувати символічне насильство з залученням їхньої дискурсивної складової без використання безпосереднього матеріального субстрату: напевне, більшість сучасних людей не мали справи ані з важким армійським озброєнням, ані з важкими наркотиками, проте достатньо чітко уявляють собі їхню небезпечність та деструктивну спроможність, тому негласно чи гласно погоджуються з необхідністю їхнього контролю. Об'єктивна обмеженість людського праксису окреслює межі життєвого світу, при цьому кордони практичного та

гносеологічного кола не співпадають. І за рахунок тотальної інформатизації, функціонування інституцій ЗМІ, освіти, масової культури та інших зона обізнаності сучасної людини на порядки перевищує зону компетентності: досвід, здобутий людиною у безпосередній практичній діяльності з використанням окремих речей та класів речей, у рази менший від «переказаного» досвіду. Цей когнітивний розрив заповнюється міфами (ми пропонуємо трактувати «міфи» у традиції Е. Лакло та Ш. Муфф [207]; детальніше – див. підрозділ 1.2), які і є засобом та метою символічного насильства. Так відбувається поляризація символічно-насильницького впливу з залученням речей-текстів: процеси та практики символічного насильства з особами, групами та спільнотами, що мають справу з матеріальними «оригіналами» речей, не тотожні за формою і суттю до процесів і практик тих, хто має справу лише з міфологізованими «аналогами». І чим більша соціальна дистанція між цими полюсами, тим більш спрощений та редукований міф виробляється. Характерним є й те, що у ході міфологізації відбувається спрощене описання не тільки речей, але й реїфікація цих міфів для опису груп та спільнот через властивості та характеристики речей. Навмисно уникаючи сензитивних тем, на кшталт прирівнювання тутсі до тарганів під час геноциду в Руанді, наведемо дещо комічний приклад зі сфери масової культури: серед шанувальників рок-музики існує міф щодо «примітивності» басистів [7], пов'язаний з непомітністю та неочевидністю їхнього вкладу у спільну музичну композицію (особливо на фоні вокалістів, соло-гітаристів та ударників); вони сприймаються як «недогітаристи», що грають на «спрощеному» варіанті гітари (адже бас візуально схожий на гітару, але зазвичай має 4 струни, а не 6 чи 7, як на власне гітарах); таке сприйняття розповсюджується і на самих басистів, які сприймаються як «спрощені» та «примітивні» музиканти. Чим більш радикальним є антагонізм між одними та іншими, тим сильніше це консолідує групу (чи сприяє перетворенню невизначеної спільноти на реальну соціальну групу) – повертаючись до попереднього прикладу, показовим є й не менш іронічний міф про «унікальність» та «ексклюзивність» басистів як істинних творців рок-музики [Там само].

Розрив між «теоретиками» та «практиками» використання речей структурно схожий на еліасівський розрив між істеблішментом та аутсайдерами, і дійсно в них відтворюється тотожна логіка. Але зазвичай «практики» представляють собою кількісну меншість по відношенню до «теоретиків» (хоча це не є принциповим) і, що куди більш важливо, «теоретики» та «практики», на відміну від двох інших згаданих пар, можуть існувати одне без одних, тому і їхня внутрішня єдність необов'язкова. Більш того, сам критерій практичного досвіду хоч і є суттєвим, проте не є достатнім чи необхідним, а стає лише однією з можливих осей розколу, і чи відрізняється він від інших, суто дискурсивних – це окреме питання. Паралельно з ним існують і інші розколи, організовані на іншій основі, причому лінії цих розмежувань можуть проходити і скрізь спільноти «теоретиків» і «практиків» одночасно. Тому у цьому контексті важливим є одне: розрив між тими, хто безпосередньо знайомий з речами, і тими, хто знайомий з ними опосередковано через міфи, є універсальним, тоді як усі інші суто дискурсивні розриви культурно та історично контекстуальні.

Отже, залучення речей на дискурсивному рівні до процесів символічного насильства передбачає редукцію їх до тексту, включеного у мовну систему та контекстуальну ситуацію. Тим самим річ-текст переймає знаково-символічні властивості елементів дискурсу, що сприяє її розповсюдженню та інтеріоризації у текстуальному агрегатному стані і, тим самим, її символічно-насильницького потенціалу. За рахунок міфологізації речей та реіфікації міфів створюються та відтворюються антагонізми у дискурсі, які у ході символічної боротьби втілюються у виробництві гегемонії. Проте залишається відкритим питання: чи є принциповим для залучення речей до символічного насильства те, що у речей-текстів існує матеріальний «оригінал»? Аналіз діяльнісного рівня дав ствердну відповідь на це питання, але лише у розрізі окремих ситуацій. Чи важливо це у розрізі глибинних процесів – дозволить відповісти аналіз просторового рівня.

Залучення речей до символічного насильства на просторовому рівні передбачає синтез їхніх фізично-просторових та соціально-просторових властивостей, що відбувається у ході виробництва соціальної практики. Сам

фізичний простір у його топологічно-географічному розумінні стає «носієм соціальних відносин, і його явленність в цій іпостасі для учасника відносин та/або для спостерігача (так само як і неявленність) також мають соціальне походження» [170, с. 248]. Тим самим фізичний простір стає продуктом уречевлення соціального простору, а соціальний простір – культивуваці фізичного. Властиве сучасному / класовому суспільству ієрархізоване розрізнення, у відповідності до якого будується соціальний простір, реїфікується у просторі фізичному, тим самим реалізуючись та кристалізуючись у ньому. А це значить, що сам процес і результат виробництва простору передбачає символічно-насиленіський характер тією мірою, якою він притаманний системі соціальних відносин, що уречевлюється. З іншого боку, соціальний простір вибудовується у ході освоєння фізичного простору за рахунок його культивування, видозмінення, розподілення тощо. Тому простір у його широкому значенні є процесом та результатом реїфікації соціальних відносин у матеріальному світі та культивуваці соціального простору на фізичному світі.

Для термінологічної локалізаці простору слід його прирівняти до освоєного простору, тим самим відсікаючи з поля нашого інтересу ті зони та ділянки, на яких безпосередньо не відбуваються соціальні взаємодії. В утрированому варіанті це позбавляє нас необхідності враховувати глибини океану та закуточки космосу, але при більш предметному розгляді стає очевидно, що ступінь освоєності простору – величина відносна, що характеризується інтенсивністю практик з його виробництва, і, відповідно, від чого залежить інтенсивність реїфікації процесів символічного насильства у ньому. Найбільш трансформовані, культивовані та урбанізовані ділянки простору – міста – стають місцем з найвищим ступенем зосередженості процесів та практик символічного насильства, тому саме вони і займають левову частку нашого тематичного розбору.

Характерна для (сучасних) міст організація фізичного та соціального простору стає зосередженням об'єктивованих та укорінених владних відносин у їхньому найбільш широкому, трансцедентальному розумінні. Навіть за утопічно-горизонтальною системою самоуправління та самоорганізаці міста неминучою стає

диференціація життєвих шансів мешканців різних його частин та районів, особливо це проявляється у розколі між центром та окраїною, між різними формами забудовлі, між доступністю міської інфраструктури тощо [15; 116; 117; 141]. Чим вищий ступінь освоєності простору, тим вища його цінність, тому його розподіл стає предметом зіткнення диспозицій та об'єктом символічної боротьби. І у ході цієї боротьби її мета стає її же засобом: привласнення простору виступає одним з інструментів встановлення гегемонії. Характерна для символічної боротьби латентність та непомітність максимально хитро досягається засобами матеріального фізичного середовища, приймаючи форму будівель, вулиць та районів, які буквально та фігурально оточують своїх мешканців. Як пише П. Бурдьє, «архітектурний простір, чії безсловесні накази адресуються безпосередньо до тіла, володіють ним зовсім так само, як етикет палацових товариств, як реверанси і повага, яка народжується з віддаленості, точніше, з взаємного віддалення на шанобливу дистанцію» [44, с. 52]. Його співвітчизник та однодумець А. Лефевр підмічає, що «пихата вертикаль будинків-веж, публічних і особливо державних будівель привносить в візуальний план нахабну фалічну або, вірніше, фалократичну символіку; вона демонструє себе, виставляє себе напоказ, але так, щоб кожен глядач побачив у ній владу. Вертикаль, висота в усі часи служили просторовим вираженням присутності влади, здатної на насильство [116, с. 108]. Неохоче відкидаючи фрейдистські конотації, однозначно погодимось з притаманною зверхністю «трудовим та залізобетонним», скляним чи будь-яким іншим хмарочосам і подібним їм творінням; причому це не стільки метафорична зверхність гігантського монструозного творіння над людським тілом, скільки їхня реальна ексклюзивність, закритість та елітарність, якраз таки оформлена в урядових чи бізнесових спорудах, розташованих на самому видному місці, проте недосяжними за системою охорони та режимом доступу.

Непомірність високоурбанізованої архітектури можна розглядати у якості свого роду потлачу, «необумовленої трати, <...> мета якої полягає в ній самій» [8, с. 188-189], тобто карнавальної гри, у ході якої «люди братаються і в той же час залишаються чужими; вони спілкуються і протидіють одна одній в

гігантській комерції та постійному турнірі» [134, с. 202]. Висота таких будівель особливо контрастує на фоні одноповерхової периферії, оригінальність виділяється з-поміж одноманітності спальних районів, а чистота та блиск протиставляються сірості індустріальних зон. Аналогічним чином поляризуються класичні «кольорові» гетто та елітні райони («золоті» та «позолочені» гетто), котрі тотожні у своїй закритості та ексклюзивності, але протилежні у престижності, цінності та життєвих шансів, що ними надаються. Тим самим соціальна структура нерівності втілюється, реалізується та закріплюється у матеріальних конструктах, продукуючи символічне насильство, що обмежує не тільки ментально, а й фізично.

Ключовим індикатором процесів символічного насильства у просторовому розрізі є показник (соціальної) дистанції. Ми погоджуємось із З. Бауманом у його скептицизмі щодо спроб «об'єктивного» вимірювання простору у соціальних науках, ідея якого «паразитуює на відмінності між “близькими” або “далекими” предметами і людьми і на розумінні того, що деякі люди і предмети знаходяться до вас “ближче”, ніж інші» [9, с. 46-47], тому очевидним чином віддаємо перевагу тезі Е. Дюркгейма, М. Мосса та їхніх послідовників щодо соціальної природи та культурної зумовленості класифікації взагалі і класифікації відстані зокрема. Речі у цьому контексті виступають, з одного боку, засобом зближення-віддалення, за допомоги яких створюється, відтворюється та змінюється дистанція, та, з іншого боку, мірилом дистанції, тобто власне протяжність певних речей стає еталоном, з яким співставляється відстань між об'єктами та суб'єктами соціального.

Продовжуючи метафору Б. Латура про речі як «масу, якої бракує» [112], підмітимо їхню спроможність «викривляти» простір: медіативний функціонал речей (особливо електронних пристроїв) дозволяє змінювати дистанцію у соціальному просторі без змін у фізичному, і навпаки. Той самий смартфон може моментально зблизити людей з різних кінців світу і розділити тих, хто знаходиться у одному приміщенні – достатньо просто підключити навушники та запустити на телефоні відеочат. Матеріальні, функціональні, технологічні властивості речей багато у чому обумовлюють соціальну дистанцію у групах та спільнотах (та між ними), що їх використовують. Проте очевидно, що їхній вплив не є константним та

одностороннім, адже самі речі виробляються та видозмінюються у ході практик, тому мова йде скоріше про обопільний зв'язок властивостей речей та соціальної дистанції [121], і, що менш очевидно, цей зв'язок не є лінійним. Спроможність речей до зближення чи віддалення не обов'язково реалізується у тій мірі, яка об'єктивно можлива, більш того – речі зазвичай «пропонують» діапазон можливого функціоналу, питання у тому, як саме він використовується. І відповідь на це питання треба шукати у соціальній логіці, тобто у логіці розрізнення, котра у сучасному суспільстві реалізується у ході процесу дистанціювання. П. Бурдьє з цього приводу виділяє закон дистанціювання [41], який стає основою функціонування всякого поля, що сягнуло певної міри автономії. Хоча французацікавила передусім соціальна дистанція, але він же і підкреслював певну гомогенність соціального та фізичного простору [44] і, відповідно, дистанції в них.

Дистанціювання передбачає зближення одних позицій між собою та віддалення їх від інших, при цьому саме виокремлення цих позицій відбувається у ході символічної боротьби: будь-яке дистанціювання одночасно включає у себе як зближення одних позицій між собою, так і віддалення інших: кордон не тільки відокремлює територію, але й оточує те, що на ній знаходиться. Самі ж позиції у привласненому просторі передбачають те, що раніше (цілеспрямовано чи мимоволі) вони були виділені та визначені, тобто вони у повній мірі являють собою соціальний конструкт, який був вироблений та продовжує вироблятися у ході соціальних практик. Речі у цьому контексті виступають засобом її об'єктивації, фіксації та укорінення, вони використовуються у тому руслі, яке передбачає сама позиція, а реалізація їхнього потенціалу зі зближення-віддалення відбувається у відповідності до диспозиційних схильностей та вимог. За рахунок ментально- та об'єктивно-структурного визначення призначення речей, що за своєю суттю є символічним насильством, відбувається їхнє залучення як засобів дистанціювання, причому і фізичного, і соціально-символічного (півметровий паркан навряд чи стане надійним засобом обмеження фізичного простору, що не можна сказати про простір соціальний). Тобто речі у своєму функціоналі об'єктивують та реїфікують процеси символічного насильства, які виокремлюють і визначають позиції, та

використовуються у ході практик символічного насильства, які передбачаються позицією і відтворюють існуючу гегемонію.

Мірилом дистанції виступають соціальні зв'язки, що реалізуються у ході практик. Рутинні повсякденні практики можливі лише за умови достатньо близької дистанції між учасниками, і чим дистанція більша, тим більш проблемними стає взаємодія (тобто, у термінології Л. Болтанські та Л. Тевено, за режиму близькості). Для взаємодій на дистанції, яку можна охарактеризувати як середню (у режимі інтенціональної дії), притаманна рефлексія, раціоналізація та інтенціональність, і речі, що в них залучені, заточені саме під це, тому потребують спеціальних габітусів: будь то знання PIN-коду від кредитної картки, вміння відтиснути педаль зчеплення при запалюванні двигуна авто чи навичка відкривати ампулку з залізною кришкою. Повертаючись до описання бюрократії як обителі процесів та практик символічного насильства у їхньому відносно «чистому» вигляді, яке ми приводили у попередньому підрозділі, зазначимо, що вона також є ідеальним прикладом відтворення соціальної дистанції: декілька десятиліть маючи у розпорядженні безліч технічних засобів, що могли б спростити її роботу, інертна бюрократична система продовжує використовувати менш ефективні та більш проблемні процедури (паперовий документообіг, персональна присутність, живі черги тощо) саме для того, щоб підтримувати соціальну дистанцію між «простими людьми» та «професійними бюрократами», вимушуючи перших мінімізувати звернення та проблематизувати кожне з таких, тим самим виправдовуючи існування останніх.

Якщо порівнювати рутинні та рефлексивні практики з точки зору соціальної дистанції, то порушення фонових очікувань (за Г. Гарфінкелем) чи розрив фрейму (за І. Гофманом) стає свідченням відмінної від потреб ситуації відстані учасниками. Продовжуючи інтерпретацію, рутинні практики слід віднести до *Gemeinschaft* (у термінології Ф. Тенніса), а рефлексивні – *Gesellschaft*, а М. Вебер тут виступає апологетом індивідуалізованого суспільства, побудованого на зв'язках середньої дистанції (адже саме цілераціональні дії він розглядав як «найбільш соціальні»).

Зі збільшенням соціальної дистанції між позиціями зменшується і вірогідність на взаємодію між тими, хто їх посідає, а також збільшується асиметрія

між її учасниками. Розглянувши взаємодії на близькій та середній відстані, також виділимо і взаємодії на далекій дистанції. Слідом за Л. Болтанські та Л. Тевено, які окрім двох зазначених вище режимів залученості (близькості та інтенціональної дії) [36]), у якості характеристики взаємодій на великій соціальній дистанції також пропонуємо використовувати ознаку публічності – для режиму публічного обґрунтування. Будь то екран телевізору, трибуна, сцена чи броньовик, речове оснащення не тільки забезпечує зв'язок між тими, хто виступає публічно, та їхньою аудиторією (на чому зазвичай акцентують увагу величальники сучасних медійних технологій на зразок М. Маклюєна), але й підтримує їх у нерівному положенні (про що казали ще Т. Адорно, Г. Маркузе та інші), буквально наголошуючи на ньому.

Саме публічна взаємодія на великій соціальній дистанції актуалізує (але не обмежує) іншу проблему у питанні залучення речей до символічного насильства – демонстрацію та латентизацію речей. Просторовий рівень онтології речей передбачає не тільки їхнє взаємне розташування у просторі та їхнє привласнення, але й наочність та рефлексивність такого розташування і привласнення. Функціональна та символічна система речей у просторі утворює середовище для соціальних взаємодій та практик, причому нерівний доступ до різних складових такої системи, обумовлюючись та оформлюючись у нерівності дистанції, не зводиться до неї. Окрім власне фізичної відстані між речами и агентами (обумовленою місцем у фізичному просторі) і об'єктивно-соціальної відстані (зафіксованої у соціальних полях), дистанціювання також втілюється і на ментальному рівні, за рахунок демонстрації та латентизації речей у їхньому функціональному та символічному вимірах. У ході освоєння та привласнення речі стають об'єктами когнітивних процесів окремо взятих агентів (перцепції, розуміння, пояснення, інтерпретації, запам'ятовування та згадування тощо), результативність яких значною мірою залежить саме від можливості безпосереднього чи опосередкованого контакту між ними, тобто відкритості чи закритості речей для агентів.

Демонстрація речей відбувається шляхом маркування їхніх зовнішніх проявів та акцентування властивостей і характеристик, а латентизація – шляхом

маскування «форм» та ігнорування «сутностей». За рахунок демонстрації чи латентизації речей у просторі відбувається конструювання та актуалізація відповідних схем сприйняття, мислення та судження агентів, що стає запорукою встановлення та підтримання дисциплінарної та дискурсивної влади. При цьому функціональні характеристики і властивості речі чинять вплив на першу – дисциплінарну владу – шляхом фізичного, тілесно орієнтованого конституювання діяльності агентів, тоді як символічні властивості та характеристики речі реалізуються у другій – дискурсивній –, яка передбачає ментальне визначення та обмеження поведінки.

За рахунок взаємного розташування та дистанціювання агентів і речей, а також демонстрації та латентизації останніх для перших і відбувається залучення речей до процесів символічного насильства на просторовому рівні. Прямим і наочним втіленням залучення речей до символічно-насильницьких процесів виступають практики символічного насильства, які стають «точкою перетину» діяльнісного використання, дискурсивної арткуляції та просторового привласнення речей. Саме практики для нас є наріжним каменем вивчення проблеми символічного насильства, адже вони виступають стійкими елементами організації процесів символічного насильства, являючи собою наочне їхнє втілення, що піддається безпосередньому емпіричному аналізу. Мимоволі приходячи до тих же висновків, що й прихильники прагматичного повороту в соціології, ми, як і вони, пропонуємо зосередити увагу на дослідженні окремих практик реалізації та ситуацій втілення символічного насильства, але на відміну від них ми не плануємо обмежуватись лише розумінням та поясненням цих практик та ситуацій, а орієнтуємось на пошук тенденцій та закономірностей глибинних процесів символічного насильства у генералізованому розумінні.

Висновки до розділу 2

У другому розділі дисертації була проведена спеціально-соціологічна концептуалізація залучення речей до символічного насильства. Першим її етапом

було вдосконалення тематичного категоріального апарату постструктуралізму у соціології: поняття «символічне насильство» було співставлено та узгоджено з іншими суміжними поняттями. Так, найбільш загальним поняттям у цьому контексті виступає «символічна боротьба», яку ми пропонуємо інтерпретувати як перманентний процес реалізації та відстоювання життєвих шансів. Стійкий елемент організації процесу символічної боротьби, що характерний для певного поля (соціальної ситуації місця та часу), описується дефініцією «символічної влади». Вона реалізується у двох ключових формах, які можна позначити через терміни «дисциплінарної влади» (влади підтримання соціального порядку, що обмежує, змушує та примушує відповідати встановленим соціальним конструктам) та «дискурсивної влади» (влади встановлення соціального порядку, яка ідентифікує та описує соціальні конструкти). Основне джерело та основний ресурс символічної влади (як і дискурсивної та дисциплінарної) можна описати за допомоги категорії «символічний капітал» (у традиції П. Бурдьє). А системна конфігурація диспозиційно симетричних форм та проявів символічної влади у різних соціальних полях представляє собою те, на що вказує термін «гегемонія».

Саме символічне насильство являє собою аналітично виокремлений процесуальний момент символічної боротьби у ході застосування символічного капіталу для встановлення (дискурсивної) та відтворення (дисциплінарної) символічної влади, що оформлюється у вигляді гегемонії. На основі такого розуміння було запропоновано авторське визначення терміну «символічне насильство» як нав'язування значень, символів або символічних систем та їхня легітимація, направлених на встановлення та відтворення гегемонії. Ключовою антиномією символічного насильства виступає протиставлення процесів нав'язування (*imposition*) та спротиву (*opposition*), які реалізуються у тактичних та стратегічних формах (що було виділено слідом з концепцією повсякденності М. де Серто), а генералізує цю антиномію процес легітимації, тобто пояснення та виправдання соціальної реальності. Символічне насильство симетрично реалізується на двох рівнях: об'єктивних соціальних структур – об'єктивне символічне насильство, та когнітивних соціальних структур – суб'єктивне

символічне насильство (тим самим ми «розбили» запропоновану С. Жижеком тріаду суб'єктивного, символічного та об'єктивного насильства, перебудувавши її у діаду суб'єктивного та об'єктивного символічного насильства).

Оскільки мета дисертації передбачала фокус на проблемі залучення до символічного насильства речей, це вимагало окремої концептуалізації, яка і була проведена у підрозділі 2.2. Початковим (чи навіть попереднім) етапом залучення речей до символічного насильства було визначено процес їхнього соціального освоєння, який являє собою динамічну єдність символізації речі (тобто ототожнення речі зі значенням, символом чи символічною системою, яке може мати форму номінації, класифікації, кодифікації чи стигматизації) та матеріалізації символу (втілення значення, символу чи символічної системи в неіснуючих раніше речах чи їхніх матеріальних характеристиках, яке може мати форму виробництва речі, її тиражування, ремонту та реставрації і зміни). Саме по собі соціальне освоєння речі передбачає символічно-насильницький характер, що можливо фіксувати і досліджувати при вивченні окремих речей чи класів речей. Проте за більш широкого розгляду (з вивченням залучення речей взагалі) необхідною стає розробка аналітичної схеми, орієнтованої не на окремі речі чи окремі процеси символічного насильства, а на їхню «точку перетину» – конкретні практики та ситуації. Фундаментом для такої схеми стала трирівнева модель соціальної онтології речей, що була виведена у першому розділі. Для кожного з трьох рівнів було виділено ключові індикатори залучення речей до символічного насильства для емпіричного вивчення діяльнісного використання, дискурсивної артикуляції та просторового привласнення речей у символічно-насильницьких практиках, яке й буде розглянуто у наступному розділі.

Результати досліджень даного розділу наведено в публікаціях: [23], [24], [25], [26], [28], [29], [32], [33], [196].

РОЗДІЛ 3

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАЛУЧЕННЯ РЕЧЕЙ ДО СИМВОЛІЧНОГО НАСИЛЬСТВА

Як ми вже неодноразово зазначали, тематика символічного насильства взагалі та проблема залучення до нього речей зокрема, з одного боку, є дуже складною, специфічною та багатоаспектною та, з іншого боку, майже не піддавалася прямому та системному вивченню. Усі відомі нам прямі чи непрямі дослідження символічного насильства виокремлювали його лише як програмний пункт у цілісному вивченні іншого об'єкту: класичний приклад – праці П. Бурдьє та його однодумців з приводу системи освіти, які ми докладно розглядали у попередніх розділах. Більш того, ми не зустрічали жодних досліджень, присвячених безпосередньо предмету нашого дослідження (залучення речей до процесів символічного насильства), а лише ті, які побіжно перетинаються з цією проблематикою чи просто схожі за методологією та духом. Тому, аналогічно з вибудовуванням теорії, наш емпіричний пошук на даному етапі буде будуватися за індуктивною логікою і матиме розвідувально-ілюстративний характер.

Зазвичай для аналогічних задач у соціологічних науках найбільш прийнятним є робота в парадигмі якісної методології, що передбачає наступне:

- По-перше, відправною точкою дослідження за допомоги якісних методів є проблемна ситуація чи, в термінах Д. Сільвермана, «зіткнення з незрозумілим феноменом» [Цит. за: 162, с. 146]. Тому наше дослідження буде присвячено не вивченню окремого реального об'єкту, а пошуку проявів проблеми залучення речей до символічного насильства у соціальній реальності, що спостерігається.

- По-друге, в процесі дослідження проблема уточнюється через осмислення фактів, що спостерігаються, з різних точок зору. У термінах В. Ядова, початковим моментом пізнання є «живе споглядання», в якому вже міститься «установка, сформована колишнім знанням і досвідом» і яке повинно постійно «критично аналізуватися» дослідником [194, с. 19-20]. Відповідно, основною метою такого

дослідження є не стільки вивчення самої проблеми, скільки збір даних для вдосконалення теоретичної моделі.

- По-третє, вчений, який використовує якісні методи, зацікавлений не в більшому обсязі точної статистичної інформації; головним чином йому необхідна диверсифікація об'єктів спостереження і, відповідно, максимальна варіативність даних (нехай і без оцінки значущості та розповсюженості їхніх проявів). Це надихає нас не просто на вивчення типових та «нормальних» ситуацій, але й на цілеспрямований пошук найбільш специфічних, неординарних та навіть абсурдних проявів проблеми, що вивчається.

Зважаючи на складну синтетичну природу процесів символічного насильства, їхню укоріненість у об'єктивних та ментальних соціальних структурах, а також розворот тематики у бік «неживих» та «безмовних» речей, ми потребуємо, з одного боку, максимально мобільного та варіативного підходу до збору та аналізу даних та, з іншого боку, можливості розглядати конкретні, чітко визначені практики та ситуації залучення речей до символічного насильства у їхньому глибинному розрізі. Тому найбільш доречною та доцільною для нашого дослідження стратегією пошуку, збору та відбору даних є методика кейс-стаді (Case Study), яка спрямована на глибокий, повний і комплексний аналіз соціального процесу чи феномену на прикладі окремого емпіричного об'єкту (випадку) [145]. Така стратегія дозволяє поєднувати у собі принципи мультипарадигмальності (з її варіативністю у постановці теоретичної проблеми та інтерпретації емпіричних матеріалів) та поліметодичності (який «розв'язує руки» під час вибору методів, методик та технік збору, обробки та аналізу даних) у вивченні достатньо конкретних ситуацій. І якщо мультипарадигмальність для нас не є настільки необхідною, адже проблематизація, що закладена у ядро даного дослідження, можлива лише у рамках критичної та постструктуралістської парадигм, тому і проблема може вивчатися лише у їхньому фарватері, то мультиметодичність є просто необхідною. З одного боку, вона дає можливість диверсифікації об'єктів спостереження, яка необхідна для вивчення широти спектру можливих проявів процесів символічного насильства. Та, з іншого боку, вона дозволяє реалізувати

тріангуляцію теорії та емпірії, що була запрограмована у нашій теоретико-методологічній схемі залучення символічного насильства. Стосовно даного дослідження стратегія кейс-стаді дає можливість тріангуляції одночасно у декількох площинах:

- Теоретична тріангуляція. Закладена у спеціально-теоретичному розділі схема залучення речей до символічного насильства на трьох рівнях їхньої онтології потребує вивчення цілком різних ситуацій та практик, які не можна підвести під спільну основу. Стратегія кейс-стаді дозволить не тільки їх відібрати, але й впорядкувати.
- Емпірична тріангуляція. Ця стратегія дає можливість вести диверсифікований пошук та відбір кейсів-прикладів ситуацій залучення речей до символічного насильства, що дозволяє досягти тієї самої широти спектру можливих проявів цього процесу.
- Методична тріангуляція. Кейс-стаді залишає за нами право використання будь-яких методик та технік збору, обробки та аналізу даних для вивчення кожної окремої ситуації – якісних чи кількісних, опитувальних чи неопитувальних, пояснювальних чи наративних тощо. Це мінімізує проблеми, пов'язані з обмеженістю окремих соціологічних методів.

Ми пропонуємо проводити емпіричне вивчення залучення речей до символічного насильства окремо на, дискурсивному, просторовому та діяльнісному рівнях їхньої соціальної онтології. Для кожного з трьох рівнів будуть розроблятися окремі методи, методики та техніки (у відповідних підрозділах дисертаційної роботи), котрі ми будемо використовувати для вивчення кейсів, які спеціально відібрані так, щоб краще відображати особливості досліджуваного аспекту.

3.1 Комбінований критичний дискурс-аналіз дискурсивного рівня залучення речей до символічного насильства

Для дослідження процесів та практик залучення речей до символічного насильства на дискурсивному рівні пропонуємо використовувати комбінацію методології Е. Лакло та Ш. Муфф [207] з методикою КДА Н. Феркло [172]. Як вже зазначалося у підрозділі 1.2, постструктуралістська модель перших, ідеально поєднуючись з іншими теоретико-методологічними підходами, які ми використовуємо у рамках цього дослідження, може бути використана (майже) у чистому вигляді для вивчення дискурсивних процесів символічного насильства з залученням речей; у той же час модель останнього надає інструменти для дослідження окремих дискурсивних подій та практик з залучення(м) речей до символічного насильства.

Проте і модель дискурсивної гегемонії, і критичний дискурс-аналіз орієнтовані на вивчення текстів, тоді як ми стикаємося з дещо іншим об'єктом – вписаними у дискурс речами. Дійсно, під час дискурсивного освоєння речі редукуються до текстів («речей-текстів»), включаючись у мовну систему та контекстуальну ситуацію, тим самим переймаючи знаково-символічні властивості елементів дискурсу; і тому ми маємо повне право розглядати їх саме як тексти. Але одночасно з цим існує зв'язок (хоча і не жорсткий та лінійний) між дискурсивною проекцією речі та її матеріальним втіленням, і цей зв'язок неможна ігнорувати з огляду на мету та задачі нашого дослідження. Тому методика дискурс-аналізу, яка буде використана для вивчення залучення речей до символічного насильства, повинна мати достатню мобільність та варіативність (навіть за рахунок зменшення точності і однозначності даних), тобто її розробку та реалізацію слід проводити у відповідності до норм інтерпретативної парадигми.

Основна мета цього дискурс-аналізу – прослідкувати закономірності виробництва символічного насильства шляхом артикуляції речей-текстів. Об'єктом такого КДА стає сукупність комунікативних подій, а саме актів

артикуляції речей-текстів у ході процесів символічного насильства. Предмет нашого КДА складається з трьох пов'язаних між собою елементів:

1. Дискурсивної практики, тобто продукування та відтворення певних елементів дискурсу за рахунок артикуляції речі-тексту.
2. Речі-тексту, тобто дискурсивної проекції речі, що артикулюється.
3. Соціальної практики, тобто певного «соціального контексту» акту артикуляції речі-тексту; він представляє з себе соціальну матрицю дискурсів, боротьбу дискурсів у ході процесів структурування соціальної реальності за рахунок закріплення за знаками (речами-текстами) певних значень для встановлення, відтворення та зміни відносин ідентичності.

Як вже зазначалось у попередніх розділах, для формування масиву даних використовується стратегія кейс-стаді; пошук та відбір кейсів відбувався методом «снігової кулі» та експертної оцінки відповідності критеріям символічного насильства (див. розділ 2). В результаті було сформовано масив з 15 кейсів з різних дискурсів та соціальних полів (повний перелік розглянутих у даному підрозділі кейсів див. у додатку Б), які умовно можна розподілити на такі соціальні індустрії:

- 1) Індустрію масової та високої культури, а також індустрію спорту та індустрію свят.
- 2) Політичну індустрію. До неї входять кейси, пов'язані з міжнародними відносинами, політико-ідеологічною боротьбою, політичними ритуалами та державною символізацією.
- 3) Індустрію товарного споживання.
- 4) Індустрію гендеру, тілесності та сексуальності.
- 5) Індустрію релігії.

Кожен з кейсів, які ми виділяємо, не можна однозначно віднести лише до однієї індустрії; вони одночасно підпадають (щонайменше) під дві категорії, а виділення «головної» у цьому ряду не відповідає зазначеному принципу епістемологічного плюралізму, тому їхній аналіз пропонуємо організувати шляхом виділення «точок перетину» різних індустрій. Першою такою точкою перетину

стає «перехрестя» індустрії культури та індустрії політики. У цьому контексті пропонуємо наступні кейси:

- ✓ «Вантаж 300» – акціоністська виставка, яка проходила у Москві восени 2018 року [70]. Вона представляла з себе залізну клітку (приблизно метр на метр на метр), огорнуту целофаном, у яку була поміщена сама авторка (як вона заявляла, «у цій клітці тіло. Тіло, яке катували» [70]), а об'єкт було розташовано на одній з вулиць міста (див. додаток Б.1, Б.1.1 та Б.1.2).
- ✓ «Класова піраміда» – радянська циркова вистава 1930 року [88], у рамках якої була побудована «людська піраміда» з шести рівнів, що ілюструє класову структуру Російської імперії (див. додаток Б.2).
- ✓ «Несвяткові листівки» – акція під час війни у Хорватії (1991-1995 рр.) [173], у ході якої фотографії з бойових дій оформлювались у вигляді різдвяних листівок та розсилались у інші країни (див. додаток Б.3).
- ✓ «Розповідь служанки» – серія протестних акцій [Напр., 54; 61; 78] жінок, одягнутих у стилістиці екранізації роману Маргарет Етвуд «Розповідь служанки» (див. додаток Б.4).
- ✓ «Хрест на Кремлі» – конфуз у промо-ролиці до Чемпіонату Світу з футболу, у якому на Спаській вежі Московського кремля зображено хрест замість червоної зірки [203].
- ✓ «Провокаційний номерний знак» – ситуація, що сталася на зйомках британської автомобільної телепередачі Top Gear на півдні Аргентини [199], під час якої номерний знак авто одного з ведучих програми («H982 FKL», див. рис. Б.5) був сприйнятий аргентинськими націоналістами як натяк на Фолклендську війну 1982 р., що викликало скандал у пресі з послідуєчими протестами, агресивними діями з боку місцевих мешканців, масовими безладами, нападом на знімальну групу та її поспішну депортації з території країни.
- ✓ «Випускний у Йємені» – святкування після проходження курсу молодого бійця йєменськими новобранцями (котрі воюють на боці хуситів) [212], яке передбачає урочисте проходження маршем по прапорам США та Ізраїлю, що заздалегідь кладуться на землю (див. рис. Б.6).

Взагалі, політичний функціонал та політична репрезентація мистецтва, масової культури та святкувань представляє з себе безкінечне джерело емпіричних даних та неосяжну тематику для наукового вивчення, проте у рамках нашого дослідження це є лише одним з фокусів уваги. Першим, на що слід звернути увагу під час аналізу цих кейсів, є те, що усі представлені ситуації являють собою цілеспрямовану артикуляцію речей-текстів задля досягнення певного очікуваного результату (винятком можна вважати кейси «Хрест на Кремлі» та «Провокаційний номерний знак», адже ми не маємо ніякої інформації щодо їхньої цілеспрямованості чи випадковості; якщо казати про перший з них, то однозначно цілеспрямованою дією є те, що після того, як деякі ЗМІ звернули увагу на цей конфуз, ФІФА в найкоротші строки виправила ситуацію та перезавантажила ролик; а що стосується останнього, то хоча провокаційна манера самого шоу дає підстави вважати це цілеспрямованою акцією, проте офіційною версією редакції Top Gear є трактовка ситуації як випадкової). Це не є принциповим для такого роду практик, проте, скоріше, закономірним: у витворів мистецтва та продуктів культури зазвичай є чітко визначений виробник (чи навіть автор), який цілеспрямовано та рефлексивно артикулює ті чи інші речі-тексти; відповідно, символічно-насильницький ефект також може програмуватись, навіть без його проблематизації та виокремлювання.

Розглянуті дискурсивні практики реалізуються у різних фреймах, які відносяться до різних дискурсів та полів: якщо «Класова піраміда», «Хрест на Кремлі» та «Випускний у Йємені» включені у специфічні фрейми для свого дискурсу (фрейм циркової вистави, фрейм промо-ролика та урочисте святкування випускного, відповідно), то «Розповідь служанки» та «Несвяткові листівки», навпроти, проводять інтервенцію у фрейми інших дискурсів та інших полів (до фреймів акцій протесту та різдвяного святкування); у той же час, у ході виробництва дискурсивних практик кейсів «Вантаж 300» та «Провокаційний номерний знак» відбувається накладання фреймів з різних дискурсів та полів (у першому перетинаються фрейм міського простору та фрейм музейної вистави, у останньому – фрейму зйомки телевізійного шоу та фрейму рутинного життя міста).

Саме за рахунок співставлення фреймів та речей-текстів можна прослідкувати різні варіації реалізації символічного насильства. Першим варіантом стає «ін'єкційна» артикуляція окремої речі-тексту, що не «прописана» у фреймі, за рахунок її цілеспрямованого включення до нього. Більш глибокою формою такого варіанту реалізації символічного насильства можна вважати артикуляцію речей-текстів шляхом включення не просто окремих речей, а «трансплантації» пов'язаних між собою комплексів. Так, за рахунок речей-текстів відбувається дифузія політичних дискурсів (будь то напружених міжнародних відносин, боротьби опозиційних сил тощо) у фрейми, які цього не передбачають. При цьому сам дискурс масової культури стає інструментом встановлення правил виробництва та застосування речі-тексту з точки зору її форми, тоді як політичний дискурс відповідає за її змістовну та ідейно-ідеологічну сторону. Символічне насильство відбувається за рахунок підміни мети засобами – соціальна практика реалізується за правилами, встановленими культурними фреймами (цирку, свята, вистави тощо), проте дискурсивна практика продукується у політичних фреймах. Розбіжність дискурсивної та соціальної практики тим самим втілює боротьбу дискурсів на мікрорівні, яка приймає звичні для повсякденного життя форми, що робить трансляцію відповідних дискурсивних міфів безпроблемною та габітуалізованою.

Другим варіантом реалізації символічного насильства на «перехресті» індустрії культури та політики стає «опанування» певними речами-текстами, характерними для одного дискурсу (перш за все – культурного), у ході практик, що виробляються у іншому дискурсі (передусім – політичному). Певні речі-тексти та навіть цілі фрейми транспонуються з культурних дискурсів у політичні, «зістикуючись» з існуючою там міфологією (як це було з костюмами у «Розповіді служанки»). За рахунок цього відбувається, по-перше, посилення легітимації та аргументації політичних міфів та, по-друге, переклад політичних міфів на інші мови – мови, якими «написані» речі-тексти «в оригіналі»; це, в свою чергу, сприяє поширенню політичної міфології і на ті дискурси, з яких взяті «оригінальні» речі-

тексти. Замість розриву соціальної та дискурсивної практики відбувається деформація першої під впливом останньої.

Третій варіант виробництва символічного насильства у ході артикуляції речей-текстів у точці перетину індустрій культури та політики можна охарактеризувати як «обґрунтування» однієї засобами іншої. Якщо попередній варіант передбачає те, що дискурсивна практика видозмінює соціальну практику, то для цього варіанту характерне те, що дискурсивна практика створює соціальну практику. Самі речі-тексти стають приводом для інтервенції одного дискурсу до іншого, тобто розповсюдження антагонізмів першого на останній. І якщо для першого варіанту типові чи особливі характеристики речей-текстів важливі лише формально, для другого – і формально, і змістовно, то для третього вони є суто довільними, адже відбувається їхня проблематизація з огляду на антагонізацію у дискурсі, що проводить інтервенцію. Логічно було б припустити й існування четвертого типу (для якого характерно ігнорування форми речі-тексту та артикуляція її змісту), проте у проаналізованих кейсах такого не спостерігалось, тому це питання вимагає подальшого вивчення.

Якщо розглянути вище кейси стояли на точці перетину двох достатньо автономних дискурсів, то як зміниться ситуація, за якої цих дискурсів стане більше? Для цього ми пропонуємо доповнити список кейсів ще двома випадками:

✓ «Зозуля» – конфліктна ситуація, що склалася між українським футболістом Романом Зозулею, який у 2017 році виступав за іспанський клуб Райо Вальєкано, та місцевою фанатською організацією «Bukaneros». Підставою для конфлікту стала принципова розбіжність у політико-ідеологічній площині: футболіст сповідує активні націоналістичні погляди, тоді як для фанатів клубу характерні ліворадикальні позиції [166]. Сам конфлікт протікав достатньо довгий період, проте ми пропонуємо зосередити увагу на окремому його епізоді: у одному з матчів Р. Зозуля наніс доволі специфічну травму іншому футболісту – шипами бутс ненавмисно ударив колегу у пах, тим самим достатньо серйозно пошкодивши інтимні місця. На цей інцидент активісти «Bukaneros» відреагували фанатським

банером з зображенням відповідної частини тіла (див. рис. Б.7), адресованим Зозулі [167; 197].

✓ «Торт» – це серія судових розглядів у Колорадо за позовом зі звинуваченням у дискримінації до кондитера, який відмовив (зіславшись на релігійні мотиви) у виготовленні весільного торта для одностатевої пари [157].

Обидва кейси, зазначені вище, носять порубіжний статус у дискурсивному плані: перший поєднує у собі антагонізми політичного (політико-ідеологічного) дискурсу, міфологію дискурсу професійного футболу (з відповідними командними та ігровими вподобаннями), а також апеляції до дискурсу тілесності, тоді як другий розташований на перетині політичного (з відповідними політичними антагонізмами), юридичного, споживчого, релігійного та гендерного дискурсів. Але при цьому характер такого порубіжного статусу помітно різниться, адже ми можемо спостерігати принципово різний зв'язок між різними дискурсами та фреймами. У першому випадку ми стикаємося з ситуацією синхронізації двох дискурсів (політичного дискурсу, що проникає у (навколо)футбольний дискурс, закріплюючись у відповідних соціальних (фанатських) практиках), які у відповідності до своєї логіки звертаються до третього (дискурсу тілесності); для другого випадку характерна десинхронізація двох дискурсів (споживчого та гендерного), що викликає ескалацію конфлікту, у ході якого останнім залучаються «дискурси-союзники» (політичний та юридичний). Самі речі-тексти, що залучаються до символічного насильства, стають об'єктом боротьби за інтерпретацію різними дискурсами (якщо у кейсі «Зозуля» пошкоджену частину тіла однозначно визначають як «низьку», на чому і базується критика, то у кейсі «Торт» навколо визначення специфіки виготовлення цього кондитерського виробу і розгортається судовий розбір – інтерпретації випікання весільного торта як «експресивної» чи «неекспресивної» поведінки), так само виступаючи лише приводами до ескалації. І якщо у кейсі з тортом сама річ-текст є у більшій мірі довільною (ті ж тяжби міг викликати і весільний букет), то у кейсі «Зозуля» можна прослідкувати референтий функціонал речей-текстів у виробництві символічного насильства: якщо б футболіст наніс травму (майже) будь-якої іншої частини тіла,

це б не дало достатнього підґрунтя для дискурсивної практики, проте незвичність та «пікантність» такої ситуації «підказала» агентам символічного насильства те, як саме слід оформити акт артикуляції. Аналогічний функціонал речей можна прослідкувати ще на двох кейсах.

✓ «Светр з оленями» – це лінія одягу від різних виробників, що представляє з себе в'язані светри з традиційними («бабусиними») геометричними орнаментами, для яких характерне зображення силуетів оленів. Проте замість оленів (буквально) там зображуються фігуральні «олені» (у якості дисфемізму) – наприклад, порушники ПДД, покупці продукції одного відомого бренду, ті, хто неправильно поводить з тваринами тощо (див. рис Б.8, Б.8.1 та Б.8.2).

✓ «Гарбузи» – серія аматорських фотографій різних авторів, на яких зображено хелловінські гарбузи у дещо незвичній манері: замість традиційного Ліхтаря Джека, як символу «жаху» та «зла», з гарбузів вирізались інші фігурки, що позиціонувались (не без долі іронії) як «жахи сучасності». Серед них були портрет В. Путіна, низка типових граматичних помилок (напр., «експрессо») тощо (див. рис. Б.9).

Ці два кейси ілюструють те, що речі-тексти (а також фрейми, у які вони включені) можуть ставати «шаблоном» для актів артикуляції у ході виробництва символічного насильства. Тобто використовується певна форма їхньої дискурсивної проєкції, що дозволяє актуалізувати необхідні інтертекстуальні зв'язки, за рахунок чого відбувається апеляція до одних дискурсів артикуляційними засобами інших. Тим самим дискурсивна практика може розповсюджуватись за межі соціальної практики, «перетікаючи» у найбільш актуальні дискурси у певній ситуації місця та часу – у магістральні дискурси. Якщо повернутись до розглянутих кейсів, то найкраще цей процес помітно у випадках святкових магістральних дискурсів (Різдво у «Несвяткових листівках» та Хелловін у «Гарбузах»), проте він ними не обмежується. Аналогічна ситуація і у наступному кейсі:

✓ «Бородата жінка» – кейс, присвячений перемозі «бородатої жінки» Кончіти Вурст на пісенному конкурсі «Євробачення» у 2014 році [211]. Австрійський

артист Томас Нойвірт, одягнувшись у жіноче вбрання (сукня, туфлі на шпильках, бюстгальтер для імітації жіночих грудей тощо) та жіночу перуку, а також зробивши яскравий макіяж, став виступати у жіночому образі. Майже. Його «чоловічу натуру» видавала борода.

Магістральним дискурсом у цьому випадку виступає конкурс «Євробачення», відомості про який заповнюють значну частину українського медійного простору кожен весну. І саме на хвилі «порядку денного» у період проведення цього заходу відбувалась трансляція міфів ліберального гендерного дискурсу; неприциповим є те, чи правдиві різні конспірологічні теорії у твердженні, що перемога Кончіти Вурст була зрежисованою; куди важливішим є те, що даний акт артикуляції мав «вибуховий» ефект у медійно-дискурсивному плані. Такий ефект було досягнуто за рахунок розриву фрейму тілесності, який проблематизується та критикується «толерантною» гілкою гендерного дискурсу. Пропонуємо кейс, у якому спостерігається аналогічний «метод» виробництва символічного насильства за рахунок розриву фрейму:

✓ «Бенксі» – перформанс на аукціоні «Sotheby's» у 2018 році, на якому виставлялась робота сучасного андерграундного митця Бенксі. «Після удару молотка <...>, який позначає, що картина Бенксі “Дівчинка з кулею” продана за \$1,4 млн, полотно саме пройшло через шредер, який було вмонтовано в раму» [95].

Такий артикулятивний розрив фрейму мав істотний символічно-насильницький ефект у нав'язуванні міфів і диспозицій «сучасного» та «андерграундного» мистецтва, навіть якщо хоча б взяти до уваги те, що «ціна розрізаної картини Бенксі може збільшитись у десять разів» [185]. Звісно, символічний капітал так просто не можна квантифікувати у вигляді економічного, проте останній є достатньо показовим індикатором першого. Можемо спостерігати те, як за рахунок буквального розриву речі у ході її артикуляції відбувся фігуральний розрив фрейму, тим самим у ході дискурсивної практики мало місце переформатування і, відповідно, переінтерпретація речі-тексту, що віддзеркалилось на соціальній практиці. Вірогідно, на схожий ефект розраховував і Дональд Трамп, коли (за деякими версіями [163]) збирався під час ритуалу

інаугурації використати для клятви одну з свої книжок замість Біблії. Ми б залюбки розібрали цей кейс, якщо б він таки відбувся, проте вимушені обходитись без нього. Проте вірогідним було й те, що фрейм не дозволив би таку артикуляцію за тими чи іншими причинами, чи артикульовані речі-тексту поєдналися би у непередбаченому симбіозі з дискурсивною та/або соціальною практикою, що можна спостерігати на прикладі наступних кейсів:

✓ «Піца Домінос» – акція від компанії «Domino's Pizza» у Росії, за умовами якої ті, хто зроблять тату з символікою бренду, «зможуть пожиттєво замовляти до ста піц від Domino's щорічно» [201]. Через непередбачено великий ажітаж компанія була вимушена передчасно зупинити цю акцію [181].

✓ «Карикатура на пророка» – серія карикатур і шаржів на пророка Мухаммеда, опублікованих у данській газеті «Jollands-Posten» [198], що викликало бурхливу реакцію (аж до фізичних зіткнень) між «білими» європейцями і мусульманами. Надалі дані карикатури друкувалися в інших газетах і журналах, у т.ч. більш впливових [137], як у якості об'єктів для критики, так і з солідарності з колегами. С. Жижек з цього приводу писав: «Перша річ, яку потрібно зазначити, настільки очевидна, що її, як правило, не помічають: більшість учасників багатолюдних акцій протесту проти карикатур на пророка Мухаммеда, які вважали себе ображеними, навіть не бачили їх. Ця обставина зіштовхує нас з іншим, менш привабливим аспектом глобалізації: поява чогось в незрозумілій газетці в Данії може викликати потужний рух в далеких мусульманських країнах тільки в умовах “глобального інформаційного села”. Данія і Сирія, Пакистан, Єгипет, Ірак, Ліван та Індонезія виявляються ніби насправді близькими країнами» [79, с. 27].

Обидва кейси яскраво ілюструють те, як спроба артикуляції речей-текстів у нехарактерних для них фреймах може видатись проблемною, причому проблематизація може відбуватись як у зрізі соціальної практики, так і у зрізі дискурсивної практики. Протистояння поля тілесності та поля товарного споживання, яке ми спостерігаємо у першому кейсі, виявило неавтономність першого відносно останнього, що втілилося у синхронізації соціальних практик з десинхронізацією дискурсивних (цінність та дефіцитність ресурсу людського тіла

для аудиторії цього бренду виявилась помітно нижчою, ніж цінність «пожиттєвого запасу піци»). Тоді як у другому кейсі протилежна ситуація – автономія поля ісламу була достатньою, щоб проблематизувати транспонування гумористичних фреймів до нього, тим самим викликавши ескалацію протистояння з іншими (світськими) полями і дискурсами.

Якщо підводити підсумки дискурс-аналізу прикладів виробництва символічного насильства шляхом артикуляції речей-текстів, то можна зазначити декілька ключових тез.

По-перше, у ході артикуляції речі-тексти можуть співставлятися з дискурсами у трьох основних варіантах: 1) «Ін'єкція» окремої чи «трансплантація» комплексу речей-текстів з одного дискурсу до іншого зі збереженням їхніх формальних характеристик, що забезпечує символічно-насильницький ефект шляхом підміни мети засобами. 2) «Опановування» речами-текстами, характерними для одного дискурсу, у ході практик, що виробляються у іншому дискурсі. Символічно-насильницький ефект у цьому випадку досягається, по-перше, за рахунок посилення легітимації та аргументації міфів дискурсу, що «опановує» речі-тексти, та, по-друге, перекладу міфів на інші мови – мови, якими «написані» речі-тексти «в оригіналі». Так, речі-тексти «опановуються» у більш-менш повному вигляді (і формально, і змістовно), що, в свою чергу, сприяє поширенню міфології і на ті дискурси, з яких взяті «оригінали». 3) «Обґрунтування» міфології одного дискурсу засобами речей-текстів іншого, тобто самі речі-тексти стають приводом для інтервенції одного дискурсу до іншого і розповсюдження антагонізмів першого на останній. Самі особливості речей обираються суто довільно, принциповими є лише їхні інтертекстуальні та інтердискурсивні властивості і порубіжна позиція. Як ми вже зазначали, закономірно було б завершити «логічний квадрат» і типом кросс-дискурсивної артикуляції речей-текстів, що передбачає акцент на їхній змістовній складовій та ігнорування формальної, проте емпірично його прикладів не було зафіксовано.

По-друге, було зафіксовано різний характер впливу артикуляції речей-текстів на співвідношення соціальної та дискурсивної практики: вона може призводити і

до їхнього розриву, і до деформації першої під впливом останньої, і до деформації останньої під впливом першої. Одночасно з цим, артикуляція речей-текстів, що знаходяться на межі різних дискурсів, може призводити як до синхронізації антагонізмів у різних дискурсах, так і до їхньої десинхронізації.

По-третє, під час дискурсивної артикуляції речей-текстів може актуалізуватися їхній референтний потенціал за рахунок їхньої багатозначності та інтертекстуальності. Перенесені до мови та контексту речі-тексти можуть «підказувати» засоби та способи артикуляції самої себе і у випадку «трансплантації», і «опановування», і «обґрунтування». Крім того, референція речей-текстів може критися у тому, що їхня логічна чи знакова структура використовується у якості «шаблону» чи «матриці» для виробництва інших речей-текстів, наповнених автономною міфологією.

По-четверте, одним з основних механізмів реалізації символічного насильства шляхом артикуляції речей-текстів є встановлення інтертекстуальних зв'язків між нею та магістральними дискурсами, серед яких були зафіксовані офіційні дискурси, святкові дискурси та дискурс «порядку денного» у мас-медіа.

В цілому можна вважати, що свою основну функцію – емпіричну ілюстрацію теоретичних тверджень – критичний дискурс-аналіз виконав. Але за аналогічною методикою також були проаналізовані ще низка кейсів (крім зазначених у даному підрозділі), які тематично відносяться до підрозділу, присвяченого емпіричному вивченню виробництва символічного насильства на просторовому рівні.

3.2 Просторовий рівень залучення речей до символічного насильства: критичний дискурс-аналіз із включеним спостереженням

Для вивчення привласнення простору у ході виробництва символічного насильства також пропонуємо використовувати методику критичного дискурс-аналізу, що приводилась у попередньому підрозділі. Проте для забезпечення триангуляції даних ми вважаємо за необхідне доповнити цю методику більш специфічною та цільовою саме для просторового рівня. Для цього доречним буде

звернутись до досвіду колег, а саме до роботи М. де Серто [152], де у одній з глав він реалізує дещо незвичну для наукового дискурсу методику збору соціологічної інформації – «прогулянку містом». Це можна вважати варіацією включеного спостереження, орієнтованою не на дослідження життя певних груп чи спільнот, а на вивчення функціонування певної ділянки фізичного та соціального простору. У оригіналі ця методика реалізовувалась у значній мірі з позицій семіотики (із певними елементами структурної антропології), але в подальшому «прогулянку містом» у наукових цілях використовували, базуючись і на інших методологіях – наприклад, культурології [60], соціальної антропології [99] тощо, тому ми спробуємо використати цю методику і у рамках постструктуралізму. Проте все ж таки почати пропонуємо саме з результатів КДА кейсів просторової тематики. Якщо у зрізі дискурсів усі ситуації та практики, описані в кейсах, можна було розділити за індустріями їхнього виробництва та сферами їхнього протікання, то у просторовому зрізі необхідна інша вісь класифікації. Тому кейси пропонуємо розділити за критерієм співвідношення фрейму та мережі у просторі на:

1. Кейси фреймування простору.
2. Кейси транспонування фреймованого простору.
3. Кейси розриву фрейму простору.

Крім того, хоча методика КДА і залишається майже незмінною, але принциповим чином змінюється мета її використання – прослідкувати закономірності привласнення соціального простору шляхом культивування фізичного простору.

Спочатку пропонуємо зосередити увагу на такому окремому класі фреймування простору у (пост)сучасних містах, як пам'ятники. Вони, з одного боку, достатньо чітко культивують певну ділянку фізичного простору, утворюючи відповідний фрейм і окреслюючи очікувані практики (пошани, «паломництва» та туризму, урочистих заходів тощо), та суто символічно пов'язують цю ділянку фізичного простору з простором соціальним (за рахунок символізації речей та матеріалізації символів – пам'ятникам певним соціальним конструктам). Зазвичай така культивування простору носить стратегічний характер (у термінології все того ж

М. де Серто), втілюючи програми владних інституцій та/або громади, тому символічне насильство реалізується цілеспрямовано та зважено: ідеальний приклад такої політики можна знайти у Харкові в районі станції метро «23-го серпня», де за радянських часів було встановлено монумент Воїнам-визволителям – «існує байка, що спочатку, за проектом, солдат тримав у руці <...> ПКШ з дисковим магазином. Однак, якщо поглянути воїну в фас, вийде, що солдат тримається не ПКШ, а церковний хрест» [4]. Тому на скульптурі зображений силует пістолета-кулемета Судаєва (з магазином-«ріжком»), що знімає цю оптичну ілюзію і, відповідно, релігійні конотації.

Проте, продовжуючи логіку М. де Серто, стратегічний вплив владних структур стикається з тактичний спротивом окремих осіб. Яскраво ілюструють це інші харківські пам'ятники – монумент на честь проголошення Радянської влади в Україні та монумент Незалежності «Україна, що летить». Будучи розташованими буквально на одному місці, але у різний період часу (перший – з 1975 по 2011 рр., другий з 2012 р. і до сьогодні, відповідно), ці монументи у аналогічній манері фреймували фізичний простір, але пов'язували його з принципово різними ділянками соціального простору (хоча і структурно аналогічними – обидва символізують проголошення та функціонування певної державності на відповідній території). Тим не менш, вплив владних інституцій, що у цих двох пам'ятниках символізував взаємовиключні міфи, ідеї та ідеології, зіштовхнувся з структурно ідентичним спротивом: перш за все, мова йде про розповсюдження альтернативних назв у повсякденному та фольклорному дискурсах мешканців Харкова; причому назви «вигадувались» на основі жартівливо-конотативної інтерпретації зображених фігур. Так, для першого розповсюджувались назви а-ля «П'ятеро несуть холодильник» чи просто «Холодильник» [3; 105; 140] (існують і більш «повні» варіанти назви, наприклад, «П'ятеро вийшли з ломбарду і несуть холодильник» [105; 140], пов'язані з тим, що монумент знаходиться біля будівлі історичного музею, у якій колись знаходився ломбард), для другого – «Дівчина на кулі» (і більш дисфемістичні варіанти) [147]. Використання альтернативних назв для пам'ятників не стільки дозволяє вести пряму ідейну чи ідеологічну боротьбу,

скільки є безсистемним, рефлекторним та інтуїтивним спротивом ідеології і міфології, що нав'язується, за рахунок зняття шляхом висміювання, витіснення її у інший дискурс тощо. Тобто такий спротив реалізується саме у дискурсивних практиках, але не обов'язково передбачає видозмінення соціальних практик, проте й не виключає його: наприклад, у 2016 році одна особа наділа мішок на пам'ятник Івану Грозному в Орлі (за що згодом отримала штраф за дрібне хуліганство [144]). Тим не менше, прямий зв'язок ступеню трансформації соціальної практики у ході спротиву символічному насильству зі ступенем інтенційності цього спротиву достатньо очевидний. Більш повно можна довести цю тезу, якщо розглянути приклади системного (як ідейного, так і ідеологічного) спротиву монументальному фреймуванню простору.

Так, практики ідейного та ідеологічного спротиву певним монументальним фреймам спостерігалися у серії подій, пов'язаних з демонтажем та руйнуванням пам'ятників В. Леніну на території України, починаючи з грудня 2013 року в Києві [139; 210], що отримала публіцистичну назву «Ленінопад». Реалізуючи антирадянські ідеї та ідеології (перш за все, націоналістичні та/або ліберальні), різні соціальні спільноти, групи та організації буквально руйнували монументальні фрейми, що відтворювали радянську міфологію. І таке руйнування матеріальних фреймів передбачало руйнування когнітивних фреймів, пам'ятники «падали» у ході розриву повсякденності – масових демонстрацій на межі карнавалу та заворушень. Аналогічні події (хоча і значно менші за своїми масштабами) мали місце і в США влітку 2017 року, де також проводились демонтаж та руйнування символів «привидів минулого» – пам'ятників учасникам Громадянської війни на боці Конфедерації [35; 91]. Якщо відкинути соціально-політичний контекст цих подій (резонанс «Євромайдану» у першому випадку та антитрампівські виступи у другому) і зосередити увагу безпосередньо на окремих фреймах, то найбільш суттєвим стає символічна боротьба за соціальні об'єктивації темпоральності. Тобто монументальний фрейм, базуючись на протяжності матеріальних об'єктів у часі, історично закріплює символічно-насильницький ефект. Одночасно з цим спротив такому символічному насильству легітимується з використанням хронотопічних

інструментів та дискурсів, за формулою «відмовитись від минулого для будівництва майбутнього».

Функціонально виробництво монументальних фреймів передбачає максимальне закріплення його у часі (зادля чого інвестуються значні економічні ресурси), але це не обов'язково декларується та рефлексується. Але це і не виключається, адже смислове навантаження може відкрито базуватись саме на виробництві історичної пам'яті (наприклад, фрагмент собору Фрауенкірхе, залишений недоторканим при реставрації Дрездена як нагадування про бомбові удари, завдані британською авіацією 13-15 лютого 1945 року [174]). Ключова роль монументальних фреймів у виробництві символічного насильства полягає у їхній укоріненості у минулому, тобто можливості «пережити» тих, хто їх спостерігає, та у сучасному, тобто неможливості їх «подолати». Крім очевидних інституційно закріплених норм, що забезпечують функціонування таких фреймів (права власності, юридична відповідальність, меморіальні традиції тощо), важливу роль також відіграє їхня банальна «вагомість» – масштабність, яку неможливо ігнорувати, місце розташування, яке неможливо оминати, міцність, яку неможливо зломити. Звісно, це все неможливе саме в рамках повсякденності, але саме на його специфічне виробництво й націлене символічне насильство.

Коли ми кажемо про монументи та меморіальні комплекси, ми сміливо можемо розглядати їх як окремий клас фреймування простору, але його привласнення у ході символічного насильства не виключається виробництвом самодостатніх фреймів. Так, достатньо розповсюдженою стратегією символічного насильства стає включення окремих символічних елементів у існуючі просторові фрейми. Таке транспонування передбачає нав'язування значень, символів чи символічних систем за рахунок включення та маскуванню (чи мімікрії) їхніх носіїв у фрейми повсякденного простору. Огляд такого варіанту реалізації символічного насильства пропонуємо почати з кейсу, пов'язаного з урочистими заходами та акціями, присвяченими 200-ій річниці народження Карла Маркса, які відбувались на його батьківщині – у місті Трір. Окрім очевидного виробництва відповідних «культових» фреймів (встановлення пам'ятника, відкриття тематичної виставки,

реалізації сувенірної продукції тощо [92]), у Трірі також була проведена незвична акція – на пішохідних переходах силует людини на світлофорах було стилізовано під образ К. Маркса (див. додаток В.1) [149]. Тобто за рахунок інтервенції у максимально рутинний фрейм повсякденності достатньо впізнаваного знаку відбувається трансляція відповідної міфології. Причому мова тут йде не стільки про науково-філософські чи революційно-комуністичні ідеї, що уособлюють творчість німця, скільки про імідж самого містечка (на 100 тис. населення) як батьківщини персони цивілізаційного масштабу (до речі, аналогічна акція планується на 2020 рік у місті Бонн, на батьківщині Людвіга ван Бетховена [108]). Тобто символічний капітал соціального конструкту, що транслюється, редукується та квантифікується у вигляді образу «видатної особистості» та «генія»; а їхній багатогранний творчий спадок, який є соціально цінним у багатьох полях, зводиться до окремої персони, біографія якої легітимує їхнє привласнення певними інституціями.

Дуже схожі за суттю процеси символічного насильства реалізуються у безлічі міст, містечок та селищ по усьому світі, адже самого суто випадкового факту перебування певної визнаної особи на відповідній території достатньо, щоб відбувалася, з одного боку, експлуатація символічного капіталу відповідної особи задля нарощування капіталів поселення та його мешканців (передусім економічного – за рахунок залучення інвестицій, туристів, державних ресурсів тощо), та, з іншого боку, визнання та відтворення капіталу самої особи (точніше – його образу, що використовується певними інституціями). Меморіальними табличками, персональними пам'ятниками та вуличними знаками наповнюється будь-який сучасний мегаполіс, що значною мірою визначає екстер'єр будівель та вулиць, які оточують повсякденність мешканців та карнавал туристів. Але якщо казати про населені пункти менших масштабів, то ми натикаємось на дуже цікаві випадки їхньої образної окупації окремими міфами – будь то німецький Трір, що експлуатує образ К. Маркса, сицилійський Корлеоне, «захоплений» тематикою мафії, чи острів Святої Єлени, «підкорений» образом Наполеона Бонапарта. Аналогічні приклади неважко знайти й на теренах України: згадати ті ж

шевченківські Моринці та Канів, гоголівську Диканьку чи козацьку Хортицю тощо; детальну уваги ми пропонуємо звернути на два кейси з Харківської області – місто Чугуїв, що «вималюване» образом Іллі Юхимовича Рєпіна, та село Сквородинівка, яке «впіймало» образ Григорія Савича Сквороди. Для цього було проведене спостереження (методикою «прогулянки містом»).

Сквородинівка, будучи селом з населенням менше однієї тисячі чоловік, розташованим достатньо «далеко від цивілізації», буквально редукується до меморіального комплексу Г. Сквороди. Воно було перейменовано в честь мислителя майже сто років тому (колишні назви – Іванівка та Пан-Іванівка), що значною мірою визначило його траєкторію. Так, організований за феодално-панським зразком простір села XVIII-XIX ст., коли центральні зони привласнюються паном під його маєток, залишився майже незмінним. Проте змінився власник центральної зони села – тепер сам маєток та садиба, що його оточує, були перетворені у Національний літературно-меморіальний музей Г. С. Сквороди [156]. Окрім власне музею, у якому виставлені типові для таких установ експонати (особисті речі філософа, портрети та скульптури з його зображенням, оригінали та репліки речей у антуражі епохи тощо), у цьому комплексі можна побачити могилу та пам'ятник Сквороди, а також його «улюблені місця» – алею, криницю, водойму, 700-річний дуб і т.д (див. додаток В.2, В.2.1 та В.2.2). Разом з екстер'єрною культивуацією цього простору відбувається і його практичне освоєння – екскурсійні поїздки (передусім – зі шкіл Харківщини), урочисті виставки та святкування річниць тощо (наприклад, у 2017 році у музеї відбулась урочиста церемонія з підняття прапорів країн Європи, в яких він побував [135]); саме тут традиційно проходить посвячення першокурсників філософського факультету Харківського університету з екскурсією до музею та студентськими ритуалами.

Простір меморіального комплексу влаштований таким чином, що можна «телепортуватись» до нього на автомобілі чи автобусі та оглянути усі тематичні об'єкти, проігнорувавши усі інші (не-культові) «пейзажі» села – закритий радянський будинку культури, розбиту дорогу, залишені будівлі місцевих

мешканців і т.п. У Сквородинівці сконструйовано типовий культово-меморіальний фрейм, що займає центральне місце у просторі села і монополізує його (серед інших культових об'єктів села можна назвати хіба що церкву та братську могилу радянських воїнів), тоді як у периферійних місцях його вплив мінімальний.

В той же час у Чугуєві дещо інша ситуація: окрім структурно симетричного окремого меморіального фрейму, присвяченого І. Рєпіну (див. додаток В.3, В.3.1, В.3.2 та В.3.3), дуже розповсюджена й стратегія транспонування – включення окремих символічних елементів у інші міські фрейми. Будучи значно більшим за розмірами (населення більше 30 тис.), Чугуїв організований принципово інакше, ніж Сквородинівка, і меморіальний фрейм розташовано дещо іншим чином. Музей І. Рєпіна знаходиться біля місця, де художник провів своє дитинство, а це не можна назвати «серцем» міста, як і його околицею. Тому, на відміну від ситуації у Сквородинівці, меморіальний фрейм значно меншою мірою впливає на повсякденність мешканців Чугуєва: за логістикою території, якщо у селі неможливо не натикатися на меморіальний комплекс, виходячи з дому, то у місті більшість мешканців можуть прожити роками, так і не побачивши його. Сам чугуївський музей займає значно меншу територію, обмежуючись невеликим подвір'ям з будинком на ньому. В цілому, така картина не дуже відрізняється від інших типових меморіальних установ у будь-якому іншому місті, де розташовані персональні музеї інших видатних діячів.

Але принципова різниця криється у іншій стратегії привласнення простору – транспонуванні міських фреймів Чугуєва. Усім місцем розсипані тематичні об'єкти, які неможливо ігнорувати: пам'ятники, меморіальні плити та таблички (див. додаток В.3.5 та В.3.6), а найбільший ефект мають зображені з торця дев'ятиповерхових будівель (на усю висоту) портрет І. Рєпіна та репродукція його картини «Запорожці пишуть листа турецькому султанові» (див. додаток В.3.7 та В.3.8). Тобто речі, наповнені посиланнями до художника, пронизують простір Чугуєва у багатьох вузлових точках – у інфраструктурному центрі, на залізнодорожньому та автовокзалі, у місцях колективного відпочинку тощо. За

рахунок цього відбувається тотальне нав'язування відповідної міфології, адже оминати вплив тематичних об'єктів (майже) неможливо у повсякденному житті мешканців та гостей міста.

Хоча організаційно-формально чугуєвський та сквородинівський кейси істотно відрізняються один від одного, проте зі смислової та змістовної сторони вони дуже схожі. І образ Сквороди, і образ Рєпіна використовуються у легітимації української територіальності та історичності. За рахунок ототожнення держави з фізичним простором, що вона займає і привласнює, відбувається і привласнення символічного капіталу соціальних конструктів, що пов'язані з цим простором. Самі ці соціальні конструкти (у нашому випадку – образи Г. Сквороди та І. Рєпіна) трактуються та «налаштовуються» у відповідності до домінуючої міфології. У даному випадку культурний капітал спадщини філософа та художника конвертується у символічний капітал території і, відповідно, держави, що нею розпоряджається. Так, з усього різноманіття тематик картин художника системній трансляції та нав'язуванню піддається саме та, що відповідає ідеології та міфології сучасної України – козацтво та селянство, що має українські етнічні ознаки; а творча спадщина філософа та письменника трактується саме у контексті (прото)української словесності. Інші грані їхньої творчості та особистостей системно ігноруються та маскуються: навряд чи можливе зображення на будівлях Чугуєва «Бурлаків на Волзі», а у вищезгаданій акції з підняттям прапорів держав, у яких побував Скворода, звісно, не було прапору Російської імперії. Відбувається нав'язування образів Григорія Савича та Іллі Юхимовича, «заточених» під українсько-націоналістичну ідеологію, що, з одного боку, сприяє відтворенню існуючої гегемонії в українському соціально-політичному дискурсі та, з іншого боку, актуалізації самих цих образів у інших дискурсах – мистецькому, філософському, науковому, історичному тощо.

Привласнений простір цих населених пунктів піддається тотальній тематичній культивуванню, по-перше, за рахунок створення та відтворення меморіальних фреймів у вузлових його точках та, по-друге, включення окремих символічних елементів у інші просторові фрейми, що і стає засобом нав'язування

у ході виробництва символічного насильства. Але транспонування у просторові фрейми можливе не тільки з інших просторових фреймів, а й з дискурсивних. Відходячи від тематики конструювання історичної пам'яті в Україні, пропонуємо розглянути транспонування дискурсивних фреймів у просторі у контексті менш політизованих кейсів, заодно повернувшись до методики КДА.

Згадуючи один з висновків попереднього підрозділу, що артикулятивно-дискурсивне нав'язування відбувається за рахунок встановлення зв'язків з магістральними дискурсами, аналогічний механізм можливий і на просторовому рівні онтології речей. Після виходу кінокартини «Три білборди за межами Еббінга, Міссурі» у 2017 році, у якій розповідається про боротьбу головної героїні за справедливість шляхом вивішування на білбордах провокаційних написів-претензій до місцевої влади, запропонована на екрані практика знайшла путівку і у реальному житті. Так, на хвилі популярності фільму стартував цілий тренд, і по усьому світі почали з'являтися серії білбордів (в основному – з трьох підряд) з надписами, як гнівними та націленими на викриття несправедливості, так і жартівливими [Напр., 48; 66; 164; 165]. Апеляція відбувалася до магістрального дискурсу масової культури, адже сам фільм отримав значне визнання у цій сфері, отримавши нагороди Венеціанського кінофестивалю, «Золотий глобус» (4) та «Оскар» (2), і, судячи за касовими зборами, його подивилися сотні мільйонів людей по усьому світу; крім того, «вічно актуальна» тематика протистояння «Давіда та Голіафа» у відстоюванні справедливості, прав та свобод забезпечила апеляцію і до політичного дискурсу. Тому такі акції мали усі підстави розраховувати на впізнаваність та ефект(ив)ність. З точки зору самої їхньої практичної реалізації, вони, з одного боку, «вбудовувалися» у існуючі просторові фрейми – фрейми зовнішньої та вуличної реклами – і формально відтворювали рутинний порядок речей, проте, з іншого боку, суцільно розривали повсякденний фон своїм смисловим навантаженням. Тобто символічно-насильницький ефект досягається просторовими засобами, але реалізується за дискурсивною логікою. Проте також можливий розрив фреймів не тільки дискурсивно, а і за рахунок специфічного привласнення простору.

Для ілюстрації таких механізмів символічного насильства пропонуємо розібрати кейс «Піраміда ганьби» – практику самарських житлово-комунальних служб, що представляє з себе розміщення біля оселі тих, хто має великі заборгованості, тритонної конструкції (розміром у людський зріст) з надписами «У вас борг» та «Тут живе боржник» (див. додаток В.4) [151]. Характерним є й те, що працівників комунальних служб не зупиняє те, коли боржники живуть у багатоповерхівці – тоді вони просто підіймають цю піраміду до балкону боржників за допомоги крану (див. Додаток В.4.1). Очевидно, чудернацький та незвичний об'єкт, що привертає увагу, розриває когнітивні фрейми «тих, хто проходить повз», але при цьому відбувається й розрив просторового фрейму – він порушує звичні практики (перш за все – переміщення), функціонально ускладнює життя «боржників». У чомусь схожий приклад символічної боротьби шляхом розриву фрейму на просторому рівні знаходимо у місті Уестфорд (Вермонт, США), де місцевий житель у якості протесту перед місцевою владою встановив «величезну дерев'яну скульптуру руки, яка показує середній палець» [110]. Просторова логіка цього акту символічного насильства криється у тому, що об'єкт розміщено на приватній території цього громадянина, тому влада не має права її демонтувати і змушена регулярно її спостерігати; крім того, класифікація цієї речі як «арт-об'єкту» також забороняє будь-які дії проти неї – це буде порушенням свободи слова [Там само].

Характерною рисою символічного насильства шляхом привласнення простору виступає демонстрація речей, за рахунок чого відбувається конструювання та актуалізація відповідних схем сприйняття, мислення та судження агентів. У цьому контексті ключовим є розташування об'єктів нав'язування у вузлових точках просторової мережі, що максимізує шанси контакту з ними, а також екстер'єрні характеристики самої речі – її розміри, кольори, освітлення (так, звісно, уестфордська «скульптура» обладнана спеціальною підсвіткою) тощо. Привласнений таким чином простір не просто обмежує когнітивно і ментально, але й суто фізично, тим самим створюючи та відтворюючи соціальну структуру нерівності. Значно більший ефект досягається

тоді, коли селективна демонстрація підкріплюється відповідною латентизацією – одночасно з нав'язуванням «правильних» конструктів відбувається маскування «неправильних». Така культивация простору потребує значних капітальних інвестицій (передусім – економічних), проте сам привласнений простір виступає не тільки засобом символічного насильства, але й його метою: за право розпоряджатися територією та пов'язаними з нею соціальними конструктами і ведеться символічна боротьба.

І якщо порівнювати просторовий рівень виробництва символічного насильства з двома іншими (діяльнісним та дискурсивним), то він має найбільшою інерцією у тому плані, що культивований простір значно надійніше фіксує гегемонію, ніж абстрактна практика чи конкретний міф. Особливо, якщо така культивация підкріплюється відповідними практиками і міфами. Тому символічне насильство на просторовому рівні у значно більшій мірі, ніж на інших рівнях, сприяє кристалізації та укоріненню дисциплінарної та дискурсивної влади, мінімізуючи тим самим шанси на її подолання. Одночасно з цим сама культивация простору потребує значно більше капітальних інвестицій та значно частіше вимагає стратегічного підходу, адже просторова мережа і у соціальному, і у фізичному аспекті дуже складна та багатогранна. І непродумана та «слабка» спроба реалізації символічного насильства може бути відкинута просторовою системою чи навіть обернена у зворотному напрямку (наприклад, як сталося у передвиборчій кампанії одного з кандидатів у президенти України, де використовувався слоган «Наступний» на агітаційних білбордах, у тому числі на білбордах, що розташовані біля міського кладовища [143]; взагалі, подібні казуси та їхній можливий реверсивний символічно-насильницький ефект було б цікаво розглянути детально, але це зовсім інша історія).

3.3 Діяльнісний рівень залучення речей до символічного насильства: кейс-стаді сфери демонстративного споживання

Як зазначалося вище, діяльнісний рівень онтології речей через свою предметність та можливість повсякденної рефлексії найбільш доступний для прямого соціологічного дослідження з використанням широкого спектру емпіричних методів та методик. Проте специфіка проблеми, яку ми досліджуємо, не дозволяє досліджувати її окремо, у екстрагованому та абстрагованому вигляді: не можна просто взяти і вивчити залучення речей до символічного насильства на діяльнісному рівні взагалі. Тому найбільш вдалою стратегією емпіричного дослідження ми вважаємо саме кейс-стаді, у відповідності до якої ми зможемо вивчити процеси та практики, що нас цікавлять, на прикладі окремих випадків та ситуацій повсякденності. Типовою сферою повсякденності, яка одночасно характеризується масовістю і розповсюдженістю у (пост)сучасному суспільстві та наповненістю символічно-насильницьких процесів, є сфера споживання. При цьому найбільш визначальними та наглядними з точки зору символічного насильства для нас є практики демонстративного споживання, і саме їх ми розглянемо у якості першого кейсу.

Декілька років тому предметно досліджуючи практики демонстративного споживання підлітків [23], ми дійшли висновків, що автономізація та капіталізація поля підлітковості, які необхідні для конструювання габітусів демонстративного споживання, поки не відбулися (на період 2013-2014 років), тому ці практики мали ситуаційний характер. Крім того, це дослідження не передбачало спеціального фокусу на тематиці символічного насильства, але все ж таки його досвід важливий для нас через декілька висновків та зауважень: по-перше, для дослідження практик демонстративного споживання необхідно спрямовувати свою увагу на «дорослі» групи та спільноти, які достатньо соціалізовані у «суспільстві споживання»; по-друге, слід вивчати практики та габітуси автономізованих полів, щоб особливості їхніх відносин були максимально наглядні; по-третє, варто більш чітко виокремлювати об'єкт дослідження, виходячи не з пошуку проявів певної

теоретичної конструкції у соціальній реальності («від теорії до практики», дедуктивна логіка), а аналізувати конкретні соціальні процеси та явища з подальшою теоретичною інтерпретацією («від практики до теорії», індуктивна логіка). Оскільки нас цікавлять не просто практики демонстративного споживання, але процеси символічного насильства, які до них включені, до вказаних вище вимог та рекомендацій стосовно емпіричного дослідження цього кейсу слід додати й те, що у якості конкретного об'єкту вивчення необхідно брати достатньо незвичну, нестандартну та «колоритну» практику. Такий «яскравий» об'єкт стане свого роду «томографічним контрастом», який дозволить відобразити максимально рельєфну картину, і саме це надзвичайно важливо при пошуку неочевидного та замаскованого символічного насильства у звичних та рутинних речах.

Тому першим кейсом залучення речей до символічного насильства на діяльнісному рівні ми обрали індустрію «модного» одягу для домашніх тварин. Для його вивчення у листопаді-грудні 2017 року у співпраці з Marketing Consulting Group було проведене комплексне цільове дослідження ринку одягу для домашніх тварин у Києві та Харкові з акцентом на найбільш дорогі та заможні його сегменти. Дослідження передбачало комбінування низки методів, методик та технік соціології, маркетингу та медіа-аналітики:

- Експеримент (методом «таємного покупця»): збір інформації про товари на полицях магазинів, розмова зі співробітниками (продавцями-консультантами та менеджерами) магазину під виглядом покупців. Всього було проаналізовано 12 магазинів.
- Експертне інтерв'ю з менеджерами та власниками магазинів.
- Аналіз текстів та контенту в інтернеті: інтернет-магазини, тематичні сторінки і паблік в соціальних мережах (Instagram, VKontakte і Facebook).
- Кабінетне дослідження пропозиції на ринку одягу для домашніх тварин: українські фабричні виробники та послуги індивідуального пошиву.
- Структуроване вибіркоче інтерв'ю із споживачами «модного» одягу для тварин. Генеральною сукупністю дослідження були заможні власники собак з м. Києва, що регулярно одягають своїх улюбленців. З огляду на те, що

представники генеральної сукупності відносяться до важкодоступної і відносно закритої спільноти, була використана стратегія зондування місць їхнього скупчення, а неможливість визначення загального обсягу генеральної сукупності, що не дала можливості точно визначити необхідний і достатній обсяг вибіркової сукупності, змусила керуватися логікою насичення інформацією. В результаті було проведено 289 інтерв'ю.

Змістовний розбір цього кейсу слід почати з короткого ретроспективного екскурсу у відносини між людиною та собакою. Одомашнений декілька десятків тисяч років тому вовк (*Canis lupus*) поступово у ході культивування виділився у окремий підвид домашньої собаки (*Canis lupus familiaris*), тому собак у повній мірі можна вважати продуктом людської діяльності. Це культивування, перш за все, відбувалось і відбувається до сьогодні за рахунок стихійної та/або цілеспрямованої селекції, в результаті якої утворилися і утворюються різні породи собак [18]: зазвичай виділяють так звані аборигенні породи, які утворилися стихійно на певній відносно замкнутій території (наприклад, середньоазіатська вівчарка, японська акіта-іну чи сибірський хаскі), заводські породи, що були виведені селекціонерами цілеспрямовано (сюди можна віднести більшість сучасних порід собак: від руського той-тер'єра до німецького дога), та перехідні породи, що поєднують у собі стихійну та цілеспрямовану селекцію (перш за все до них слід віднести так званих «дворняг»). У ході цивілізаційного процесу навколо розведення собак сформувалися різні соціальні інститути та культурні форми, а епоха модерну з притаманною їй раціоналізацією та прагненням до упорядкування возвела генетичну селекцію собак до окремої індустрії.

Самі собаки багато у чому культивуються як об'єкти уречевлення, як речі, що відповідають певним естетичним та прагматичним потребам господарів, і у відповідності до цих потреб виводились і виводяться певні породи – службові, мисливські, декоративні, породи-компаньйони тощо. Крім того, у генетичній селекції собак прослідковується логіка товарного фетишизму, адже у ході диверсифікації пропозиції виводилися породи-«товари» для різних сегментів ринку. Постійний екстенсивний розвиток, що необхідний капіталізму, поставив

заводську селекцію порід на конвеєрні рейки, що призвело до експоненційного росту кількості порід за останні півтора сторіччя [106]. Це корелювало з розповсюдженням у колективній свідомості ідей та ідеологій євгеніки та генетики, що оформило парадигму заводської собачої селекції у громадських, наукових, юридичних та інших інститутах та організаціях. Врешті-решт «матеріальний субстрат» собачого організму почав чинити опір, адже кінологічна індустрія поставила табу на схрещення собак різних порід вище за табу на інцест, що призвело до виродження багатьох порід собак, зменшенню генетичної різноманітності, розвитку хронічних та наслідуваних хвороб. Абсолютизація тих чи інших особливостей зовнішності чи поведінки окремих порід перетворила їх на свого роду торгові марки, які мають свою ціну в формі незручності (а іноді навіть виживання) для собаки: з роками такси ставали все довшими, датські доги все вищими, а голова англійських бульдогів все більшою, і це значною мірою відбилось на їхньому здоров'ї та тривалості життя. Навколо цього сформувалася і особлива індустрія з догляду за породами (постійний ветеринарний контроль, обов'язкові операції та терапії для певних порід собак, спеціальні корми тощо), проте нас цікавить інше: масовізація практик розведення собак заводських порід призвела до того, що цілеспрямована селекція значною мірою втілює символічно-насильницьку логіку класового розколу та розмежування стилів життя.

Якщо у класичну епоху розведення заводських породистих собак було привілеєм виключно найзаможніших та найвпливовіших груп і спільнот (королівської родини, двору, аристократії і т.д.), являючи собою елемент «елітної культури», то у (пост)сучасну епоху такі практики розповсюдились і на «масову культуру», а самі породисті собаки стали «товарами загального вжитку». Наприклад, пекінесів, що були атрибутом китайських імператорів, чи вельш-коргі, яка й досі залишається «королівською породою» англійської монархії, можна знайти у звичайних розплідниках та зоомагазинах; але одночасно з цим виводяться і нові, більш епатажні, химерні та чудернацькі породи (наприклад, ліон-бішон, каталбурун чи синій тайський ріджбек), які важче знайти та дорожче купити. Крім власне індустрії вирощування собак, сформувалося відповідне поле, для якого

культивування порід стало автономною логікою: цінується чистокровність улюбленця, його родословна, відповідність інституціалізованим кінологічним вимогам тощо. При цьому самі собаки стають продуктами реіфікації та об'єктивації капіталів, фетишизації споживання та формою дефіцитного ресурсу, що особливо цінується у спільнотах собачників, тобто тварини редукуються до носія символічної цінності позиції їхнього господаря, перетворюючись на інструмент символічного насильства у боротьбі за визнання та гегемонію відповідного стилю життя. Більш того, сама селекційна логіка з виведення та закріплення нових комбінацій біологічних та психічних особливостей тварин втілює та об'єктивує у собі процес дистанціювання у відповідному полі, відтворюючи його автономію.

Проявом гетерономної по відношенню до цього поля логіки як раз-таки стає розвиток індустрії «модного» одягу для собак. Якщо генетична селекція керується розрізненням людини і собаки у тому сенсі, щодо останніх цілеспрямовано застосовуються ті міри та засоби, які табууються до перших (сама політика по відношенню до собак аналогічна фашизму у його найвідвертіших проявах, доповненому повсюдним практикам інцесту та генетичних модифікацій), то індустрія одягу для собак побудована на певному ототожненні перших і останніх, антропоморфізації собак, дифузії людського у тваринний світ. Незважаючи на те, що індустрія генетичної селекції та індустрія одягу для собак відтворюють протилежну логіку, їх не можна назвати конкуруючими чи взаємовиключними; навіть навпаки – вони тісно переплітаються та взаємодоповнюють одна одну, і там, де символічно-насильницький потенціал однієї дає збій (наприклад, у спільнотах, де породистою собакою нікого не здивувати, тобто дистанціювання за рахунок таких практик стає складнішим), він компенсується потенціалом іншої (можна «виділитись» «вишуканим» вбранням для свого улюбленця). Це підтверджується і нашими даними: аналіз текстів показав, що в усіх рекламних, просвітницьких чи PR-матеріалах виробників одягу використовуються виключно породисті собаки; і майже усі опитані у ході структурованого інтерв'ю респонденти (крім одного) мали саме породистих собак, хоча на етапі відбору цього не передбачалось.

Переходячи власне до конкретних даних, слід зазначити, що в Україні індустрія одягу для тварин достатньо розвинута, тоді як сегмент «модного» одягу знаходиться у зародковому стані (на відміну від країн розвинутого капіталізму, де брендовий одяг розповсюджений достатньо сильно). Основна частина попиту на ринку одягу для тварин формується саме через культуру генетичної селекції: багато з виведених порід непристосовані до погодних умов України, особливо у осінньо-зимовий період, тому біологічні вади малих та гладкошерстих собак господарі компенсують як раз таки за рахунок одягу. Саме прагматичність та утилітарність одягу становить фундамент споживчого габітусу опитаних господарів: це зазначали експерти (котрі власне і намагаються задовольнити попит), а також це підтвердилось у ході факторного аналізу даних кількісного дослідження (факторний аналіз реалізовувався на блоці питань щодо споживчих орієнтацій, побудованому на семантичному диференціалі; аналіз проводився методом головних компонент, застосовувалося обертання варімакс; КМО дорівнював 0,574, критерій сферичності Бартлетта значущий на 99-відсотковому рівні; обсяг поясненої дисперсії склав 71,6%). При цьому факторний аналіз споживчих орієнтацій показав, що прагматичному габітусу, який кількісно домінує у спільноті собачників Києва, протиставляється габітус демонстративного споживання, який власне нас і цікавить. Однозначної кластеризації побудувати не вдалось, проте за різними оцінками габітус демонстративного споживання у практиках з утримання собак у різному ступені та у різних формах реалізують від 16 до 47% собачників Києва. Такий істотний діапазон врешті-решт нічого змістовного не дає, та і оцінка розповсюдженості нам не так важлива. Куди більш важливими є сутнісні характеристики габітусу демонстративного споживання одягу для собак:

- Він характерний, перш за все, для власників собак дрібних порід та порід з довгою шерстю. Габітус демонстративного споживання майже не притаманний власникам бійцівських, мисливських, службових та інших порід, однак значною мірою реалізується господарями соба(чо)к декоративних порід та найменших представників порід-компаньйонів.

- Практики демонстративного споживання одягу для тварин розповсюджуються майже на всі ситуації «використання» собак: і під час прогулянок у холодну чи теплу пору року, і під час виходів «в світ», і навіть вдома у звичайні дні. Виняток становлять лише прогулянки у дощову погоду, для яких одяг сприймається суто утилітарно. Саме тому комбінезони та куртки для собак не підпадають під логіку демонстративного споживання (їх носять у будь-якому випадку), тоді як усі інші з представлених в інструментарії дослідження типів та видів одягу (костюми, сукні, светри, шапки і шарфи, футболки, майки, піжами, халати та святковий одяг) корелюють з нею.

- Габітус демонстративного споживання одягу для собак є підсистемою загального споживчого габітусу, характерного для найзаможніших з респондентів; тобто це підструктура структури, що структурує їхній стиль життя. Багато у чому це реалізується за рахунок їхнього економічного становища: більшість респондентів, для яких властивий габітус демонстративного споживання одягу для собак, зазначили, що їхній рівень доходу у розрахунку на члена родини становить еквівалент 1 000\$ і вище, тому вони значно більше готові витратити на одяг для свої улюбленців, особливо якщо він буде вироблений з брендівих матеріалів (більшість з них із легкістю готові заплатити три-чотири прожиткові мінімуми за куртку для своєї собаки, пошити з фірмових тканин Барбері чи Версаче). Це дозволяє включити їхніх улюбленців до повсякденності, наповненої шопінгом у бутіках, гламурними вечірками та світськими раутами, а самі тварини максимально реіфікуються, перетворюючись у аксесуар на кшталт сумочки, який усюди можна взяти з собою і який завжди підкреслює смак господарки.

Саме у підкресленні цього «смаку» (тобто особливого соціального становища, винятковості та ексклюзивності, статусу істеблішменту) і криється символічне насильство, що реалізується за рахунок використання таких речей, як собаки заводських порід та «модний» одяг для них. Таке символічне насильство виробляється безпроблемно та неререфлексивно у ході повсякденних практик демонстративного споживання, а речі (і «речі»), що залучаються, носять інструментальний характер. Ці практики відтворюються у багатьох полях,

найважливішими серед яких є поле дозвілля, поле сім'ї, поле масового споживання, і структуруються у таких фреймах:

1. Фрейм виходу та догляду за собакою. У певній мірі обов'язкова практика для будь-якого собачника зазнає істотних змін під впливом габітусу демонстративного споживання. Він хоча і залишається достатньо поширеним та типовим серед тих, хто виробляє демонстративне споживання одягу для тварин, проте значною мірою деформується. Це відбувається за рахунок дистанціювання від функціонально-прагматичних практик з догляду за собакою, які сприймаються «незручними», «низькими» і «брудними», тому вони делегуються іншим агентам: найчастіше серед таких агентів фігурували домогосподарки, представники найстаршого покоління (бабусі та дідусі) і представники служб і сервісів з виходу та догляду за тваринами. Саме вони зазвичай відповідають за гігієну собаки, санітарні та ветеринарні процедури, а також вихід рано вранці та у дощову погоду (це пояснює й те, чому собачі дощовики та куртки у значно меншій мірі сприймаються як об'єкти демонстративного споживання).

Очікуваною дією у цьому фреймі є прогулянка з собакою відповідними місцями для їхнього виходу, а ключовим класом речей у цьому контексті є сама собака (її розміри, вік, волосяний покрив, порода тощо), вона стає вузловим актантом у цій мережі: якщо собака мала та з короткою шерстю, то її потрібно вдягнути; якщо велика та активна, то пристебнути на поводок; якщо агресивна – надіти намордник і т.д. Символічне насильство за рахунок демонстративного споживання відбувається шляхом використання особливостей речей – особливої породи собак, їхнього зовнішнього вигляду, поведінки, незвичайного одягу тощо. Тому у цьому фреймі символічно-насильницький потенціал невисокий, адже він різко обмежений речовим арсеналом, що йому пропонує мережа соціальних відносин, а також об'єктивними обставинами.

Власне практики демонстративного споживання під час виходу собак потребують відповідних погодних умов (як зазначали респонденти, «суха, бажано сонячна погода») та відповідного часу доби («не раніше 9 ранку»; і доти, «доки світить сонце»), а найбільш прийнятними днями, що очевидно, стають субота та

неділя (вони підходять не тільки з точки зору зайнятості самих собачників у будні, але й з точки зору зайнятості аудиторії, для якої відбувається демонстрація). Місцем скупчення киян, що практикують демонстративне споживання одягу для собак під час прогулянок, очікувано були сквери та парки у «елітних» житлових комплексах, а також спеціально обладнані ділянки для вигулу собак у цих районах. Транзитивні властивості мережі, у якій відбувається вигул собак, значною мірою нівелює та редукує символічно-насильницький потенціал практик демонстративного споживання: найчастіше власне демонструвати нема кому та нема чого – лише «колегам-собачникам», які займаються тим самим, чи сусідам, для яких це не є незвичним, тому і дистанціювання від них вельми проблематичне. Самі тварини виступають індиферентами символічного насильства, адже їхня біологічність, яка актуалізується під час прогулянок та догляду, прямо протилежна «високому», «чистому» та «вишуканому», що транслюється. Тому ця нереалізована потреба у дистанціюванні реалізується у інших фреймах.

2. Фрейм «шопінгу з собакою». Якщо прогулянка та догляд за собакою є типовою практикою для собачників, то практика шопінгу з собакою властива лише для власників габітусу, що ми розглядаємо. Його унікальність криється у одночасному дистанціюванні і від спільноти собачників (для яких шопінг неприциповий), і від спільноти, що сповідує схожий стиль життя (у яких може не бути собак). Такі практики передбачають те, що «модниці» та «модники» беруть із собою «модно одягнених» собак до культових установ суспільства споживання – бутиків, салонів, релакс-зон тощо. Аналогічно до цього фрейму, собаки та пов'язані з ними речі використовуються у інших практиках «богемного» демонстративного дозвілля – світських раутах, прийомах, вечірках тощо. Тому окремо їх розглядати немає сенсу, достатньо буде розглянути практики «шопінгу» як типові та шаблонні.

Якщо у попередньому фреймі використання собак – це очікувана та рутинна дія, то у цьому фреймі вона є незвичною, проблемною та помітною; і якщо у попередньому фреймі важливими є особливості речей, що використовуються (особлива порода, одяг і т.д.), то у цьому фреймі сама собака як клас речей стає особливістю для нього. При цьому до даного класу речей висувається низка

принципових інструментальних вимог (мінімальні розміри, інертна поведінка та купована фізіологічність), тому освоєння інструментів символічного насильства – собак – реалізується стратегічним шляхом:

- спеціальні гігієнічні засоби та процедури мінімізують вірогідність конфузів, пов'язаних з біологічними потребами собак (аналогічно до того, як у класичну епоху процес цивілізації виховував фізіологічність у людей [58; 191], зараз це продовжується і поза людьми);

- за рахунок генетичної селекції виведені максимально транспортабельні породи (вагою у пару кілограмів та ідеальним розміром для ручної сумочки чи навіть кишені);

- якщо фізіологічність «пробивається» у людини (наприклад, у вигляді алергії на собаче хутро), то індустрія заводської селекції дозволяє подолати й це (за рахунок виведення гіпоалергенних порід);

- також заводська селекція дозволяє виводити породи, для яких притаманна інертна та спокійна поведінка. А якщо собака веде себе недостатньо інертно, то це, як зазначали деякі опитані нами експерти, іноді виправляють медикаментозним чи хірургічним шляхом (наприклад, заспокійливими засобами та стерилізацію).

Це забезпечує функціонал собаки як дистрибутора символічного насильства у формах нав'язування гегемонії «богемного» та «вишуканого» стилю життя у середині «богемної» спільноти (власне, у місцях масового та елітного споживання). Хоча таким чином собака і перетворюється на достатньо надійний інструмент дистрибуції символічного насильства, проте одночасно з цим і урізається її потенціал до референції – подібна до ляльки істота стає безвідмовним манекеном для демонстрації «модного» одягу, який одягне господар(ка), але сама собака втрачає перформативні властивості. Більш того, її перформативний потенціал скоріше виступає загрозою успішності практик демонстративного споживання, адже завжди залишається ризик опору такої «речі» до символічного насильства через біологічні та поведінкові її особливості. Іншими словами, ризики, що супроводжують такі практики, є достатньо високими, а їхня мінімізація можлива у більшій мірі стратегічним шляхом, тому, незважаючи на істотний символічно-

насильницький потенціал таких практик, вони залишаються поодинокими, винятковими і достатньо рідкими (але багато у чому їхній потенціал до символічного насильства криється саме у ексклюзивності, дефіцитарності та «дивакуватості»).

Можливим способом мінімізації ризиків розриву практик демонстративного споживання з тваринами за рахунок тактичних засобів стає індустрія шопінгу для тварин, яка поступово формується в Україні (і в Києві, зокрема). Поки не можна сказати, що був сформований відповідний фрейм, але він активно конструюється за рахунок транспонування та дифузії трьох інших: звичайного шопінгу, прогулянки з собакою та виставки собак. Перші два ми вже розглянули, пропонуємо короткий аналіз останнього: виставка собак – інституціоналізована впродовж останнього століття практика, що реалізує автономну для поля собаківництва логіку заводської селекції; чітка структурація практики за трьома ключовими ролями («судді», «собачники» та «глядачі») робить її асиметричною та відносно закритою. Демонстративне споживання, що реалізує гетерономну логіку, дещо деформує цю структуру, змінюючи «суддів» на «тих, хто продає товар чи надає послугу», ставлячи їх у залежне положення по відношенню від «собачників». Бутіки-зоомагазини, грумінг-салони та салони краси для тварин, які активно з'являються у мегаполісах України, поки знаходяться у неавтономному положенні (адже функціонально, просторово, економічно та дискурсивно вони пов'язані з класичними зоомагазинами та ветеринарними клініками). Одними з перших відносно незалежних та інституціоналізованих підприємств індустрії шопінгу для тварин стали послуги з індивідуального пошиву для собак, які у разі більш розповсюджені серед тих собачників Києва, для яких властивий габітус демонстративного споживання. В цілому, це дослідження показало, що такі послуги мають усі передумови до переростання в окрему індустрію, що дозволить реалізовувати практики демонстративного споживання собак, з собаками та для собак у тактичних, безпроблемних, рутинних формах. Особливо це актуалізує не стільки фрейм шопінгу з тваринами, бо він у будь-якому випадку залишиться ризиковим і обмеженим (хіба що не буде відповідного «прориву» у генній

інженерії), скільки інший фрейм – фрейм демонстративного споживання собак у віртуальних соціальних мережах.

3. Фрейм демонстративного споживання собак у віртуальних соціальних мережах. Зайвий раз наголошувати на комунікативній спроможності та значущості сучасних засобів інтернет-комунікації потреби немає, соціологи приділили цьому достатньо багато уваги [53; 97; 98], але ми підкреслимо й те, що цей потенціал доволі легко та достатньо часто застосовується у процесах та практиках символічного насильства, і це яскраво видно на прикладі кейсу, що ми розбираємо. Сингулярність та відірваність інтернет-контенту дозволяє маскувати «недосконалість» собаки як інструменту у практиках демонстративного споживання, одночасно зробивши акцент на її «сильних сторонах». Біологічність, яка може поставити під сумнів ефекти символічного насильства у «реальному житті», ігнорується чи видаляється у віртуальній реальності. Крім того, у цьому фреймі собаки у значній мірі реалізують свій перформативний потенціал: це вже не просто безвольні манекени, а «розумні іграшки», що своєю чудернацькою поведінкою на камеру можуть розвеселити публіку. Одночасно з цим, характеристики собаки як класу речей можуть виконувати функцію референції у практиках символічного насильства, буквально «підказуючи» те, якими знаками та символами слід оперувати. Історія походження акіта-іну «підказує» одягнути її у кімоно, образ французького бульдога «просить» надіти берет, назва ліон-бішон «вказує на необхідність» стрижки у стилі лева, а форма тіла такси «наполягає» на костюмі хот-дога.

У цьому фреймі актуалізується та загострюється потреба в підкресленні особливостей речей, адже віртуальні мережі переповнені типовим: якщо у дворі чи сквері достатньо незвично зустріти собаку рідкісної породи, то в інтернеті це зробити дуже просто, тому для дистанціювання необхідні «незвичні» речі – «оригінальні» костюми, «модні» сукні, «стильні» шапки і т.п. Крім того, для орієнтації на широку аудиторію однієї собаки недостатньо, навіть якщо вона «яскраво» вдягнена; вона стає елементом образу стилю життя, для якого (крім самої собаки) необхідно висвітлення інших речей та практик – «вишукано»

облаштованого житла, візитів у «елітні» заклади, туристичних поїздок, власної «краси та вроди» тощо. Тому сама собака, незважаючи на її «акторський» потенціал, у віртуальній мережі прирівнюється до знаку, чогось на зразок «емодзі» чи «стікера», що несе певне смислове та емоційне навантаження, проте лише у відповідному контексті.

Демонстративне споживання «модного» одягу для собак не обмежується трьома фреймами, які ми описали, проте саме вони складають «ядро» цих практик як у плані розповсюдженості, так і у плані типовості. Речі (перш за все, собаки та їхній «модний» одяг) стають об'єктом регулярної та системної демонстрації, тим самим виступаючи інструментом нав'язування символічної системи «сучасної моди», вибудованої відповідно до гегемонії «богемного» стилю життя. Процес символічного насильства відбувається у двох напрямках:

1) За рахунок дифузії схем сприйняття, мислення та дії «богемного» габітусу у фрейми, що виробляються у інших полях, тим самим порушуючи їхню автономію.

2) Шляхом демонстративного споживання «незвичних» та «нових» речей відбувається диверсифікація повсякденності, тобто рутинні практики істеблішменту стають проблемними для аутсайдерів, що забезпечує підтримання соціальної дистанції між ними.

Символічна система, що нав'язується, автоматично легітимується своїми ж засобами – такими смислами та ідеями, як «почуттям стилю», «споживчим вибором», «оригінальним смаком» тощо. Така загальна (само)легітимація описує та виправдовує процес символічного насильства, тоді як для його практик використовується окрема логіка, безпосередньо прив'язана до інструментів нав'язування: одяг інтерпретується як «клопіт та турбота щодо безпеки та комфорту» (Цит. респ.) собак, а його «модні» варіації як прояв «поваги та любові» до них (Цит. респ.: «Впевнена, моя крихітка хоче бути красивою. Їй дуже подобаються платтячка»). Тим самим габітус істеблішменту у ході дифузії у автономні поля модифікує їхні власні значення, символи та символічні системи, поєднуючи зі своїми і маскуєчись в них.

Нав'язування «богемного» габітусу та його легітимація стикається з певним спротивом, який є достатньо пасивним та розірваним. При тому, що майже дві треті (60,6%) опитаних нами киян-собачників ніколи або майже ніколи не купують «модний» одяг для собак, більшість з них (54%) позитивно відносяться до такої практики, тоді як лише чверть (23,5%) виявила свою негативну оцінку (решта відмітили нейтральні варіанти). Зважаючи на специфіку опитування, у цьому питанні могло відбутися програмування відповідей та спрацювати спіраль мовчання, але тенденція достатньо чітка: інтеріоризація символічної системи, що нав'язується, випереджає практичне її освоєння. З іншого боку, ефект спіралі мовчання багато у чому і є інструментальною метою масового символічного насильства, адже за рахунок цього відбувається нівелювання спротиву. Це зумовлює зазначену вище пасивність спротиву практикам символічного насильства, який носить одиничний та точковий характер, поступається в тривалості процесам символічного насильства і реалізується переважно на мікрорівні. У переважній більшості такий спротив носить суто інтровертивний і індивідуальний характер і закінчується на етапі сприйняття та судження, не втілюючись у діяльності (хіба що у вигляді відсутності відповідної діяльності – покупки і використання «модного» одягу для собак). Так, інтенціональність такого спротиву обмежується рефлексивністю (Цит. респ.: «просто мені не подобається») чи рефлексивністю у найпростіших формах (Цит. респ.: «це вже занадто»), проте є поодинокі випадки ідейного, навіть ідеологічного спротиву: наприклад, Рей Бредбері у одному інтерв'ю називає людей «ідіотами», бо вони замість того, щоб «розвивати науку, освоювати Місяць, Марс, Венеру», «придумали костюми для собак <...>, не отримавши взамін нічного, крім кислого присмаку» [84].

Ключовим моментом у дистрибутивності та референтності мережі є зв'язок між людиною і собакою у формі «господарювання» першою над останньою, тому спротив редукується простим умовиводом: «його собака – його справа, як з нею вчиняти» (Цит. респ.). Але, на відміну від інших «об'єктів господарювання», собаки (як «живі істоти» і, тим більше, «кращі друзі людини») потребують особливого відношення – «відповідальності за тих, кого приручили», «турботи та

клопоту», «емоційної прив'язаності» тощо. Це позначає змістові вектори та осі легітимації, яка може та повинна бути використана у ході виробництва символічного насильства, тобто особливості речей вказують на дискурсивні зони, що мають чи можуть бути заповнені. Використовуючи аналогію з природничих наук, під час використання речей виникає сила тертя, тобто вони чинять опір, але одночасно з цим такі властивості речей, якщо вони достатньо досліджені чи цілеспрямовано створені (тобто соціально освоєні), самі «підказують» те, як краще мати справу з цією силою тертя і як її подолати – котити, ковзати, обертати тощо. Іншими словами, властивості та особливості речей не тільки є фактором резистенції під час виробництва символічного насильства, але й фактором асистенції.

Така ситуація зі спротивом до демонстративного споживання одягу для собак є причиною та наслідком ефективності легітимації символічної системи, що нав'язується, адже гегемонія, якій вона слугує, тотально та системно відтворюється у (пост)сучасному капіталістичному суспільстві («суспільстві споживання»), у безлічі полів та за рахунок безлічі практик. І саме Капітал налаштовує рейки виробництва однакових за суттю, проте різних за формами практик споживання: він видозмінює акторну мережу торгівельно-розважальних комплексів, закладів елітного харчування, салонів краси, бутиків, з одного боку, та ветеринарних клінік і зоомагазинів, з іншого, таким чином, щоб можна було реалізувати ці практики.

Висновки до розділу 3

Розділ 3 було присвячено емпіричному вивченню проблеми залучення речей до символічного насильства. Дослідження будувалося за індуктивною логікою і мало розвідувально-ілюстративний характер, для цього робота проводилася у парадигмі якісної методології, а у якості стратегії пошуку, збору та відбору даних була обрана методика кейс-стаді. Це дозволило поєднувати у собі принципи мультипарадигмальності та поліметодичності у вивченні достатньо конкретних ситуацій, що необхідно для диверсифікації об'єктів спостереження, а також для

теоретичної, емпіричної і методичної тріангуляції. Емпіричне вивчення залучення речей до символічного насильства проводилось окремо на дискурсивному, просторовому та діяльнісному рівнях їхньої соціальної онтології. Для кожного з трьох рівнів були розроблені окремі методи, методика та техніки (у відповідних підрозділах дисертаційної роботи), які були використані для вивчення спеціально відібраних кейсів.

Підрозділ 3.1 було присвячено дослідженню залучення речей на дискурсивному рівні, для чого було проведено критичний дискурс-аналіз (у методології Е. Лакло та Ш. Муфф, методикою Н. Феркло), мета якого полягала у тому, щоб прослідкувати закономірності виробництва символічного насильства шляхом артикуляції речей-текстів. Масив з 15 кейсів з різних дискурсів та соціальних полів ми умовно розподілили на такі соціальні індустрії: 1) індустрію масової та високої культури, а також індустрію спорту та індустрію свят; 2) політичну індустрію; 3) індустрію товарного споживання; 4) індустрію гендеру, тілесності та сексуальності; 5) індустрію релігії. У ході цього аналізу ми прийшли наступних висновків:

По-перше, у ході артикуляції речі-тексти можуть співставлятися з дискурсами у трьох основних варіантах: 1) «ін'єкція» окремої чи «трансплантація» комплексу речей-текстів з одного дискурсу до іншого зі збереженням їхніх формальних характеристик, що забезпечує символічно-насильницький ефект шляхом підміни мети засобами; 2) «опановування» речами-текстами, характерними для одного дискурсу, у ході практик, що виробляються у іншому дискурсі; 3) «обґрунтування» міфології одного дискурсу засобами речей-текстів іншого, тобто самі речі-тексти стають приводом для інтервенції одного дискурсу до іншого і розповсюдження антагонізмів першого на останній.

По-друге, було зафіксовано різний характер впливу артикуляції речей-текстів на співвідношення соціальної та дискурсивної практики: вона може призводити і до їхнього розриву, і до деформації першої під впливом останньої, і до деформації останньої під впливом першої. Одночасно із цим, артикуляція речей-текстів, що

знаходяться на межі різних дискурсів, може призводити як до синхронізації антагонізмів у різних дискурсах, так і до їхньої десинхронізації.

По-третє, під час дискурсивної артикуляції речей-текстів може актуалізуватися їхній референтний потенціал – за рахунок їхньої багатозначності та інтертекстуальності, чи просто становлячись «шаблоном» для виробництва схожих речей-текстів у других фреймах та дискурсах.

По-четверте, одним з основних механізмів реалізації символічного насильства шляхом артикуляції речей-текстів є встановлення інтертекстуальних зв'язків між нею та магістральними дискурсами, серед яких були зафіксовані офіційні дискурси, святкові дискурси та дискурс «порядку денного» у мас-медіа.

Одразу після цього (у підрозділі 3.2) було проведено емпіричний аналіз просторового рівня залучення речей до символічного насильства. Для цього ми комбінували вказану вище методику КДА з включеним спостереженням у варіації «прогулянки містом» (М. де Серто), мета яких полягала у прослідкуванні закономірностей привласнення соціального простору шляхом культивування фізичного простору. Було проведено аналіз 14 кейсів, які умовно можна поділити на три категорії: 1. Кейси фреймування простору. 2. Кейси транспонування фреймованого простору. 3. Кейси розриву фрейму простору. В результаті такого аналізу ми прийшли висновків, що характерною рисою символічного насильства шляхом привласнення простору виступає демонстрація речей, за рахунок чого відбувається конструювання та актуалізація відповідних схем сприйняття, мислення та судження агентів. Ключовим стає розташування об'єктів нав'язування у вузлових точках просторової мережі, що максимізує шанси контакту з ними, а також екстер'єрні характеристики самої речі – її розміри, кольори, освітлення тощо. Привласнений таким чином простір не просто обмежує когнітивно і ментально, але й суто фізично, тим самим створюючи та відтворюючи соціальну структуру нерівності. Значно більший ефект досягається тоді, коли селективна демонстрація підкріплюється відповідною латентизацією – одночасно з нав'язуванням «правильних» конструктів відбувається маскування «неправильних». Така культивування простору потребує значних капітальних

інвестицій (передусім – економічних), проте сам привласнений простір виступає не тільки засобом символічного насильства, але й його метою: за право розпоряджатися територією та пов'язаними з нею соціальними конструктами і ведеться символічна боротьба. Особливістю просторової онтології речей з точки зору її символічно-насильницького потенціалу є найвища ступінь інерції, оскільки культивованій простір значно надійніше фіксує гегемонію, ніж абстрактна практика чи конкретний міф. Тому символічне насильство на просторовому рівні у значно більшій мірі, ніж на інших рівнях, сприяє кристалізації та укоріненню дисциплінарної та дискурсивної влади, мінімізуючи тим самим шанси на її подолання, але одночасно з цим сама культивування простору потребує значно більше капітальних інвестицій та значно частіше вимагає стратегічного підходу.

Залучення речей до символічного насильства на їхньому діяльнісному рівні (підрозділ 3.3) було досліджено шляхом системного та глибинного аналізу окремого об'єкту – індустрії «модного» одягу для домашніх тварин. Використовуючи дані комплексного цільового дослідження ринку одягу для домашніх тварин (яке було проведено у співпраці з Marketing Consulting Group та включало у себе низку методів, методик та технік соціології, маркетингу та медіа-аналітики: експеримент (методом «таємного покупця»), експертне інтерв'ю з менеджерами та власниками магазинів, аналіз текстів та контенту в інтернеті, кабінетне дослідження пропозиції на ринку одягу для домашніх тварин та структуроване вибіркоче інтерв'ю із споживачами «модного» одягу для тварин (n=289 респ.); дослідження проводилось у Києві та Харкові у листопаді-грудні 2017 року), ми провели аналіз ключових фреймів демонстративного споживання одягу для собак з точки зору їхнього символічно-насильницького функціоналу.

Так, ми дійшли висновків, що речі (перш за все, собаки та їхній «модний» одяг) стають об'єктом регулярної та системної демонстрації, тим самим виступаючи інструментом нав'язування символічної системи «сучасної моди», вибудованої відповідно до гегемонії «богемного» стилю життя. Процес символічного насильства відбувається у двох напрямках: 1) за рахунок дифузії схем сприйняття, мислення та дії «богемного» габітусу у фрейми, що виробляються

у інших полях, тим самим порушуючи їхню автономію; 2) шляхом демонстративного споживання «незвичних» та «нових» речей відбувається диверсифікація повсякденності, тобто рутинні практики істеблішменту стають проблемними для аутсайдерів, що забезпечує підтримання соціальної дистанції між ними. Якщо казати про перформативний потенціал самих речей, що залучаються до символічного насильства, то на цьому прикладі він був достатньо наочним: у ході виробництва цих практик значно більший спротив та опір чинять не «ті, хто спостерігає», а самі речі, що використовуються. Одночасно із цим були виділені ті властивості та особливості речей, що не тільки є фактором резистенції під час виробництва символічного насильства, але й фактором асистенції.

Результати досліджень даного розділу наведено в публікаціях: [23], [26], [31], [32], [196].

ВИСНОВКИ

Практики символічного насильства представляли собою об'єкт нашого дослідження, проте його фокус фіксувався на іншому, дещо неочевидному та нестандартному розвороті: предметний інтерес дисертаційного дослідження полягав у концептуалізації місця та ролі у дискурсивно-знаковому процесі символічного насильства об'єктів принципово іншої онтології – речей (як матеріальних об'єктів). Тобто основна ідея полягала у тому, щоб провести системне та комплексне вивчення самих практик символічного насильства як таких, намагаючись співставити їх із «уявною» протилежністю – речами.

Теоретико-методологічний аналіз об'єкта дослідження показав, що точкою перетину «символічного» та «насильства» стають процеси розрізнення та структури нетотожності і асиметричності, а їхня семантика поєднується навколо таких вузлових точок, як «знання» та «влада», «дискурс» та «боротьба», «символ» та «сила». Це і стає фундаментом для розуміння «символічного насильства». Але для побудови цієї концепції необхідно було «розчистити місце» для неї, розібравши завали із суміжних постструктуралістських понять. Найбільш близьким до «символічного насильства» поняттям у цьому контексті є «символічна боротьба», яку ми пропонуємо інтерпретувати у максимально широкому смислі як перманентний процес реалізації та відстоювання життєвих шансів. Стійкий елемент організації процесу символічної боротьби, що характерний для певного соціального поля, описується дефініцією «символічної влади». Символічна влада одночасно реалізується у двох ключових формах – «дисциплінарній владі» (владі підтримання соціального порядку, що обмежує, змушує та примушує відповідати встановленим соціальним конструктам) та «дискурсивній владі» (владі встановлення соціального порядку, яка ідентифікує та описує соціальні конструкти). Ресурсним втіленням символічної, дисциплінарної та дискурсивної влади, їхнім джерелом та потенціалом є «символічний капітал». А системна конфігурація диспозиційно симетричних форм та проявів символічної влади у різних соціальних полях представляє собою «гегемонію».

Відповідно, символічне насильство являє собою аналітично виокремлений процесуальний момент символічної боротьби у ході застосування символічного капіталу для встановлення (дискурсивної) та відтворення (дисциплінарної) символічної влади, що оформлюється у вигляді гегемонії. Саме символічне насильство ми пропонуємо визначати як нав'язування значень, символів або символічних систем та їхню легітимацію, направлені на встановлення та відтворення гегемонії. Відповідно, ключовою антиномією у розумінні символічного насильства виступає протиставлення процесів нав'язування та спротиву, які реалізуються у тактичних та стратегічних формах, а генералізує цю антиномію процес легітимації, тобто пояснення та виправдання соціальної реальності.

Фокус уваги на залученні до практик символічного насильства речей потребував адаптації соціологічної інтерпретації феномену речей до тематики нашого дослідження. В результаті аналізу соціологічної рефлексії речей ми дійшли висновків, що еkleктичний та мозаїчний набір різнорідних та різнорівневих концепцій та концептів не піддається синтезу (через відсутність спільної основи для нього і яскраво виражених протилежностей). Тому для концептуалізації поняття «речі» було обрано шлях комбінування різних ідей, впорядковуючи їх у вигляді трирівневої схеми соціальної онтології речей: 1. Діяльнісний рівень, на якому основною характеристикою речей виступає їхня інструментальність у виробництві соціальної практики, а також використання речей під час її розриву; дослідження цього рівня передбачає акцент на функціональності речей. 2. Дискурсивний рівень, на якому речі проектується у мовно-контекстуальне середовище, перетворюючись на знаково-текстуальний елемент; при вивченні цього рівня основна увага приділяється процесу символізації речей. 3. Просторовий рівень, на якому речі стають елементом фізично- та соціально-просторової мережі, виступаючи об'єктом уречевлення та культивування; аналіз цього рівня передбачає фокус уваги на соціальній логіці речей.

Пошук символічно-насильницької складової у соціальності речей передбачав тезу, що вони виступають медіаторами не тільки у відносинах між людьми, а й

посередниками впливу соціальної структури на особистість і особистості на структуру. Відповідно, їхня матеріально-технологічна структура є симетричною суспільно-функціональній, що досягається за рахунок уречевлення соціальних відносин; тобто абстрактний людський праксис втілюється у конкретних матеріальних об'єктах. Це призводить до особливої форми відчуження – перенесення соціальності з відносин між людьми до відносин між речами. Інакше кажучи, люди починають сприймати речі як живих істот, рівних собі і гідних для суспільних взаємодій з ними, а живі істоти, в свою чергу, починають сприйматися як бездушні речі. Така фетишизація породжується своєрідним характером суспільного виробництва, характерного для (пост)сучасного капіталістичного суспільства: речі не просто стають засобом та продуктом соціальності, а його учасником, який, будучи виробленим у відповідності до описаної логіки, усіляко її відтворює. Так, речі, будучи створеними у якості інструменту, задають ритм тілу і розуму людини таким чином, щоб перетворити її саму на інструмент.

Якщо детально розібрати сам процес залучення речей до символічного насильства, то початковим (чи навіть попереднім) етапом стає їхнє освоєння та/або виробництво. Вони являють собою динамічну єдність символізації речі, тобто ототожнення речі зі значенням, символом чи символічною системою (яке може мати форму номінації, класифікації, кодифікації чи стигматизації), та матеріалізації символу, тобто втілення значення, символу чи символічної системи в неіснуючих раніше речах чи їхніх матеріальних характеристиках (яке може мати форму виробництва речі, її тиражування, ремонту та реставрації і зміни). Освоєння і виробництво передбачають культивування речі таким чином, щоб вона могла «долучитись» до існуючих ментальних та об'єктивних соціальних структур, будучи «зрозумілою», «цінною», «корисною» тощо. І буквально від самого початку соціального освоєння та виробництва речі відбувається реалізація символічно-насильницької логіки: під час цього процесу весь її можливий функціонал та конотат редукується до соціально прийняттого та соціально потрібного. Тим самим логіка символічного насильства, яка реалізує соціально запрограмовані обмеження у функціоналі та символіці, консервується та кристалізується у самій речі.

Актуалізація такого символічно-насильницького потенціалу речей відбувається по-різному. Варіативність цього процесу ми розбирали окремо у зрізі трьох виділених рівнів їхньої соціальної онтології – діяльнісного, дискурсивного та просторового.

На діяльнісному рівні залучення речей до символічного насильства відбувається, перш за все, шляхом їхнього використання у ході повсякденних практик. Речі тим самим виступають інструментами-медіаторами, виконуючи функції дистрибуції чи редукції (тобто кількісно впливаючи на виробництво символічного насильства) та/або референції і індиференції (тобто їхній вплив носить якісний характер). Посередницький статус речі у повсякденних взаємодіях передбачає диференційовані зв'язки між річчю та тими, хто з нею контактує: різність (дис)позицій власності над річчю, її інтерпретації, режимів близькості з нею і т.п. є як причиною, так і наслідком різності її використання, за рахунок чого відбувається диверсифікація повсякденності – те, що звичне та рутинне для одних, є проблемним для інших. Логіка символічного насильства включається тоді, коли диференціація стилів життя вибудовується до ієрархічної структури, відповідно до якої є «кращі», «вищі», «елітні», «чисті» речі та способи і манери їхнього використання, а є «гірші», «нижчі», «масові», «брудні» тощо. Підтримання такого розподілу відбувається шляхом дифузії повсякденності «істеблішменту» до повсякденності «аутсайдерів», разом з чим перетікають не тільки самі «правильні» звички, але й схеми інтерпретації їх як «правильних» і, відповідно, підтримання гегемонії тих, хто ці «правила» встановлює. Замкнуте коло диверсифікації та дифузії повсякденності потребує постійного оновлення речового оснащення задля підтримання соціальної дистанції (тільки-но аутсайдери освоїли одні «правильні» речі, так одразу з'являються нові, нівелюючи актуальність попередніх), і це повністю відповідає логіці капіталістичної експансії, яка вимагає екстенсивного росту (соціального) виробництва для максимізації прибутку.

Процедурно інакші, але структурно подібні процеси відбуваються і на дискурсивному рівні. Тут залучення до символічного насильства відбувається шляхом вписування речей в якості текстів у певні дискурси з подальшою артикуляцією. Вписані в дискурс речі інтерпретуються таким чином, щоб

«правильно» розташуватись у координатах дискурсивних антагонізмів, слугуючи аргументами в критиці та обґрунтуванні цих «правил». Можливість та спроможність артикуляції прямо залежить від якості та кількості символічного капіталу тих, хто це намагається зробити. Тому знову-таки підтримується замкнена кумулятивна логіка: ті, у кого є «право» вписувати та артикулювати речі-тексти, роблять це таким чином, щоб це «право» «залишалось» у них і надалі. Одночасно із цим речі-тексти у ході дискурсивного включення розчиняються у міфах, які відривають дискурсивну проекцію речі від її матеріального «оригіналу». Це дозволяє безпроблемно реіфікувати певні міфологізовані інтерпретації речей до груп та спільнот, пов'язаних з «оригінальними» речами: «усі критяни – брехуни», «усі блондинки – дурні», а усі володарі товарів певного бренду – д'Артаньяни. Емпірично зафіксовано, що дискурсивна артикуляція речей-текстів відбувається в трьох основних варіантах: 1) «ін'єкція» окремої чи «трансплантація» комплексу речей-текстів з одного дискурсу до іншого зі збереженням їхніх формальних характеристик, що забезпечує символічно-насиленіцький ефект шляхом підміни мети засобами; 2) «опановування» речами-текстами, характерними для одного дискурсу, у ході практик, що виробляються у іншому дискурсі; 3) «обґрунтування» міфології одного дискурсу засобами речей-текстів іншого, тобто самі речі-тексти стають приводом для інтервенції одного дискурсу до іншого і розповсюдження антагонізмів першого на останній. Ключовим (емпірично зафіксованим) механізмом реалізації символічного насильства шляхом дискурсивної артикуляції речей-текстів є встановлення інтертекстуальних зв'язків між ними та магістральними дискурсами, що забезпечує нав'язування «правильної» інтерпретації речей, з одного боку, та безпроблемне сприйняття відповідних «правил», з іншого.

Оформлення процесів символічного насильства на просторовому рівні онтології речей відбувається дещо інакше, хоча і відтворює аналогічну структуру. Так, основною формою символічного насильства у просторі є його привласнення, тобто синхронізація соціальної структури нерівності з фізичною структурою простору. Це відбувається шляхом встановлення та відтворення соціальної

дистанції, що закріплюється у об'єктивно-соціальних, суб'єктивно-соціальних та матеріальних конструктах. Привласнений таким чином простір обмежує не тільки когнітивно і ментально, але й суто фізично, тим самим створюючи та відтворюючи соціальну структуру гегемонії. Процедурно це реалізується за рахунок системної демонстрації речей, тим самим відбувається конструювання та актуалізація відповідних схем сприйняття, мислення та судження: найбільш значущим у цьому контексті є розташування об'єктів нав'язування у вузлових точках просторової мережі, що максимізує шанси контакту з ними, а також їхні екстер'єрні характеристики (розміри, кольори, освітлення тощо). Системна демонстрація доповнюється селективною латентизацією, тобто одночасно із нав'язуванням «правильних» речей (і, відповідно, пов'язаних з ними соціальних конструктів) відбувається маскування «неправильних». Особливістю просторової онтології речей з точки зору її символічно-насильницького потенціалу є найвищий ступінь інерції, оскільки культивований простір значно надійніше фіксує гегемонію, ніж абстрактна практика чи конкретний міф. Тому символічне насильство на просторовому рівні значно більшою мірою, ніж на інших рівнях, сприяє кристалізації та укоріненню дисциплінарної та дискурсивної влади, мінімізуючи шанси на її подолання.

Крім вивчення загальних закономірностей залучення речей до процесів та практик символічного насильства, наше дослідження передбачало акцент на питанні перформативного потенціалу самих матеріальних об'єктів. З цього приводу слід зазначити, що речі можуть виступати і як фактор резистенції під час виробництва символічного насильства (тобто чинити опір змінам, які передбачають ці процеси), так і фактором асистенції (тобто не просто «бути готовими» до відповідних змін, але й сприяти їхньому втіленню). У ході відтворення повсякденних практик основним аспектом резистенції речей стає ризик їхньої функціональної відмови (поламки, зносу і т.п.), а перспектива асистенції криється у їхній реінтерпретації. Серед зафіксованих варіантів оформлення референтного потенціалу речей-текстів слід зазначити «шаблонність» під час дискурсивної артикуляції, тобто перенесення впізнаваної логічної

структури речі на інші, та семіотичну і семантичну багатозначність, тобто актуалізація інтертекстуальних зв'язків дискурсивної проекції речі, які не передбачені у її матеріального «оригіналу» – граматичних, алегоричних, омонімічних, метафоричних тощо. Тому можемо припускати, що самі властивості та характеристики речей можуть «підказати» агентам методики та техніки символічного насильства, хоча це, скоріше, поодинокі випадки. Крім того, речі можуть бути фактором конструювання дружнього середовища для сприйняття символічного насильства, проте можуть і «давати здачі» – виступати фактором нівелювання символічно-насильницького ефекту, чи навіть «розвертати» його зворотному на напрямку.

Відповідно, одна з інструментальних гіпотез нашого дослідження – стосовно того, що матеріальні властивості речей грають роль при використанні їх в якості інструментів продукування символічного насильства – частково підтвердилась. Так, часто матеріальні властивості відіграють роль у практиках символічного насильства, проте це не є обов'язковим – достатньо розповсюдженим є ігнорування їхньої матеріальності за рахунок тотальної міфологізації. З другою інструментальною гіпотезою (про те, що речі можуть переймати ролі агентів в процесі символічного насильства) ситуація дещо складніша: з одного боку, речі дійсно можуть переймати агентні властивості та характеристики у ході виробництва символічного насильства, але ключовим питанням залишається «пропорція» цього – чи є принциповою участь самої речі, чи вона зводиться лише до «запрограмованої» у ній соціальної логіки? Формально кажучи, цю гіпотезу можна вважати частково підтвердженою, проте очевидно, що для її повної перевірки не вистачає більш конкретного та операціоналізованого трактування та опису самої суб'єкт-об'єктності речей. Схожа ситуація і стосовно нашої побічної гіпотези (про кумулятивну логіку розповсюдження символічного насильства): вона отримала необхідне підтвердження, проте його неможливо вважати достатнім – потрібно більше конкретних емпіричних даних.

Цікаві результати дає перевірка нашої головної гіпотези про не довільний характер характеристик та властивостей залучених до процесів символічного

наси́льства речей. Вона підтверджується лише частково – дійсно, французький Маестро, з яким ми полемізували, був правий – ті смисли та диспозиції, що транслюються у ході символічного наси́льства, багато у чому носять довільний характер. Але також слід підмітити, що соціальна логіка та структура речей у цьому процесі дещо значить: передусім, мова йде про розташування речі у соціальному, фізичному та дискурсивному просторі (якщо річ займає вузлову точку у мережі, то вона має особливу функціональну цінність у ході дистрибуції символічного наси́льства); по-друге, у медіації символічного наси́льства важливою стає пропускна здатність речей, тому першочерговим попитом користаються ті речі, у яких вона достатньо висока (особливо це стосується сучасних електронних пристроїв); по-третє, достатньо часто необхідною для виробництва символічного наси́льства стає «монументальність» речі (її масштабність, помітність, стійкість, непорушність тощо), яка максимально забезпечує кристалізацію гегемонії у просторі та часі. Так, з долею нахабства можемо судити, що запропоновані результати дисертації вибудовуються у достатньо чітку концептуальну схему залучення речей до символічного наси́льства у (пост)сучасному суспільстві. Проте, звісно, представлена концепція має однозначні обмеження. Преш за все, і теоретичний виклад, і емпіричний аналіз було проведено із певним зміщенням у бік структуралізму, дещо віддалившись від конструктивізму. Акцентуючи увагу на питанні об'єктивної соціальної структури, ми тим самим випустили із фокусу значну долю (інтер)суб'єктивного аспекту соціальності; особливо це стосується проблеми сприйняття та інтерпретації символічного наси́льства у взаємодії з речами. Пояснювальний потенціал емпіричного дослідження, вочевидь, обмежується його ілюстративним функціоналом та індуктивною логікою побудови: цілеспрямований пошук практичних втілень теоретичних тверджень визначає те, що зібрані та проаналізовані у такий спосіб дані можуть бути використані лише у контексті даного дослідження, майже виключаючи варіанти вторинного аналізу без їхньої реінтерпретації. Крім того, робота у якісній парадигмі зумовлює те, що нам вдалось знайти достатньо широкий спектр (хоча, очевидно, що неповний) закономірностей у залученні речей до символічного

насильства, проте отримані дані не можуть нічого свідчити про їхню розповсюдженість (у статистично значущих показниках).

Тим не менш, «білі плями» нашого дослідження залишають можливість для його продовження та подальшого розгортання. Очевидно, основним напрямком для розвитку цього напрямку є вивчення інтерсуб'єктивної складової практик та процесів залучення речей до символічного насильства. Найбільш вдалим розворотом, на нашу думку, стане дослідження практичного аспекту цього питання з точки зору почуття гри, яке властиве людям у ході відтворення символічного насильства, націленого на них самих. Пов'язаною з цим питанням є проблема переживання процесів символічного насильства на суб'єктивному рівні (з точки зору їхнього сприйняття, оцінки, проблематизації, почуттів, що вони викликають, і дій, що продукують) та особливий функціонал речей з точки зору (де)маскування цих процесів.

Другим потенційним розворотом цієї теми є більш глибоке та предметне дослідження соціально-насильницької логіки освоєння та виробництва речей. У нашій концептуалізації ми багато у чому ототожили ці явища, тому дуже доречним було б спробувати порівняти їх: чи існує принципова різниця між речами, що були створені людиною, та тими матеріальними об'єктами, які людина видозмінила та культивувала. Із цієї проблеми витікає інша – історична, тобто те, як саме змінювалась роль та місце речей у символічному насильстві з розвитком людства у різні періоди часу. Зосередивши увагу на (пост)сучасності, ми не приділили достатньої уваги ретроспективному аналізу цих процесів. Такий розворот є особливо цікавим з точки зору можливості проведення міждисциплінарного дослідження: найбільш доречною була б інтерпретація історичного та археологічного емпіричного багажу з позицій соціологічної науки.

Третім (і, мабуть, найбільш «прямим») варіантом продовження даного дослідження може стати глибокий комплексний аналіз символічно-насильницького функціоналу окремих речей та класів речей. Особливо вдалим варіантом було б вивчення залучення конкретних класів речей одночасно на трьох рівнях їхньої соціальної онтології. Такий розворот потребує, перш за все, більш конкретної та

емпірично-фіксованої операціоналізації суб'єкт(ив)них властивостей і характеристик речей з однозначним її відділенням від уречевленої логіки соціальних структур. Без сумніву, існує ще дуже багато варіантів подальшого розвитку цієї тематики, у тому числі з позицій інших концепцій, парадигм, чи навіть дисциплін, і, на нашу думку, вона заслуговує значно більшої уваги, ніж ми їй можемо приділити. Врешті-решт, запропонована у даній дисертації концептуалізація ставить більше питань, ніж дає відповідей. А як саме на них реагувати – це вже інша історія.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акимова Д. В. Проблема символа в концепциях культуры Э. Кассирера и Н. Бердяева // Вестник ЛГУ им. А.С. Пушкина. 2009, №3. С. 121-129.
2. Арендт Х. О насилии : пер. с англ. Москва, 2014. 148 с.
3. Байка из Харькова про «пятерых и холодильник». Городской дозор. 2016. 21 июня. URL : http://m.dozor.kharkov.ua/themes/kharkov_history/1156780.html (дата обращения 06.01.2019).
4. Байка о памятнике воину-освободителю Харькова. Городской дозор. 2015. 16 марта. URL : http://dozor.kharkov.ua/themes/kharkov_history/1159789.html (дата обращения 06.01.2019).
5. Барт Р. Избранные работы : Семиотика. Поэтика : пер. с фр. Москва, 1989. 616 с.
6. Барт Р. S/Z : пер. с фр. Москва, 2001. 232 с.
7. Басист. Lurkmore. URL : <http://lurkmore.to/Басист> (дата обращения 06.01.2019).
8. Батай Ж. Понятие траты : пер. с фр. // Батай, Жорж. Проклятая доля. Москва, 2003. С. 183-205.
9. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества : пер. с англ. Москва, 2004. 188 с.
10. Бауман З. Актуальность холокоста : пер. с англ. Москва, 2010. 316 с.
11. Бедаш Ю. А. Концепция социального пространства Анри Лефевра // Вестник ТГПУ (TSPU Bulletin). 2012, №11 (126). С. 219-224.
12. Беньямин В. К критике насилия : пер. с нем. // Культиватор. 2011, №1. С. 114-126.
13. Беньямин В. Учение о подобии. Медиаэстетические произведения. Сб. статей : пер. с нем. Москва, 2012. 288 с.
14. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания : пер. с англ. Москва, 1995. 323 с.

15. Бёрджесс Э. Рост города: Введение в исследовательский проект : пер с англ. // Социальные и гуманитарные науки за рубежом. Сер. 11. Социология. 2000, №4. С. 122-136.
16. Бердяев Н. А. Философия свободного духа. Москва, 1994. с. 260.
17. Бибков А. Как делается государство : предисловие // Бурдьё П. О государстве: курс лекций в Коллеж де Франс (1989—1992) : пер. с фр. Москва, 2016. С. 11-42.
18. Блохин Г. И., Гладких М. Ю. и др. История и современное состояние собаководства // Кинология. Учебное пособие для ВУЗов. Москва, 2001. 432 с.
19. Бодрийяр Ж. К критике политической экономии знака : пер. с фр. Москва, 2003. 272 с.
20. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть : пер. з франц. Москва, 2000. 387 с.
21. Бойко Д. М. «Насильство» в соціологічному дискурсі: апологетична традиція / Д. М. Бойко // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики, 2018, №80. – З.: Класичний приватний університет, 2018. – С. 22-29.
22. Бойко Д. Н. Возможности акторно-сетевой теории для изучения иерархий: критика, интерпретация, синтез // Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання. Тези доповідей та виступів учасників III Конгресу Соціологічної асоціації України. Харків, 2017. С. 232- 234.
23. Бойко Д. Н. Демонстративное потребление в поле подростковости: связь позиции и диспозиции // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». 2014, №1122. С. 119-124.
24. Бойко Д. Н. Символическое насилие как объект социологического исследования: категоризация и операционализация // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». 2017, №37. С. 91-95.
25. Бойко Д. Н. Эвристический потенциал акторно-сетевой теории в изучении иерархических социальных отношений и структур // Вісник Харківського

національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». 2017, №39. С. 95-100.

26. Бойко Д. Н., Литовченко, А., Нехаєнко, О. Дискурсивное насилие как инструмент социологической легитимации идеологического порядка разделенного общества // Социологические студии. 2018, №2 (13). С. 37-44.

27. Бойко Д. Насилие в структуре социального: попытка теоретико-социологического осмысления // Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи: Тези доповідей учасників II Конгресу Соціологічної асоціації України. Харків, 2013. С. 264-265.

28. Бойко Д. Феномен информационного терроризма: социологическая перспектива // Соціологія у (пост)сучасності. Збірник тез доповідей XI Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів. Харків, 2013. С. 21-23.

29. Бойко Д., Борисов Р., Лавриненко Ю. Европейская и американская традиции в социологическом осмыслении феномена (демонстративного) потребления // Соціологія у (пост)сучасності. Збірник тез доповідей XII Всеукраїнської наукової конференції студентів та аспірантів. Харків, 2014. С. 33-35.

30. Бойко Д., Дикань Б. О «поворотах» в социологии // Соціологія у (пост)сучасності. Збірник тез XVI Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів, докторантів і молодих вчених. Харків, 2018. С. 24-25.

31. Бойко Д., Дикань Б. Применение методологии дискурс-анализа для изучения дискурсивного уровня онтологии вещей: возможности и ограничения / Д. Бойко, Б. Дикань // Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences, 2019, VII (32), Is. 192. – С. 85-88.

32. Бойко Д., Дикань Б. Роль «врага» в конституировании национальной идентичности // Соціологія у (пост)сучасності. Збірник тез XV Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів. Харків, 2017. С. 79-81.

33. Бойко Д., Цымбалюк В. Символическое насилие: концептуализация и операционализация понятия // Соціологія у (пост)сучасності. Збірник тез доповідей XIII Всеукраїнської наукової конференції студентів та аспірантів. Харків, 2015. С. 19-21.

34. Болтански Л., Кьяпелло Э. Новый дух капитализма : пер. с фр. // Логос. 2011, №1 (80). с. 76-102.
35. Болтански Л., Тевено Л. Критика и обоснование справедливости: очерки социологии градов : пер. с фр. Москва, 2013. 576 с.
36. Болтански Л., Тевено Л. Социология критической способности : пер. с англ. // Журнал социологии и социальной антропологии. 2000, Т. III, № 3. С. 66-83.
37. Борьба с памятниками в США. URL : <https://vbulahtin.livejournal.com/3625839.html#cutid1> (дата обращения 06.01.2019).
38. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм. XV-XVIII вв. Т. 1. Структуры повседневности: возможное и невозможное : пер. с фр. Москва, 1986. 623 с.
39. Бурдьё П. О государстве: курс лекций в Коллеж де Франс (1989—1992) : пер. с фр. Москва, 2016. 720 с.
40. Бурдьё П. Практический смысл : пер. с фр. Санкт-Петербург, 2001. 562 с.
41. Бурдьё П. Рынок символической продукции : пер. с фр. // Вопросы социологии. 1993, № 1/2. С.49-62.
42. Бурдьё П. Символическое пространство и символическая власть // THESIS. 1993, №2. С. 137-150.
43. Бурдьё П. Социология политики: пер. с фр. Москва, 1993. 336 с.
44. Бурдьё П. Социология социального пространства : пер. с фр. Москва, Санкт-Петербург, 2007. 288 с.
45. Бурдьё П. Формы капитала : пер. с фр. // Западная экономическая социология: Хрестоматия современной классики. Москва. С. 521-528
46. Бурдьё П., Пассерон Ж.-К. Воспроизводство: элементы теории системы образования : пер. с фр. Москва, 2007. 267 с.
47. Бурлачук В. Символ и власть: Роль символических структур в построении картины социального мира. Киев, 2002. 266 с.
48. В Ростовской области установили три билборда о пенсионной реформе. Югополис. 2018. 16 июля. URL : <http://www.yugopolis.ru/news/v-rostovskoj-oblasti-ustanovili-tri-bilborda-o-pensionnoj-reforme-113533> (дата обращения 06.01.2019).

49. Вахштайн В. Социология вещей и «поворот к материальному» в социальной теории // Социология вещей. Сборник статей. Москва, 2006. С. 7-42.
50. Вебер М. Патриархальное и патримониальное господство : пер. с нем. // Ойкумена: Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. 2012, №9. С. 183-248.
51. Вебер М. Политика как призвание и профессия : пер. с нем. // Вебер М. Избранные произведения. Москва, 1990. С. 644-706.
52. Веблен Т. Теория праздного класса : пер. с англ. Москва, 1984. 367 с.
53. Вебстер Ф. Теории информационного общества : пер. с англ. Москва, 2004. 400 с.
54. Во время визита Трампа польки повторили протест американок по мотивам «Рассказа служанки». Министерство Контркультуры. 2017. 10 июля. URL : <https://mos.media/ru/1818> (дата обращения 06.01.2019).
55. Волков В. В., Хархордин О. В. Теория практик. Санкт-Петербург, 2008. 298 с.
56. Волкова Е. Натальевский парк. Харьковская область. URL : <https://lizaraduga.livejournal.com/13373.html> (дата обращения 06.01.2019).
57. Гадамер Х. Г. Актуальность прекрасного : пер. с нем. Москва, 1991. 299 с.
58. Голиков А. С. Знание о биофизиологическом в структуре социального: проблематизация в современном обществе // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. 2014, №20. С. 35-41.
59. Голиков А. С. Норберт Элиас в знаниевом дизайне: возможности исследования социального // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». 2016, №36. С. 27-36.
60. Гороховская Л.Г. Прогулки по городу: «Паблик-арт» в городском пространстве Владивостока // Вестник ДВО РАН. 2014. №6 (178). С. 64-70.
61. Горшунова В. Красные плащи из «Рассказа служанки» стали символом борьбы за права женщин. 7sisters.ru. 2018. 7 авг. URL :

<http://7sisters.ru/lifestyle/81920-krasnyie-plashhi-iz-rasskaza-sluzhanki-stali-simvolom-borbyi-za-prava-zhenshhin.html> (дата обращения 06.01.2019).

62. Гофман И. Анализ фреймов: Эссе об организации повседневного опыта : пер. с англ. Москва, 2004. 752 с.

63. Гофман И. Закрепление форм деятельности : пер. с англ.// Социология вещей. Сборник статей. Москва, 2006. С. 54-117.

64. Гофман И. Стигма: заметки об управлении испорченной идентичностью. Часть 1. Стигма и социальная идентичность. Часть 2. Контроль над информацией и социальная идентичность (главы 3–6) : пер. с англ. URL: http://www.e-reading.co.uk/bookreader.php/145155/Gofman_-_Stigma._Zametki_ob_upravlenii_isporchennoii_identichnost%27yu.pdf (дата обращения 06.01.2019).

65. Грамши А. Избранные произведения : пер. с итал. Москва, 1980. 422 с.

66. Граф Н. В Сибири поставили щиты в стиле фильма «Три билборда на границе Эббинга». Российская газета. 2018. 2 марта. URL : <https://rg.ru/2018/03/02/reg-sibfo/v-sibiri-ustanovili-bilbordy-v-stile-nominirovannogo-na-oskar-filma.html> (дата обращения 06.01.2019).

67. Гребер Д. Утопия правил. О технологиях, глупости и тайном обаянии бюрократии : пер. с англ. Москва, 2016. 224 с.

68. Греймас А. Ж. Семиотика. Объяснительный словарь теории языка : пер. с англ. Москва, 1983. 412 с.

69. Грибанов И. Н. Основные направления исследования символа // Гуманитарные и социальные науки. Философия. 2008, № 1. С. 7-12.

70. «Груз 300»: художница Катрин Ненашева обвинила Кремль и ФСБ в отмене своей выставки. BBC. 2018. 2 окт. URL : <https://www.bbc.com/russian/news-45712272> (дата обращения 06.01.2019).

71. Гурова О. Советское нижнее белье: между идеологией и повседневностью. Москва, 2008. 288 с.

72. Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта : пер. с нем. // Социологические исследования. 1994, № 5. С. 142–147.

73. Делез Ж. Тысяча плато: Капитализм и шизофрения : пер. с фр. Екатеринбург, Москва, 2010. 895 с.
74. Деррида Ж. О грамматологии : пер. с фр. Москва, 2000. 512 с.
75. Деррида Ж. Структура, знак и игра в дискурсе наук о человеке : пер. с фр. // Современная литературная теория. Антология. Москва, 2004. С. 47–68.
76. Дикань Б. А. Социологический анализ мобильных гаджетов: прагматический поворот vs акторно-сетевая теория // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». 2017, №39. С. 263-268.
77. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение : пер. с фр. Москва, 1995. 352 с.
78. Женщины вышли на протест в нарядах служанок. Buro 24/7. 2017. 15 июня. URL : <https://www.buro247.ua/lifestyle/handmaids-against-antiabortion-bill.html> (дата обращения 06.01.2019).
79. Жижек С. О насилии : пер. с англ. Москва, 2010. 184 с.
80. Здравомыслов А. Г. Поле социологии в современном мире. Москва, 2010. 410 с.
81. Зиммель Г. Избранное. Т. 1. Философия культуры. Москва, 1996. 671 с.
82. Зиммель Г. Рама картины. Эстетический опыт // Социология вещей. Сборник статей. МОСКВА, Издательский дом «Территория будущего», 2006. – С. 48-53.
83. Зиммель Г. Ручка вазы. Эстетический опыт / Георг Зиммель // Социология вещей. Сборник статей. Москва, 2006. С. 43-47.
84. Зотов Г. Рэй Брэдбери: «Есть ощущение, что книги умирают» // Аргументы и факты : газета. 2010. 18 авг. (№ 33).
85. Иванов Д. В. Парадигмы социологии. Омск, 2005. 72 с.
86. Ивлева А. Ю. Символ в западной философской традиции // Вестник Московского гос. университета культуры и искусств. 2009, № 1. С. 28-34.
87. Ионин Л. Г. Социология культуры: путь в новое тысячелетие. Москва, 2000. 431 с.

88. История в фото #31. Stena.ee. URL : <http://www.stena.ee/blog/istoriya-v-foto-31> (дата обращения 06.01.2019).
89. Казаков Ю. Н., Горячев А. В. Массовое сознание: история возникновения и развития, основные характеристики. // Вестник Российской академии государственной службы при Президенте Российской Федерации: электронное научное издание № 0421100043. 2011, № 2. URL: http://thsp.ru/issues/issue0211/021105.htm#_edn13 (дата обращения 06.01.2019).
90. Казакова В. И., Маркова Т. В. Человек и вещь в горизонте стратификации: ценность, образ, метафора // Вестник ВятГУ. 2009, №1. С. 80-85.
91. Как в США сносят памятники конфедератам. РБК. 2017. 17 авг. URL : <https://www.rbc.ru/photoreport/17/08/2017/599553cb9a794733048927a0> (дата обращения 06.01.2019).
92. Как немецкий Трир готовился отметить 200-летний юбилей Карла Маркса. Deutsche Welle. 2018. 4 мая. URL : <https://www.dw.com/ru/как-немецкий-трир-готовился-отметить-200-летний-юбилей-карла-маркса-04052018/av-43660846> (дата обращения 06.01.2019).
93. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. Москва, 2005. 832 с.
94. Кармадонов О. А. Роль и место символа в социологии Толкотта Парсонса // Журнал социологии и социальной антропологии. 2004, Т. 7, № 3. С. 73-88.
95. Картина Бэнкси самоуничтожилась после продажи за \$1,4 млн на Sotheby's. РБК. 2017. 6 окт. URL : <https://www.rbc.ru/society/06/10/2018/5bb885049a79470fcf9adb12> (дата обращения 06.01.2019).
96. Кассирер Э. Философия символических форм. Т. 1. Язык : пер. с нем. Москва, Санкт-Петербург, 2002. 272 с.
97. Кастельс М. Галактика Интернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе : пер. с англ. Екатеринбург, 2004. 328 с.
98. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура : пер. с англ. Москва, 2000. 608 с.

99. Кирсанова Л. И., Малкова Н. Ю. Антропологическая прогулка по улицам города: ритмы города и сингулярности (на примере г. Владивостока) // Территория новых возможностей. 2012. №3. С. 185-193.
100. Китай-город // Словарь современных географических названий. Екатеринбург, 2006. 680 с.
101. Кнорр-Цетина К. Социальность и объекты. Социальные отношения в постсоциальных обществах знания // Социология вещей. Сборник статей. Москва, 2006. – С. 267-307.
102. Ковенева О. В. Французская прагматическая социология: от модели «градов» к теории «можественных режимов вовлеченности» // Социологический журнал. 2008, № 1. С. 6-21.
103. Коллингвуд Р. Дж. Идея истории. Автобиография : пер. с англ. Москва, 1980. 485 с.
104. Кондрашов П. Н. Действенная сущность социального праксиса в понимании К. Маркса // Дискуссия. 2015, №4 (56). С. 75-78.
105. Копичко В. П., Копичко Ю. Г. Харьковчане. Поэма о Городе в цитатах поэтических произведений. Харьков, 2007. 436 с.
106. Коппингер Л., Коппингер Р. Собаки. Новый взгляд на происхождение, поведение и эволюцию. Москва, 2004. 388 с.
107. Корбут А. М. Res publica, понятая буквально: к социологии этого // Социология власти. 2015, №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/res-publica-ponyataya-bukvalno-k-sotsiologii-etogo> (дата обращения: 26.09.2018).
108. Кривицкая Е. Бородатый Ampelmann: на светофорах в Трире появился Карл Маркс. Zeitung «Aussiedlerbote». 2018. 23 марта. URL : <https://aussiedlerbote.de/2018/03/borodatyj-ampelmann-na-svetoforah-v-trire-rojavilsja-karl-marks/> (дата обращения 06.01.2019).
109. Кристева Ю. Избранные труды: Разрушение поэтики : пер. с фр. Москва, 2004. 656 с.
110. Кузьмин Е. Американец потратил 4 тысячи долларов на огромную светящуюся статую, показывающую средний палец властям. ТЖ. 2018. 12 дек. URL

: <https://tjournal.ru/art/81951-amerikanec-potratil-4-tysyachi-dollarov-na-ogromnyuyu-svetyashchuyusya-statuyu-pokazyvayushchuyu-sredniy-palec-vlastyam?fbclid=IwAR0uyIQJ2xEehrYCeQDPGyxT3bfpuwEuE79d73PdppGrV9nr49RF0kmjpWo> (дата обращения 06.01.2019).

111. Лассуэлл Г. Д. Психопатология и политика: Монография : пер. с англ. Москва, 2005. 352 с.

112. Латур Б. Где недостающая масса? Социология одной двери : пер. с фр. // Социология вещей. Сборник статей. Москва, 2006. С. 199-222.

113. Латур Б. Дайте мне лабораторию, и я переверну мир : пер. с фр. // Логос. 2002, №5-6 (35). С. 1-32

114. Латур Б. Когда вещи дают отпор: возможный вклад «исследований науки в общественные науки : пер. с фр. // Социология вещей. Сборник статей. Москва, 2006. С. 342-364.

115. Латур Б. Об интеробъективности : пер. с фр. // Социология вещей. Сборник статей. Москва, 2006. С. 169-198.

116. Лефевр А. Производство пространства : пер. с фр. Москва, 2015. 432 с.

117. Лефевр А. Пространство. Социальный продукт и потребительная стоимость. ПостНаука. 2018. 7 июля. URL : <https://postnauka.ru/longreads/28503> (дата обращения 06.01.2019).

118. Лингвистический энциклопедический словарь / глав. ред. В. Н. Ярцева. Москва, 1990. 685 с.

119. Литовченко А. Д. Парадоксальность дискурс-анализа в социологии // Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання. Тези доповідей та виступів учасників III Конгресу Соціологічної асоціації України. Харків, 2017. с. 454-455.

120. Литовченко А. Д., Нехаенко О. В. Критико-социологический анализ пропагандистских аспектов социологического дискурса Украины: постановка проблемы // Соціологічні студії : наук-практ. журн. 2016, № 1 (8). С. 16-24

121. Ло Дж. Объекты и пространства : пер. с англ. // Социология вещей. Сборник статей. Москва, 2006. С. 233-244.

122. Локк Дж. Сочинения: В 3 т. – Т. 3. Москва, 1988. С. 137-405.

123. Лосев А. Ф. Проблема символа и реалистическое искусство. Москва, 1995. 320 с.
124. Лукач Г. История и классовое сознание. Исследования по марксистской диалектике : пер. с нем. Москва, 2003. 415 с.
125. Марей А. О государствах, королях и законах: Франсиско де Витория и его лекция «О гражданской власти» // Социологическое обозрение. 2013, Т. 12, №3. С. 41-51.
126. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Том 1 : пер. с нем. // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 23. Москва, 1960. С. 43-900.
127. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Том 3 : пер. с нем. Москва, 1951. 932 с.
128. Маркс К. Немецкая идеология. Том 1 / К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч. – М. Государственное издательство политической литературы, 1947. – Т.3. С. 9-454
129. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 г. // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 42. Москва, Политиздат, 1974. С. 44-174.
130. Маркузе Г. Одномерный человек : пер. с англ. Москва, 1994. 368 с.
131. Мертон Р. Социальная структура и аномия : пер. с фр. // Социология преступности (Современные буржуазные теории). Москва, 1966. С. 299-313
132. Мид Дж. От жеста к символу : пер. с англ. // Американская социологическая мысль: Тексты. Москва, 1994. С. 116-121.
133. Мол А. Зимбабвийский втулочный насос: механика текучей технологии // Логос. 2017, № 2 (117). С. 171-232.
134. Мосс М. Общества. Обмен. Личность. Труд и социально антропологи : пер. с фр. Москва, 2011. 416 с.
135. На Харківщині в музеї Григорія Сковороди підняли прапори країн Європи. УКРІНФОРМ. 2017. 2 груд. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-tourism/2356176-na-harkivsini-v-muzei-grigoria-skovorodi-pidnali-prapori-krain-evropi.html> (дата звернення 06.01.2019).

136. Наумова Е. И. Социология «градов» Л. Болтански и Л. Тевено и «режимы вовлеченности» в капитализм // Социологическое обозрение. 2014, Т. 13, №3. С. 246-251.
137. Нечапайка Т. В Минске вынесен приговор за датские карикатуры. BBC. 2008. 18 янв. URL: http://news.bbc.co.uk/1/hi/russian/international/newsid_7196000/7196043.stm (дата обращения 06.01.2019).
138. Остин // Новая философская энциклопедия. пред. науч.-ред. совета В. С. Стёпин. Москва, 2010. 2816 с.
139. Пам'ятник Леніну знесли. Українська правда. 2013. 8 груд. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2013/12/8/7005453/?attempt=1> (дата звернення 06.01.2019).
140. Памятник «Пятеро вышли из ломбарда и несут холодильник» будет демонтирован – Геннадий Кернес. Вечерний Харьков. 2011. 8 апр. URL : <https://vecherniy.kharkov.ua/news/50665/> (дата обращения 06.01.2019).
141. Парк Р. Избранные очерки: Сб. переводов. : пер. с англ. Москва, 2011. 320 с.
142. Пирс Д. Р. Символы, сигналы, шумы. Закономерности в процессе передачи информации : пер. с англ. Москва, 1967. 334 с.
143. Плакат «Садовой – следующий» в Хмельницком поставили у входа на кладбище. Главред. 2018. 23 окт. URL : <https://glavred.info/ukraine/10021121-plakat-sadovoy-sleduyushchiy-v-hmelnickom-postavili-u-vhoda-na-kladbishche.html> (дата обращения 06.01.2019).
144. Полиция оштрафовала надевшего мешок на памятник Ивану Грозному в Орле. Lenta.ru. 2016. 31 окт. URL : https://lenta.ru/news/2016/10/31/on_zhe_pamyatnik/ (дата обращения 06.01.2019).
145. Полухина Е. Case-study как исследовательская стратегия // Case-study — образовательный и исследовательский опыт в междисциплинарном контексте: Сборник научных статей по итогам междисциплинарного научного семинара кадрового резерва «Проблемы и перспективы использования метода case-study: междисциплинарный опыт». URL:

<https://www.hse.ru/pubs/share/direct/document/98560292> (дата обращения 06.01.2019).

146. Радаев В. В. Понятие капитала, формы капиталов и их конвертация // Экономическая социология. Электронный журнал. 2002. Т. 3. №4. С. 20–33.

147. Рачикова О. Памятник Независимости наконец-то показали харьковчанам. Vgorode.ua. 2012. 22 авг. URL : https://kh.vgorode.ua/news/transport_y_ynfrastruktura/131849/ (дата обращения 06.01.2019).

148. Ритцер Дж. Современные социологические теории. Санкт-Петербург, 2002. 688 с.

149. Розэ А. В Трире на светофорах появится Карл Маркс. Российская газета. 2018. 19 марта. URL : <https://rg.ru/2018/03/19/v-trire-na-svetoforah-poiavitsia-karl-marks.html> (дата обращения 06.01.2019).

150. Русакова О. Ф. Основные разновидности современных теорий политического дискурса: опыт классификаций // Аналитика культурологии. 2008. №11. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osnovnye-raznovidnosti-sovremennyh-teoriy-politicheskogo-diskursa-opyt-klassifikatsiy> (дата обращения: 17.01.2019).

151. Самарские коммунальщики подняли «пирамиду позора» на второй этаж – к балкону должников за ЖКХ. Meduza. 2018. 27 июля. URL : <https://meduza.io/shapito/2018/07/27/samarskie-kommunalschiki-podnyali-trehtonnuyu-piramidu-pozora-na-vtoroy-etazh-radi-13-tysyach-rublej> (дата обращения 06.01.2019).

152. Серто М. де. Изобретение повседневности. 1. Искусство делать : пер. с фр. Санкт-Петербург, 2013. 330 с.

153. Сивак Е. Измерительные приборы в научной практике. Эпистемические объекты и подручное // Социологическое обозрение. 2009, Т. 8, № 2. 2009. С. 53-66.

154. Символ // Аберкромби Н., Хилл С., Тернер Б. С. Социологический словарь : пер. с англ. Казань, 1997. 420 с.

155. Скирбекк Г. Гилье Н. История философии : пер с англ. Москва, 2003. 800 с.

156. Скрипник П. І. Сковороди Г. С. Меморіальний комплекс // Енциклопедія історії України : у 10 т. / гол. ред. В. А. Смолій. Київ, 2012. С. 609.
157. Слабых И. Masterpiece Cakeshop, Ltd v. Colorado Civil Rights Com'n. Дело Верховного Суда США по иску к кондитеру, который отказал в изготовлении свадебного торта однополый паре. Группа «Закон». 2018. 18 сент. URL : https://zakon.ru/blog/2018/09/18/masterpiece_cakeshop_ltd_v_colorado_civil_rights_comn_delo_verhovnogo_suda_ssha_po_isku_k_konditeru (дата обращения 06.01.2019).
158. Сорока Ю. Г. Видеть, мыслить, различать: социокультурная теория восприятия. Харьков, 2010. 336 с.
159. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики : пер. с фр. Москва, 2004. 256 с.
160. Тевено Л. Креативные конфигурации в гуманитарных науках и фигурации социальной общности : пер. с фр. // Новое литературное обозрение. 2006, №1 (77). С. 285-313.
161. Тевено Л. Прагматика познания. Введение: исследование связи между познанием, коллективностью и практикой : пер. с фр. // Социологический журнал. 2006, № 3/4. С. 5-24.
162. Тетерин А. Е. Применение качественных методов в политологическом исследовании (на примере критического дискурс-анализа Н.Фэркло) // Полис. Политические исследования. 2011, № 5. С. 145-150.
163. Трамп на присяге хотел заменить Библию своей книгой. Сегодня. 2018. 12 авг. URL : <https://www.segodnya.ua/world/usa/tramp-na-prisyage-hote-zamenit-bibliyu-svoey-knigoy-1162275.html> (дата обращения 06.01.2019).
164. Три билборда на границе Харькова. Мой Харьков. 2018. 7 марта. URL : <https://mykharkov.info/news/tri-bilborda-na-granitse-harkova-video-82670.html> (дата обращения 06.01.2019).
165. У «Пятёрочки» появились три билборда. Greenpeace. 2018. 12 апр. URL : <http://www.greenpeace.org/russia/ru/news/2018/three-billboards-0412/> (дата обращения 06.01.2019).

166. Ультрас «Райо Вальекано» протестуют против трансфера Зозули. Чемпионат. 2017. 1 февр. URL : <https://www.championat.com/football/news-2704858-ultras-rajo-valekano-protestujut-protiv-transfera-zozuli.html> (дата обращения 06.01.2019).
167. Фанаты Райо отправили послание для Романа Зозули. UA-Футбол. 2017. 1 ноября. URL : <https://www.ua-football.com/lifestyle/lifestyle-news/1509535544-fanaty-rayo-otpravili-poslanie-dlya-romana-zozuli-foto.html> (дата обращения 06.01.2019).
168. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4-х т. Т. 3. Москва, 1987. 832 с.
169. Фейерабенд П. Против метода. Очерк анархистской теории познания : пер. с англ. Москва, 2007. 413 с.
170. Филиппов А. Ф. Социология пространства. Санкт-Петербург, 2008. 285 с.
171. Филиппов А. Ф. Теоретические основания социологии пространства. Москва, 2003. 240 с.
172. Филлипс Л., Йоргенсен М. В. Дискурс-анализ. Теория и метод : пер. с англ. Харьков, 2008. 352 с.
173. Фотографии из прошлого: Военные фотографии, 1990–е годы, Хорватия. 2018. 30 апр. URL : <http://shawurma.blogspot.com/2018/04/voennye-fotografii-1990e-gody-horvatiya.html> (дата обращения 06.01.2019).
174. Фрагмент собора Фрауэнкирхе. Точка Зет. URL : <https://zpoint.ml/foto/fragment-sobora-frauenkirkhe.html> (дата обращения 06.01.2019).
175. Фромм Э. Бегство от свободы. Москва, 2011. 288 с.
176. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности : пер. с фр. Москва, 1996. 448 с.
177. Фуко М. Интеллектуал и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью : пер. с фр. Москва, 2006. 320 с.
178. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы : пер. с фр. Москва, 1999. 480 с.
179. Фурс В. Социально-критическая философия после «смерти субъекта» // Сочинения. В 2 т. Т. 1. Вильнюс, 2012. 434 с.

180. Хабермас Ю. Зиммель как диагност времени : пер с нем. // Зиммель Г. Избранное. Т. 2. Москва, 1996. С. 539-549.
181. Хабибрахимов А. Domino's Pizza в России остановила акцию с «пожизненной» бесплатной пиццей за тату из-за большого количества участников. VC.ru. URL : <https://vc.ru/marketing/45253-domino-s-pizza-v-rossii-ostanovila-aksiyu-s-pozhiznennoy-besplatnoy-piccey-za-tatu-iz-za-bolshogo-kolichestva-uchastnikov> (дата обращения 06.01.2019).
182. Хайдеггер М. Бытие и время : пер. с нем. Москва, 1997. 452 с.
183. Хартман Г. Государь сетей: Бруно Латур и метафизика : пер. с англ. // Логос. 2014, №4 (100). С. 229-248.
184. Хоркхаймер М., Адорно Т. Диалектика Просвещения: Философские фрагменты : пер. с нем. Москва, 1997. 312 с.
185. Цена разрезанной картины Бэнкси может возрасти в десять раз. Московский комсомолец. 2018. 7 окт. URL : <https://www.mk.ru/culture/2018/10/07/cena-razrezannoy-kartiny-benksi-mozhet-vozhra-sti-v-desyat-raz.html> (дата обращения 06.01.2019).
186. Ширшова И. Основные понятия концепции Пьера Бурдьё // Революция и контрреволюция вчера и сегодня. 2004, №11(23). URL: http://www.situation.ru/app/j_art_632.htm (дата обращения 06.01.2019).
187. Шматко Н. А. На пути к практической теории практики // «Послесловие» к книге П. Бурдьё. Практический смысл. Санкт-Петербург, 2001. С. 548-562.
188. Шматко, Н. А. Введение в социоанализ П. Бурдьё // П. Бурдьё. Социология политики. Москва, 1993. С. 7-26. URL: <http://bourdieu.name/content/shmatko-vvedenie-v-socioanaliz-pera-burde> (дата обращения 06.01.2019).
189. Штомпка П. Социология социальных изменений : пер. с англ. Москва, 1996. 278 с.
190. Шютц А. Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии : пер. с англ. Москва, 2003. 336 с.
191. Элиас Н. О процессе цивилизации: Социогенетические и психогенетические исследования : пер. с нем. Т. 1. Москва, Санкт-Петербург, 2001. 336 с.

192. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства : пер. с нем. // Маркс К., Энгельс Ф.; Избранные произведения. В 3-х т. Т. 3. Москва, 1986. С. 28-178.
193. Ядов В. А. Возможности совмещения теоретических парадигм в социологии // Социологический журнал. 2003, № 3. С. 5-20.
194. Ядов В.А. Стратегии и методы качественного анализа данных // Социология. 1991, №1. С. 14-31.
195. Appadurai A. The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective. Cambridge, 1986. 329 p.
196. Boiko D. Symbolic violence as the object of sociological research: inter Bourdieu and Zizek // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». 2016, №36. С. 57-61.
197. Bukaneros in Twitter: «Zozulya, esta no podrás ni olerla». URL : <https://twitter.com/bukaneros92/status/924686868947533824/photo/1> (accessed 06.01.2019).
198. Cartoons of Muhammad. AINA. URL : <http://www.aina.org/releases/20060201143237.htm> (accessed 06.01.2019).
199. Couzens G. Jeremy Clarkson Falklands row: Top Gear team leaves Argentina after angry mob 'stone vehicles'. Mirror. 2014. 3 oct. URL : <http://www.mirror.co.uk/tv/tv-news/jeremy-clarkson-falklands-row-top-4370792> (accessed 06.01.2019).
200. Dahl R. Who Governs? New Haven, Conn., 1961. 355 p.
201. Domino's Pizza объявила условия новой акции «Domino's навсегда». Lenta.ru. 2018. 3 сент. URL : <https://lenta.ru/articles/2018/09/03/pizza/> (дата обращения 06.01.2019).
202. Elias N., Scotson J. L. The Established and the Outsiders. New York, 1994. 199 p.
203. FIFA «потеряла» звезду на башне Кремля. Сегодня. 2018. 4 июня. URL : <https://www.segodnya.ua/world/russia/fifa-poteryali-zvezdu-na-bashne-kremlya-1143846.html> (дата обращения 06.01.2019).

204. Herman E.S., Chomsky N. Manufacturing consent. The political economy of the mass media. New York, 2002. 480 p.
205. Holland B. Sovereignty as dominium? Reconstructing the constructivist Roman law thesis // *International Studies Quarterly*. 2010, Vol. 54, № 2. P. 449-480.
206. Komter A. Heirlooms, Nikes and Bribes: Towards a Sociology of Things // *Sociology*. 2001, Vol. 35, №. 1. P. 59-75.
207. Laclau E., Mouffe Ch. Hegemony and socialist strategy : towards a radical democratic politics. London, 1985. 197 p.
208. Marrifield A. Henri Lefebvre: A socialist in space. In: Crang M. and Thrift N. (Ed.) // *Thinking space*. New York, London, 2000. P. 167–182.
209. Preda A. The Turn to Things: Arguments for a Sociological Theory of Things // *The Sociological Quarterly*. 1999, Vol. 40, №2. P. 347-366.
210. Seddon M. Ukraine’s Biggest Lenin Statue Is Brought Down, But Not Everyone Is Happy. BuzzFeed News. 2014. 29 sept. URL : <http://www.buzzfeed.com/maxseddon/ukraines-biggest-lenin-statue-is-brought-down-but-not-everyo#.skZJQ7m90> (accessed 06.01.2019).
211. Storvik-Green S. Austria wins 2014 Eurovision song contest. Eurovision.tv Official site. 2014. 11 may. URL : http://www.eurovision.tv/page/news?id=austria_wins_2014_eurovision_song_contest (accessed 06.01.2019).
212. 也门胡塞武装竟敢挑战美以两国? 搜狐. 2018-09-29. URL : http://www.sohu.com/a/256746575_542050 (访问 06.01.2019).

ДОДАТКИ

Додаток А

Матеріали для кейсу «Одяг для собак»

Таблиця А.1

Локації проведення інтерв'ю

Локація		Частота	%%
1	Пілотаж анкети	2	0,7
2	ТЦ Ocean Plaza	85	29,4
3	ТЦ Гуливер	17	5,9
4	бутик Луї Віттон	12	4,2
5	бутик Москіно	11	3,8
6	ЖК Новопечерські липки	35	12,1
7	ЖК Царський	24	8,3
8	ЖК ПечерСкай	31	10,7
9	ЖК Бусов Хілл	12	4,2
10	ЖК Бульвар фонтанів	26	9,0
11	ЖК Престиж Хол	34	11,8
	Усього	289	100,0

Таблиця А.2

Розподіл респондентів за віком

Вік	%%
до 25	15,6
26-35	33,3
36-45	27,5
46-55	14,5
56-65	7,2
66 і старше	1,8
Усього	100,0

Таблиця А.3

Розподіл респондентів за рівнем прибутку на члена родини

Прибуток на члена родини	%%
до 10 тис. грн	19,1
10-24 тис. грн	45,8
25-49 тис. грн	27,4
50 тис. грн и выще	7,6

Таблиця А.4

Список проаналізованих інтернет-магазинів

№	Інтернет-маназин
1	http://petmarket.ua/
2	https://shinshilka.ua
3	http://my-zoo.com.ua/
4	https://ezoo.com.ua/odezhda-dlya-sobak-c-18597_18648.html
5	http://xs-ka.com.ua/
6	http://www.mobilluck.com.ua/
7	http://zoofavorit.com.ua/catalog/175?page=all
8	https://zoostar.ua/catalog/dogs_clothes
9	http://modazoo.com.ua/
10	https://bigl.ua/Odezhda-dlya-domashnih-zhivotnyh
11	https://prom.ua/Odezhda-dlya-domashnih-zhivotnyh-obschee
12	https://rozetka.com.ua/odejda-dlya-jivotnyh/c3935762/67401=242149/
13	hts://www.sammpuppy.com.ua

Таблиця А.5

Список проаналізованих пошукових запитів

№	Запит	№	Запит
1.	«одежда для собак»	9.	«наряды для сфинксов»
2.	«наряды для животных»	10.	«наряды для кошек»
3.	«одежда для домашних животных»	11.	«костюм для кота»
4.	«костюмы для собак»	12.	«комбинезон для кошки»
5.	«наряды для маленькой собаки»	13.	«одежда для зверей онлайн купить»
6.	«комбинезоны для питомцев»	14.	«нарядное платье на собаку купить»
7.	«одежда для котов»	15.	«дождевик для собаки»
8.	«одежда для сфинксов»		

Додаток Б
Кейси для дослідження дискурсивного рівня

Таблиця Б.1

Список кейсів для дослідження дискурсивного рівня

№	Назва кейса
1	Вантаж 300
2	Класова піраміда
3	Несвяткові листівки
4	Розповідь служанки
5	Хрест на Кремлі
6	Провокаційний номерний знак
7	Випускний у Йемені
8	Зозуля
9	Торт
10	Светр з оленями
11	Гарбузи
12	Бородата жінка
13	Бенксі
14	Піца Домінос
15	Карикатура на пророка

Рис. Б.1 Кейс «Вантаж 300» – первый ракурс.

Рис. Б.1.1 Кейс «Вантаж 300» – второй ракурс.

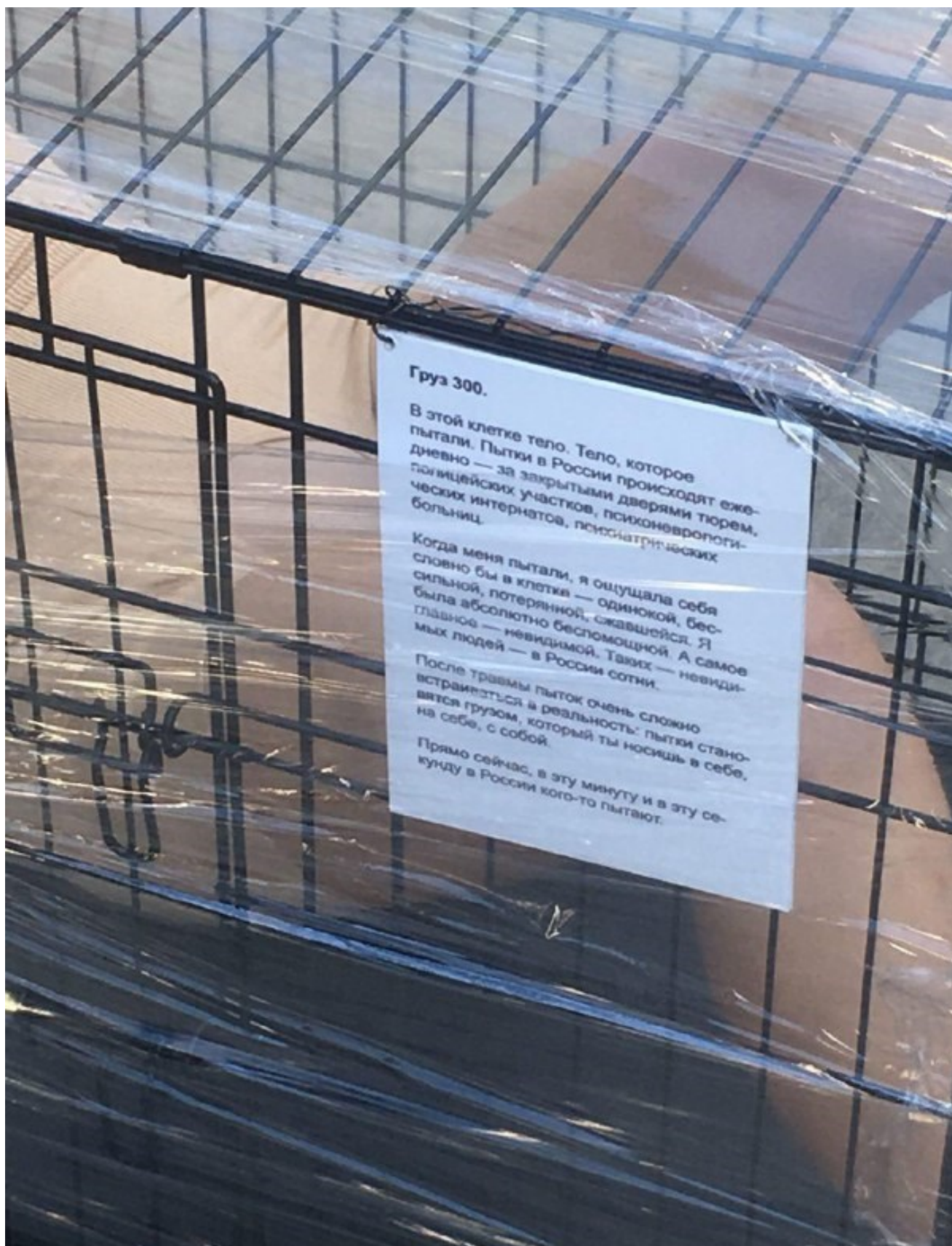

Рис. Б.1.2 Кейс «Вантаж 300» – третій ракурс.

Рис. Б.2 Кейс «Класова піраміда».

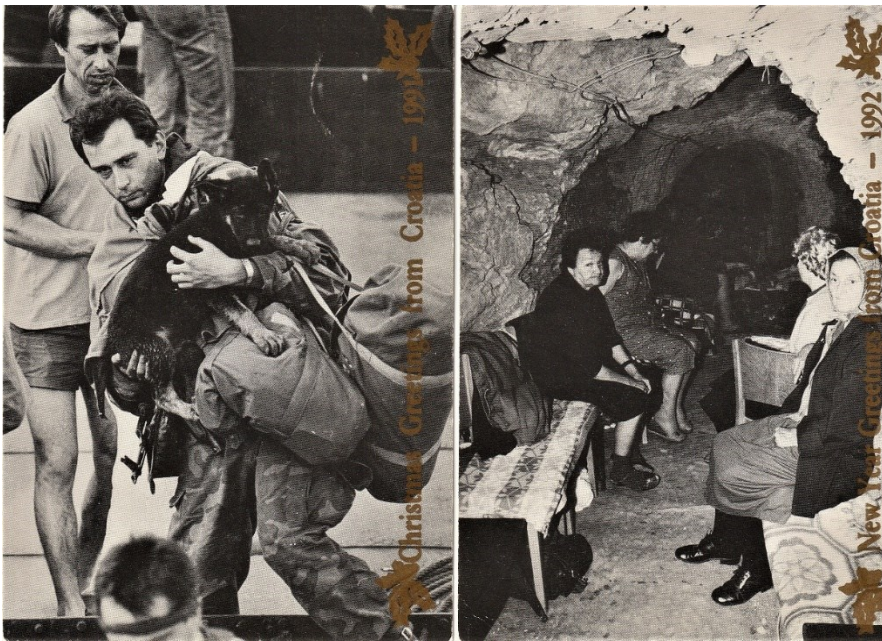

Рис. Б.3 Кейс «Несвяткові листівки».

Emily Roe
@EmilyGraceRoe

Читать

Yesterday, pro-choice campaigners in Dublin dressed up as handmaids from “Handmaid’s Tale” to protest against Ireland’s laws on abortion.

14:56 - 24 мая 2018 г.

3 ретвита 1 отметка «Нравится»

Рис. Б.4 Кейс «Розповідь служанки».

Рис. Б.5 Кейс «Провокаційний номерний знак».

Рис. Б.6 Кейс «Випускний у Йемені».

Рис. Б.7 Кейс «Зозуля».

Рис. Б.8 Кейс «Светр з оленями» – перший варіант.

Рис. Б.8.1 Кейс «Светр з оленями» – другий варіант.

Рис. Б.8.2 Кейс «Светр з оленями» – третій та четвертий варіанти.

Рис. Б.9 Кейс «Гарбузи» – перший варіант.

Додаток В

Кейси для дослідження просторового рівня

Таблиця В.1

Список кейсів для дослідження просторового рівня

№	Назва кейса
1	Пам'ятник Воїнам-визволителям, Харків
2	Монумент на честь проголошення Радянської влади в Україні, Харків
3	Монумент Незалежності «Україна, що летить», Харків
4	Пам'ятник Івану Грозному, Орел
5	Ленінопад, Україна
6	Руйнування пам'ятників учасникам Громадянської війни на боці Конфедерації, США
7	Фрагмент собору Фрауенкірхе, Дрезден
8	Святкування річниці Маркса, Трір
9	Меморіальний комплекс Г. С. Сковороди, Сковородинівка
10	Меморіальний комплекс І. Ю. Рєпіну, Чугуїв
11	Три білборди
12	Піраміда ганьби, Самара
13	Середній палець, Вермонт
14	«Наступний», Хмельницький

Рис. В.1 Кейс «Трір».

Рис. В.2 Кейс «Сковородинівка» – перший ракурс.

Рис. В.2.1 Кейс «Сковородинівка» – другий ракурс.

Рис. В.2.2 Кейс «Сковородинівка» – третій ракурс.

Рис. В.3 Кейс «Чугуїв» – перший ракурс.

Рис. В.3.1 Кейс «Чугуїв» – другий ракурс.

Рис. В.3.2 Кейс «Чугуїв» – третій ракурс.

Рис. В.3.3 Кейс «Чугуїв» – четвертий ракурс.

Рис. В.3.4 Кейс «Чугуїв» – п'ятий ракурс.

Рис. В.3.5 Кейс «Чугуїв» – шостий ракурс.

Рис. В.3.6 Кейс «Чугуїв» – сьомий ракурс.

Рис. В.3.7 Кейс «Чугуїв» – восьмий ракурс.

Рис. В.4 Кейс «Пираміда ганьби» – перший ракурс.

Рис. В.4.1 Кейс «Пираміда ганьби» – другий ракурс.

Додаток Г.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Публікації у фахових виданнях України:

1. Бойко Д. Н. Символическое насилие как объект социологического исследования: категоризация и операционализация / Д. Н. Бойко // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2017. – №37. – С. 91-95.
2. Бойко Д. Н. Эвристический потенциал акторно-сетевой теории в изучении иерархических социальных отношений и структур // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, Серія “Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи”. – 2017. – №39. – С. 95-100.
3. Бойко Д. Н. Дискурсивное насилие как инструмент социологической легитимации идеологического порядка разделенного общества / О. Нехаенко, Д. Бойко, А. Литовченко // Социологические студии. – 2018. – №2 (13). – С. 37-44 (Index Copernicus Value – 77.18). *(Особистий внесок здобувача Бойка Д. М.: участь у формулюванні задач дослідження, концептуалізація дискурсивного насильства як інструменту соціологічної легітимації ідеологічного порядку).*
4. Бойко Д. М. «Насильство» в соціологічному дискурсі: апологетична традиція / Д. М. Бойко // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. – 2018. – №80. – С. 22-29.

Публікації основних результатів дисертації у зарубіжних спеціалізованих виданнях:

5. Бойко Д. Применение методологии дискурс-анализа для изучения дискурсивного уровня онтологии вещей: возможности и ограничения / Д. Бойко, Б. Дикань // Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences. – 2019. – VII (32). – Is. 192. – С. 85-88 (Index Copernicus Value – 73.35). *(Особистий*

внесок здобувача Бойка Д. М.: участь у формулюванні задач дослідження, аналіз літератури з теми, концептуалізація дискурсивного рівня онтології речей, адаптація дискурс-аналізу Е. Лакло та Ш. Муффа до дослідження дискурсивного рівня онтології речей).

Публікації апробаційного характеру (матеріали конференцій):

6. Бойко Д. Феномен інформаційного тероризма: соціологічна перспектива / Бойко Дмитрій // Соціологія у (пост)сучасності. Збірник тез доповідей XI Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів (м. Харків, 28-30 березня 2013 р.). – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – С. 21-23.
7. Бойко Д. Насиліє в структурі соціального: спроба теоретико-соціологічного осмислення / Бойко Дмитрій // Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи: Тези доповідей учасників II Конгресу Соціологічної асоціації України «Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи» (м. Харків, 17-19 жовтня 2013 р.). – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – С. 264-265.
8. Бойко Д. Європейська і американська традиції в соціологічному осмисленні феномена (демонстративного) споживання / Бойко Дмитрій, Борисов Роман, Лавриненко Юлія // Соціологія у (пост)сучасності. Збірник тез доповідей XII Всеукраїнської наукової конференції студентів та аспірантів (м. Харків, 27-29 березня 2014). – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – С. 33-35. *(Особистий внесок здобувача Бойка Д. М.: участь у формулюванні задач дослідження, аналіз літератури з теми, класифікація теорій демонстративного споживання).*
9. Бойко Д. Символічне насиліє: концептуалізація і операціоналізація поняття / Бойко Дмитрій, Цымбалюк Віталій // Соціологія у (пост)сучасності. Збірник тез доповідей XIII Всеукраїнської наукової конференції студентів та аспірантів (м. Харків, 23-24 квітня 2015 р.). – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 19-21. *(Особистий внесок здобувача Бойка Д. М.: участь у формулюванні задач дослідження, аналізі літератури з теми, розробка понятійно-категоріального апарату, операціоналізації поняття «насильство»).*

10. Бойко Д. Роль «врага» в конституировании национальной идентичности / Бойко Дмитрий, Дикань Богдан // Соціологія у (пост)сучасності. Збірник тез XV Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів (м. Харків, 30-31 березня 2017 р.). – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. – С. 79-81. *(Особистий внесок здобувача Бойка Д. М.: участь у формулюванні задач дослідження, аналіз літератури з теми, розробка рекомендацій).*
11. Бойко Д. Н. Возможности акторно-сетевой теории для изучения иерархий: критика, интерпретация, синтез / Бойко Дмитрий Николаевич // Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання. Тези доповідей та виступів учасників III Конгресу Соціологічної асоціації України (Харків, 12-13 жовтня 2017 року). – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. – С. 232-234.
12. Бойко Д. О «поворотах» в социологии / Бойко Дмитрий, Дикань Богдан // Соціологія у (пост)сучасності. Збірник тез XVI Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів, докторантів і молодих вчених (Харків, 15-16 березня 2018 р.). – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. – С. 24-25. *(Особистий внесок здобувача Бойка Д. М.: участь у формулюванні задач дослідження, аналіз літератури з теми, інтерпретація результатів).*

**Наукові праці, які додатково відображають наукові результати
дисертації:**

13. Бойко Д. Н. Демонстративное потребление в поле подростковости: связь позиции и диспозиции / Д.Н. Бойко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2014. – №1122. – С. 119-124.
14. Boiko D. Symbolic violence as the object of sociological research: inter Bourdieu and Zizek / Dmitriy Boiko // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2016. – №36. – С. 57-61.